

С. Рысбаев, К. Ибраимова, Б. Абдухамидова

АДАБИЙ ОКУУ

Кыргыз орто мектептеринин 4-класстары
үчүн окуу китеби

Бишкек – 2015

УДК
ББК
Р—

Ред. кеңеш: *М. Раимбекова*
КББАнын рецензенти: *ф.и.д. С. О. Байгазиев*
Илимий кеңешчи: *п.и.д. Ж. А. Чыманов*

Биринчи басылышы

Рысбаев С.К. ж. б.

Р— Адабий окуу: Кыргыз мектептеринин 4-класстары үчүн окуу китеби./
С. К. Рысбаев, К. Ибраимова, Б. А. Абдухамидова, – Б.: 2015. – 168 б.,
сүрөт.

ISBN 978–9967–

Бул китепте Ата Мекен, эне тили, табият, адеп-ахлак темаларын кам-
тыган ырлар, аңгемелер, жомоктор, уламыштар, макал-лакаптар, ошон-
дой эле кыргыз акын-жазуучулары менен дүйнө элдеринин жазуучулары-
нын чыгармалары топтолду.

Шарттуу белгилер:

– суроолор

– сөздүк

– тапшырма

ISBN 978–9967–

© С.К. Рысбаев, К. Ибраимова, Б.А. Абдухамидова, 2015
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2015

1-БӨЛҮМ

ДАҢКТАНА БЕР, ЭГЕМЕНДҮҮ, ӨНӨРГӨ БАЙ АТА МЕКЕНИМ!

КЫРГЫЗДЫН АЛА-ТООСУ

Жайы-кышы кетпеген,
Мөңгүсү бар Ала-Тоо.
Асман менен тирешкен,
Белгиси бар Ала-Тоо.

Балдан ширин туптунук,
Булагы бар Ала-Тоо.
Тукабадай кулпурган,
Тулаңы бар Ала-Тоо.

Ала барчын, курч текөөр,
Бүркүтү бар Ала-Тоо.
Таштан-ташка секирген,
Түлкүсү бар Ала-Тоо.

Кекилиги, чилдери,
Кызыл-тазыл гүлдөрү.
Көңүлүңдү көтөрөт,
Куштун салган үндөрү.

Жаркыраган күмүштөй
Кары сонун Ала-Тоо.
Салкын жели бетке урган,
Таңы сонун Ала-Тоо.
Жаш бетеге оттогон,
Малы сонун Ала-Тоо.

Куйрук, жалы төгүлгөн,
Кулан сындуу семирген,
Жүгүргөнү шамалдай,
Кулун тайлар элирген,
Жылкысы бар Ала-Тоо.

Душман жойлоп өтпөгөн,
Чеби сонун Ала-Тоо.
Тулку бою темирдей,
Эли сонун Ала-Тоо.

Ж. Бөкөнбаев

БИШКЕГИМ

Ала-Тоого кыргыз конгондо,
Айланып сен жылдыз борборго,
Акжолтойлуу үйдөй ачылдың
Арга барбы сүйбөй койгонго.

Тагдыр күтүп достук шаарындай,
Жагыласың өмүр шамындай.
Жүрөгүмдүн деми барында,
Жүрө албайм сени сагынбай.

Баатыр эне окшоп элесин,
Баарыбызга мээрим бересиң.
«Эң ыйыгың эмне?» дегенде,
Эң биринчи эске келесиң.

Кайырма:

Бишкегим, Бишкегим – борборум сен,
Бүтүндөй жүрөккө орнодуң сен.
Бактылуу сеземин түшкө кирсең,
Бар болгун, бар болгун, Бишкегим сен!

Э. Ибраев

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Борбор калаабыз Бишкек шаарында болдуңар беле? Бул ырдан кандай таасир алдыңар?
2. Кыргыз элинин «акжолтой үйү», «жылдыз борбору» дегенди кандай түшүндүңөр?
3. Ал эми автор эмне үчүн Бишкекти «Баатыр энеге» салыштырып, «эң ыйыгым» деп жатат?
4. Ырды обону менен чогуу ырдап жүргүлө.

ЭГЕМЕНДҮҮ ӨЛКӨБҮЗ ЖАНА АНЫН СИМВОЛДОРУ

Силер, балдар, өз Ата Мекениңер менен сыймыктанасыңарбы? Эмне үчүн? Эмесе, текстти окуп, анан оюңарды айтып, аңгемелешкиле.

Ар кимдин өз Мекени болот. Мекен – ата-энедей ыйык. Ата-эне өмүр берип, жарык дүйнөгө алып келсе, Мекен өстүрөт, тарбиялайт, билим берет, ден соолугуңар үчүн кам көрөт.

Биздин Мекенибиз – Кыргызстан. Кыргызстан – бийик тоолуу өлкө. Кайда барбагын ак мөңгүлүү Ала-Тоолорду көрөсүң. Шаркырап аккан көк кашка сууларга, карагайлуу токойлорго туш болосуң.

Кыргызстан – эгемендүү эркин өлкө. Өлкөбүздө 5 миллиондон ашык эл жашайт. Анын ичинде 80ге жакын улуттардын өкүлдөрү бар. Элибиздин пейли кенен жана меймандос.

Аймагыбыз 7 областка бөлүнгөн. Алар: Чүй, Талас, Ош, Жалал-Абад, Нарын, Ысык-Көл жана Баткен областтары. Борбор шаарыбыз – Бишкек калаасы.

Бишкек Чүй өрөөнүндө жайгашкан. Ал административдик гана борбор болуп саналбастан, илим менен билимдин, маданияттын да борбору, бак-дарактуу, жашыл, кооз шаар.

Республикабызды башкалардан өзгөчөлөнтүп турган мамлекеттик символикалык белгилери бар. Кыргыз тили – Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. Ал 1989-жылы 23-сентябрда, ал эми Конституциябыз 1993-жылы 5-майда, Гимнибиз 1992-жылы 18-декабрда, Туубуз 1992-жылы 3-мартта, Гербибиз 1994-жылы 14-январда кабыл алынган.

Туубуздун түсү кызыл. Анын себеби мындай: Манас бабабыз ар дайым өзүнүн ата-бабаларынан калган кызыл тууну алып жүргөн. Биздин улуттук туубузду кабыл алганда Манас бабабыздын туусунун түсү эске алынган. Туудагы негизги белгилер: боз үйдүн түндүгү жана кырк нурлуу күн.

Тууга түндүктүн сүрөтүн түшүрүүнүн себеби: түндүк – кыргыздын ыйык очогу болгон боз үйүнүн чамгарагы, үй-бүлөнүн башын калкалап бириктирген, ынтымакка баш кошуунун ыйык символу, элибиздин көчмөндүк тарыхынын улуу табериги.

Туудагы экинчи белги – алтын нурун чачыраткан улуу Күн. Күндүн кырк салаа нуру тегиз чачырап турат. Кырк саны аркылуу элибиздин аты (кырко-гуз) жана биздин эл куралган кырк уруу туюнтулат.

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гербинин авторлору – Асейин Абдраев жана Садырбек Дубанаев. Гербди карасаң, анын көк түстүү тегерек алкагынан айланта жүргүзүлгөн ак сызыкты көрөсүң. Ортодо улуу тоолордун алп кушу болгон Акшумкар жаңы эле конуп келе жаткансыйт. Анын артында касиеттүү Ысык-Көлүбүздүн, кереметтүү

Ала-Тообуздун жана жаңы чыгып келе жаткан алтын нурдуу күндүн сүрөтү тартылган. Эки капталында береке менен байлыктын символу болгон пахта жана буудайдын сүрөтү тартылган.

Акшумкар – Манас бабабыздын алгыр кушу. Байыркы замандан бери кыргыздар баатырларын шумкарга теңеген, эң кадырлуу адамына да шумкар тартуулаган.

Ал эми ак мөңгүлүү Ала-Тообуз, көз мончоктой кооз Ысык-Көлүбүз дүйнө жүзүнө таанымал. Ошондуктан алар Гербге белги катарында киргизилген. Бүгүнкү күндө улуу Манас атабыздын урпактары – биз, ушундай ыйык символдорубузду ыйык тутуп, сыймыкта-на турган акыбыз бар.

Суроолорго жооп бергиле:

1. «Биздин өлкөбүз – эгемендүү өлкө» дегенди кандай түшүндүрө?
2. Өлкөбүздүн кандай символдору бар экен?
3. Андагы белгилер кандай маанилерди туюнтарын билдиңерби?
4. Өлкөбүздүн кичинекей бир атуулу болсоңор да, ага кандай үлүш кошсом деп тилейсиңер?

КЫРГЫЗ ТУУСУ

Манастан калган асаба,
Маанисин кыргыз эл билет.
Турса экен эркин заманда,
Туубуз бийик желбиреп.
Элимдин салты, тарыхы,
Кылымдар менен барабар.

«Туунду бийик көтөр!» – деп,
Туура айткан ата-бабалар.
Жаңырып муун келсе да,
Эскирбейт мезгил дабышы.
Эч нерсе менен алмашкыс,
Элимдин туусу – намысы!

Б. Чотурова

Макалдын маанисин чечмелегиле:

Калкымдан айрылдым дегиче, канатым кайрылды дегин.

Суроолорго жооп берип, тапшырманы аткаргыла:

1. Мекен дегенде эмнени түшүнөрүңөрдү өз сөзүңөр менен айтып бергиле.
2. Өз мекениңердин бир мүчөсү катары, андан силер эмне алдыңар жана ага силер эмне берүүгө камылгаңар бар?
3. Оюңарды билдирип, чакан дил баян жазып келгиле.

ГЕРБ

Жери, тоосу, көлү бар,
Малдуу жашыл төрү бар.
Кандай көркөм мекеним –
Гербден карап көрүп ал.

Алтын даны, гүлзары,
Көзгө тааныш бүт баары.
Канаттууга кактырбас,
Турат алгыр шумкары.

«Биздин Герб» – деп кубанып,
Сыймыктанып жүрөбүз.
Бул – Мекендин көөнөрбөс
Белгиси деп билебиз.

А. Кыдыров

Суроолорго жооп берип, тапшырманы аткаргыла:

1. Гербде эмнелердин сүрөттөрү чагылдырылыптыр? Андагы Акшумкар, Ала-Тоо, Ысык-Көл, Күндүн нуру биз ыйык туткан кандай маанилерди туюндурат экен?
2. Мамлекетибиздин Гербдин авторлору кимдер экен?
3. Абзий Кыдыров агайыңардын ырында «канаттууга кактырбас» деп эмнени айтты?
4. Гербдин сүрөтүн тартып, андагы белгилерди өзүңдөй боёп, анан маанисин түшүндүрүп бергиле.

Ар бир адамдын укугу жана милдеттери бар. Силер өз укугуңарды жана милдеттериңерди билесиңерби? Эмесе, бул тексти окугула.

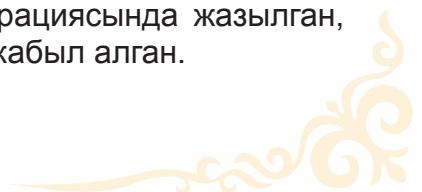
СИЛЕРДИН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУГУҢАР МЕНЕН МИЛДЕТИҢЕР

Бардык адамдардын жашоого, иштөөгө, окууга, эс алууга жана өз ар-намысын коргоого кол тийгис укуктары бар. Ал Кыргыз Республикасынын Конституциясында атайын белгиленген.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1991-жылы 31-августта кабыл алынган. Ошол күн биздин Эгемендүүлүк майрамыбыз катары жыл сайын белгиленип келатат.

Чындыгында, адамдардын көптөгөн укуктары бар. Алардын ичинен негизгилери Адамдын укуктарынын жалпы декларациясында баяндалган.

Силер билесиңерби, балдардын кандайдыр бир укуктары бар экенин? Ал укуктар Баланын укуктарынын декларациясында жазылган, аны Бириккен Улуттар Уюму (БУУ) түзгөн жана кабыл алган.

Бул Декларациянын маңызы мындай: укуксуз, коркок бала чоңойгондо укуксуз, коркок чоң адамга айланары чындык. Ал эми коркок чоң адам өз алдынча ойлоно албаган алсыз, өлкөсү үчүн улуу иш аткара албаган мажүрөө бир неме болору белгилүү.

Ошол үчүн, чоң адамдар да, силердей майда балдар дагы өзүнүн укуктарын билүүсү абдан маанилүү. Бирок адамда укуктардан тышкары, анын тууган-туушкандарынын, коңшуларынын, мамлекеттин жана ал түгүл, бейтааныш адамдардын алдында көптөгөн милдеттери бар экендигин да эстен чыгарбоосу тийиш.

Укуктар менен милдеттер өз ара ажырагыс байланыштуу.

Биз төмөндө баланын ошол укуктары жөнүндө сөз кылалы.

Ар бир бала туулган күндөн тартып эле жарандыкка жана ысым алууга укуктуу. Ошондой эле, ар бир бала жана анын энеси алардын ден соолугун коргоо жөнүндө мамлекеттин өзгөчө камкордук көрүшүнө укуктуу. Бала мамлекет тарабынан өзгөчө камкордукка алынууга тийиш.

Көп балалуу үй-бүлөлөргө мамлекет материалдык жардам көрсөтүшкө милдеттүү. Ар бир бала акысыз билим алууга укуктуу. Ар бир бала ар кандай формадагы таш боордуктан жана эзүүдөн да корголууга тийиш.

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Ар бир бала туулгандан кийин, адегенде, эмнеге укуктуу экендигин билдиңерби?
2. Балдар ден соолугун коргоо боюнча кандай укуктарга ээ экен?
3. Кандай себептер менен материалдык муктаждыктары бар балдарга камкордук көрүлөрүн түшүндүңөрбү?
4. Укуктар менен катар кандай милдеттер бар экен? Таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула.

Силердин укугуңар	Силердин милдетиңер

Адамга эмне үчүн ат коёт деп ойлойсуңар? Силердин атыңарды ким, кандай үмүт менен койду экен? Текстти окуп, анан айтып бергиле.

АЗАН ЧАКЫРЫП АТ КОЮУ

Баланын биринчи укугу – ага ат коюу

Бала төрөлгөндө ага азан чакырып ат коюу – кыргыз элинин улуу салты. Анткени ага ат коюу менен адамдардын арасындагы адам болуу укугу ыйгарылат. Адамдар аны өз катарына кошот. Ат коёордо баланын ата-энеси тууган-туушкандарын, айыл аксакалдарын мал союп, дасторкон жасап чакырат.

Ысымды ыйгаруу учуру ыйык эсептелип, азан чакыруу кадыр-барктуу айыл аксакалына ыйгарылган. Азан чакырып жатканда бардыгы коуроого чыгышат. Баланы көтөрүп алып ата-энеси азан чакыруучу адамдын жанына турат. Ат коюу аземи жөн эле сөздөрдү айтып коюу менен чектелген эмес, көркөм ыр түрүндө мындайча айтылган.

Аллоо акбар, аллоо акбар!
Теңирим адам берди,
Ааламга адам келди.
Айыл, калаа сүйүнчү
Арыштаар кадам келди.
Кең пейилге перзент берди,
Касиети бассын жерди,
Уул болсо жоодон сактаар,
Эне эмизген сүтүн актаар.

Атаандашпай малын багар,
Жерин айдап, данын табар,
Атасынын мээнети кайтар,
Алдына, дулдул тартар,
Уул бекен?
Берекеси баксын элди.
Азан айтып, атын коём,
Теңир берген затын коём.
Анда, аты болсун Санжар!

Ошентип, азан чакырчу адам кыбылага карап «Алло акбар» деп үч жолу үнүн көтөрүп айтат. Андан кийин, мисалы «Нурландын уулунун аты Санжар болсун» деп үч жолу кайталайт. Анан баланы колуна алып, кулагына үч жолу «Атың Санжар болду!» деп жарыя айтат. Тургандардын баары ымыркайга бата беришет. Ат коюу ырымы ушуну менен аяктайт.

Нукура кыргыз ысымдары өзүнчө мааниге ээ. Ат коюу ар бир элдин жашоо-турмушу, үрп-адаты, дүйнөгө көз карашы ж.б. менен тикеден-тике байланыштуу. Алсак, мал чарбачылыгы менен жашаган элдин баарында тең мал жана жапайы айбанаттардын аттарына байланышкан ысымдар учурайт. Козубек, Жылкыбек, Бөрүбай, Койлуубай ж.б. Ал эми түшүнүгү кеңип, жерди гана эмес, кең асманды таанып – билүүгө умтулган элибиз кийинчерээк: Чолпон, Жылдыз, Марс деген аттарды балдарына коё баштаган.

Сөздүккө жазып алгыла:

Ысым – адамдын аты

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Кыргыз элинде бала төрөлгөндө жасалчу кандай салты бар экен?
2. Эмне үчүн кыргыздар ымыркайга ат коюу салтына чоң маани беришет?
3. Ат коюу ырымы кандай өткөрүлөрүн билдиңерби?
4. Силер өзүңөрдүн атыңардын маанисин билесиңерби?
5. Бөлөк улуттардын балдарынын кандай аттарын билесиңер жана алардын маанисин түшүндүрө аласыңарбы?

Макалдарды окуп, маанисин түшүнгүлө:

«Ата болдум» деп мактанба,
«Адам болдум» деп мактан.
Атанын уулу болуш – урмат,
Элдин уулу болуш – баарынан кымбат.

Силер бешикти көрдүңөр беле? Ата-энеңер аны «алтын бешик» деп эмне үчүн ардактаарын билесиңерби? Текстти окуп, анан оюңарды айткыла.

АЛТЫН БЕШИК

«Ар кимдин туулган жери – Мисир» деп коёт элибиз. Ал ырас, катмар-катмар тоо болобу, ак кар, көк муз каптаган түндүк, аптабына жан чыдагыс түштүк болобу, туулган жерин эч ким, эч качан жерибейт. Киндик каны таамп, көкүрөк көтөргөн, туулуп-өскөн жерден артык дүйнөдө эмне бар.

Кыргызда жаңы төрөлгөн балдарды бешикке бөлөшөт. Жаш наристенин алгачкы үйү – анын бешиги эмеспи.

Кыргыздар байыртадан ак батанын күчү өтө зор деп туюнушкан, анын кубаты эч нерсе менен эсептелбейт дешкен. Ошондуктан улуулардан бата албаган кыргыз баласы болбойт. Ал бата, тилек менен өсүп чоңоёт. Тушоосу кесилгенде да ата-энеси улуулардын, көпчүлүктүн батасын алат.

Кыргыздар үчүн наристенин жарык дүйнөгө келиши – чоң майрам, ар бир үйдүн чексиз кубанычы. Ата-эне азан чакырып, баланын атын койдургандан кийин кырк күн өткөн соң, баланын бешик тою өткөрүлөт.

Наристенин бешик тоюна колдо бар малы союлат. Адатта, таята-таенеси бешик жасатып, төшөнчү-орунчусун даярдап барышат.

Бешикке баланы жаткыарда арчанын түтүнү менен аласташат. Ырымдашкан байбичелер эки тарабына отурушуп, наристени бешикке жаткырышат. «Бешик апа, бек карма, Умай эне, уйку бер» – дешип баланы таңып бөлөшөт. Баталарын беришет. «Алдей-алдей, ак бөбөк. Ак бешикке жат, бөбөк...» деп эненин алгачкы ыры айтылып, бешик терметилет.

«Ой гүлдөрү китебинен»

Эне-атаңарды кантип сыйлайсыңар? Аларды капа кылып койгон күндөрүңөр болду беле? Акылдуу бала андай кылбайт. Туурабы? Анда бул уламышты окугула.

Эне-атаны сыйлоо – баланын ыйык милдети

ЭНЕ

(уламыш)

Илгери-илгери бир эне жашаптыр. Ал жалгыз уулун көрбөгөн азап менен чоңойтуп, жакшы тарбиялаган дешет.

Күндөрдүн биринде асыл эне катуу ооруп, колу-буту шал болуп калат. Уулу энесин көтөрүп алып, барбаган жери, жасабаган эм-дому калбайт. Энеси айыкпай, баланын айласы кетет. Анан сүт акысынан кутулмакчы болуп, энесин жонуна көтөрүп алып, Ала-Тоонун ичин кыдырып, жөнөйт. Аябай чарчап, эс алуу үчүн бир арчанын түбүнө токтошот. Чөп-чар жыйнап, алдын жумшактап энесин жаткырат. Бала ары-бери чуркап, суу издейт. Бир жерге келсе, бир аз ным болуп сууланып турган жерди көрөт. Бала нымдуу жерди чукуп көрөт. Нымдын ысыгын байкайт. Дагы чукуйт. Чукуган сайын «энем – бактым, «энем – таалайым», «энем-нурум» деп бир жыгылып-туруп, нымдуу жерди чукуй берет. Колу, тырмагы канайт. Көптөн кийин жылжып, ысык суу чыгат. Ошол жерге чуңкур жасап суу толтуруп энесин ысык сууга жаткырат.

Аз күн өтүп, энеси булактын жылуу суусунун жардамы менен айыгат. Бактылуу эне баласы менен элине кайтып, узак жашаган дешет.

Анда эмесе, эми экинчи эненин тагдырына көңүл буруп, экөөнү салыштырып, жыйынтык чыгаргыла.

Жаркын эненин Болотбек деген жалгыз баласы бар. Ал энесинин сөзүн укпай, көп капа кылчу болду. Акыл айтса, кыйкырып-өкүрүп, каяша айтып, сөз укпады. Энеси уулунун кылыгына көңүлү сууп, көзүнөн жаш кетпеди. Анан уулунун наристе кезинде жаткан бешигин анын алдына алып келип коюп, мындай деди:

– Эй, жаштыгын, наристе чагын унуткан, уятсыз балам!

Мына бул бешикти көрдүңбү? Наристе кезинде сени ушул бешикке бөлөп, кечкисин таң атканча уктабай терметер элем. Адеп ыйлай берсең бешиктен чечип алып, боорума басып сооротор элем. Көптөгөн машакаттарды көрүп сени тарбияладым, сен деп күч-кубаттан тайдым. Мына эми эр жетип, күч-кубатка толдуң, бирок наристелик доорунду унутуп, мээримдүү энеңе баш ийбейсиң! Анын көңүлүн жаралап, көз жашын төктүрөсүң. Андай кылбагын, уулум, эненин мээрими канчалык зор жана чексиз экендигин унутпагын. Мен дагы, атаң дагы дайым бак-

тылуу, таалайлуу болушунду каалайбыз. Бизди капа кылбагын, көңүлү-бүздү оорутпагын, айткандарыбызды туура кабыл алып, бизди ыраазы кылып, батабызды алгын.

Энесинин ыйлап айткан сөздөрү баласынын жүрөгүнө октой кадалды. Ал өзүнүн туура эмес жүрүш-турушуна, адепсиздигине бушайман болду. Энесин бек кучактап алып, көзүнөн, бетинен өпкүлөдү. Ыйлап кечирим сурады. Эне эмеспи, уулунун күнөөсүн кечирип, жүзүнөн өөп, ага ак батасын берди.

«Ой гүлдөрү китебинен»

Сөздүккө жазып алгыла:
көңүлү сууп – көңүлү калып
дооруңду – мезгилиңди

Суроого жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Баланын өз энесине кылган мээримдүүлүгүн кайсы аңгемеден билдиңер?
2. Эненин бактылуу, узак жашап калышынын себеби эмнелер экен?
3. Экинчи эненин тагдырына көңүл бөлөлү. Жаркын эненин баласын бөлөгөн бешикти алдына алып келишине эмне себеп болду?
4. Эненин сөздөрү балага кандай таасир берди?
5. Өз эне-атаңардын бактылуу болушуна силердин кандайдыр бир жардамыңар болоруна ишенесиңерби? Ой жүгүртүп айтып бергиле да, төмөндөгү таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула.

Жаман бала ата-энесине кандай мамиле жасайт?	Жакшы бала ата-энесине кандай мамиле жасайт?

Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө:

Уядан эмнени көрсө,
 Учканда ошону алат.
 Жакшы кыз – жакадагы кундуз,
 Жакшы уул – асмандагы жылдыз.
 Эненин көөнү – балада,
 Баланын көөнү – талаада.

Өнөр – эл байлыгы

Элибиз түрдүү кол өнөрчүлүккө бай эл экенине ишенесиңерби? Алардын ичинде силердин ата-энеңер, чоң ата-чоң энеңер да бар экенин биле жүргүлө.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КӨРКӨМ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮ

Көркөм кол өнөрчүлүк – калк казынасы, атадан балага, энеден кызга өткөн мурас. Бул чыгармачылык өнөр элдин байыркы маданиятын, мүнөзүн жана рухий дүйнөсүн, көркөм ой жүгүртүүсүн чагылдырат. Кол өнөрчүлүк – улуттук маданияттын ажырагыс бөлүгү.

Кыргыздын элдик уздары жыгачтан, чийден, кийгизден жана сайма өнөрүнөн көп мурастарды калтырышкан.

Кыргыз эли өзүнүн жашоо-тиричилигинде кийизден жасалган буюмдарды кеңири колдонгон. Кийизден ар кандай кийим-кечектерди, төшөнчүлөрдү, ала кийиз, шырдактарды жана башка буюмдарды жасашкан. Ала кийиз менен шырдактарды зор чеберчиликте оймо-чиймелер менен көркөмдөп, кооздоп жасашкан.

Үй өндүрүшүнүн эзелки бир түрү – **килем токуучулук** болуп эсептелет. Килемдерди боз үйгө илишкен, жерге салышкан, жүк жыйган такталардын, сандыктардын үстүн жабышкан.

Орто Азиянын көчмөн, жарым көчмөн калктарынын тарыхында чий чырмап, камыш согуп, буюм жасоо өнөрү байыртадан бери белгилүү. Оюу-чийүү түшүрүлүп чырмалган чий өзүнчө эле килемди элестетет.

Саймачылык – кыргыз элинин көркөм өнөрүнүн байыртадан бери кеңири таралган түрү. Кыргыз аялдары үй тиричилигине керектүү буюмдарын: туш кийиздерин, кийим-кечектерин, ат жабдыктарын саймалап кооздошкон.

Өрмөкчүлүк да кыргыздын үй өндүрүшүндө белгилүү орунду ээлеген. Койдун жүнүнөн ийрип, жип жасашкан. Таар согуп, боз үйгө керектүү боолорду, сызмаларды токушкан.

Кол өнөрчүлүктүн кайсы гана түрүн албайлы, бардыгына тең таланттуулук, укмуштуудай көп түрдүүлүк мүнөздүү. Алар элдин тарыхынын жана маданиятынын күзгүсү.

Анда эмесе, достор, кыргыз элинин байыркы мезгилден бери колдонулуп келе жаткан турак жайы болгон боз үйү жөнүндө сөз кылабыз.

А силер улутубуздун сыймыктуу үйү болгон боз үйүнүн кантип жасаларын, кантип тигилерин көрдүңөр беле? Текстти окуп, ой бөлүшкүлө.

БОЗ ҮЙ

Элибиз эзелтеден бери ыйык тутуп, ата-бабалардан калган мурас катары ардактап тигип келген боз үйдү ким билбейт! Боз үй жалпы эле көчмөн элдердин ысыкта саябандоочу, сууктан калкалоочу, жашоо-турмушу өтүүчү турак жайы болгон.

Боз үй – көркөмдүгү өзгөчө, тигип-чечүүгө жана көчүп-конууга ыңгайлуу, жөнөкөй жана жеңил. Аны чечип туруп бүктөп койсо, бир төөлүк гана жүк болот, тигип койсо, бир үй-бүлө сыйып жашай турган жылуу жайга айланат. Боз үй – кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнүн эң мыкты чыгармасы. Анын эң мыктысы «өргө» деп аталат. Ага от жагылбайт, чыпта тартылбайт.

Боз үй, негизинен, жыгач, кийиз, чий, боо-чуудан турат.

Боз үйдүн жыгачына түндүк, уук, кереге, босого, каалга, бакан кирет. Боз үйдүн төбөсүндөгү жарык кирүүчү жана түтүн чыгуучу тегерек жыгачы түндүк деп аталат. Түндүк жана керегени бириктирүүчү чабак жыгачтарды уук дешет. Боз үйдүн уук бекитилүүчү, таяныч жыгач жасалгасы кереге делинет. Кереге бири-бирине кайчылаштыра көзөлүп көктөлгөн таякчалардан жасалат. Керегенин санына жараша үй канатка бөлүнөт. Мисалы, үй төрт керегеден тигилсе – төрт канат үй, алты керегеден турса, алты канат үй дешет. Боз үйдүн көркү керегенин жайылышына жараша болот. Эшигине босого бекитилет. Алардын төмөнкү жагы жер босого, жогорку жагы баш босого аталат. Босогого чакан каалга жасаса да болот. Эшик чийден токулат да, сырты кийиз менен капталат. Түндүгүн көтөрүүдө жана кийиздерин көтөрүп салууда колдонуучу бир учу ача жыгач бакан же түндүк бакан деп аталат.

Боо-чууга: баш чалгыч, уук тизгич, кереге чалгыч, эшик боо, туурдук боо, үзүк боо, кырчоо кирет. Алар оюу салынып, түрлөнтүп да өрүлөт.

Ушул бөлүктөр кандайча жайгаштырылып, боз үй тигилет? Адегенде, шамалдан ыктоо, тегиз, таза жер тандалат. Муну элибиз «журт чалуу» деп айтышкан. Журтка кереге жайылып, тегерек тарта керилет да, алар бириккен жерлер саканактары аркылуу ашталып, кереге чалгыч менен бекем таңылат. Керегенин учтарына босого таяктар бекитилип, кереге чалгыч салынат. Аны «баш чалгыч» дешет.

Анан түндүк көтөрүлүп, анын көзчөлөрүнө уук сайылып, экинчи учу керегенин башына уук боолор менен байланат. Уукка уук тизгич чалынат. Андан кийин жабык баш жабылат. Андан соң чий курчалып, сыртынан туурдуктар каланат. Ууктун үстүнө үзүктөр салынып, акырында түндүк жабуу жабылат.

Үй тигилип бүткөн соң, анын ички жасалгасын да орду менен жайгаштыруу ага көрк кошот. Боз үйдүн ортосу коломто, эшиктин бет маңдайы төр, эшик жагы улага, киргендеги сол тарап эр жагы, оң тарап эпчи жагы деп бөлүнөт. Боз үйдүн эшигин ачып, босогону аттап кирер менен эле төрдөгү жыйылган жүккө көз түшөт. Керегедеги не бир түрлөнүп сайылган туш кийиз, түркүн оюм түшүрүлүп жасалган жердеги шырдак, ала кийиз, көлдөлөңдөр көз жоосун алат. Эпчи жагында алабакан, чыгдан жайгашкан, кереге баштарына аяк кап, чыны кап илинген.

Мына ушинтип, боз үйдүн жасалгасы элибиздин улуттук кол өнөрчүлүгүнүн бай казынасын, элдин маданиятынын улуу үлгүсүн түзөт.

Сөздүккө жазып алгыла:

чыгдан – боз үйдө: идиш-аякты калкалаган сокмо чий.

аяк кап – табак жана башка идиштерди салган кийиз баштыкча.

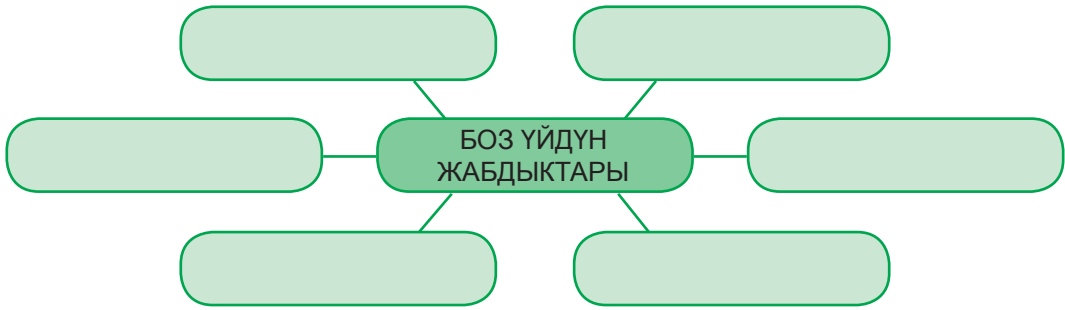
чыны кап – чыныларды салган кийизден жасалган баштыкча.

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү жөнүндө эмнени билдиңер? Кол өнөрчүлүктүн ар бир түрүнө мүнөздөмө берип, мисалдар келтиргиле.
2. Элдик кол өнөрчүлүк эмнеси менен баалуу?
3. Кыргыз кол өнөрчүлөрү жасаган кандай улуттук буюмдарды билесиңер?
4. Боз үй эмнелерден жасаларын, анын ички жасалгаларын айтып бергиле.
5. Боз үйдө болдуңар беле? Эгер болсоңор, силерди таң калтырган эмне болду? Көргөнүңөр боюнча дептериңерге кластер түзүп, айтып бергиле.

Макалдардын маанисин чечмелегиле:

Эр жигитке жетимиш өнөр аз.

Уз узду оймогунан тааныйт.

Акыл ойго жеткирет, өнөр көккө жеткирет,

Адам иште чыңалат, болот отто чыңалат.

Өнөрлүү киши эрикпейт.

Сая албаган ийне тандайт,

Саптай албаган учук тандайт.

Улуттук тамак-аштарыбыз кайсылар экенин билесиңерби? Алардын кайсыларын үйдө ата-энеңер жасашат? Текстти окуп, аңгемелешкиле.

УЛУТТУК ТАМАК-АШТАР

Башка элдер сыяктуу кыргыз элинин да муундан муунга өтүп сакталып келген элдик тамак-аш өнөрү бар. Алар: бешбармак, казы-карта, чучук, куурдак, быжы, жөргөм, олобо, кымыз, курут, чалап, жарма, боорсок ж.б.

Кыргыз эли өзүнүн меймандостугу менен айырмаланат. Келген меймандарды кучагын жайып тосуп алып, төрүнө отургузушкан. Мал союп, дасторконун кенен жайып сыйлап келишкен. Дасторкондун үстүнө тооч, боорсок, каттама, каймак, май, өрүк-мейиздерди коюшат. Анан куурдак, жөргөм, шорпо, эң аягында бешбармак берилет.

Кыргыздардын тамак берүү салты боюнча меймандарга бышырылган эт устукандалып тартылат. Устукандар адамдардын жашына, урматтоосуна жараша ыйгарылат.

Кыргыздардын тамак-ашында камырдан жасалгандары кеңири орунду ээлейт. Алардын ичинен эң көп жасалганы боорсок менен тандыр нан. Ошондой эле каттама, самса жана башкалар да бар. Мындай тамактар, көбүнчө, чай менен желет.

Кыргыздарда улуттук эң барктуу суусундук – бул кымыз. Кымыздын дарылык касиети күчтүү экендиги белгилүү. Элибиз кургак учук оорусун ушул кымыз менен дарылап келишкен. Ошондой эле, бозо, жарма, максым сыяктуу суусундуктар да жасалат.

«Кыргыздар» китебинен

Албетте, дасторконсуз тамак ичүүгө болбойт. Азыр ушуга байланыштуу ырды окуп, аңгемебизди уланталы.

ДАСТОРКОН

Кыргыз эли меймандос,
Тамак-ашка бай келет.
Берекеси төгүлгөн,
Дасторкондон чай берет.

Айта берсе түгөнгүс,
Тамактардын түрү бар.
Эң сыйлуусу – «беш бармак»,
Кыргыз болсоң, билип ал.

Эжигейи элжирейт,
Кошконмайды эл билет.
Куйрук-боор, олобо,
Жегинди эле келтирет.

Сүзмө, айран, май, курут,
Жайлоолордон алдырат.
Бал татыган бал кымыз,
Суусунунду кандырат.

Г. Казыбай кызы

Сөздүккө жазып алгыла:

эжигей – быштакты узак кайнатып жасаган жегиликтүү тамак.

кошконмай – талканга май, бал же кумшекер кошуп көөлөгөн даамдуу тамак.

Суроолор боюнча маектешкиле:

1. Көчмөн калкыбыздын кандай улуттук сыйлуу тамактары бар экенин билдиңер?
2. Эмне үчүн кыргыздар сүт жана эттен тамак жасашкан?
3. «Сый тамак» деген эмне?
4. Чучук, казы-карталар эмнеден жасалганын көрдүңөр беле?
5. Үйгө келген мейманды кантип тосуп алуу керек деп ойлойсуңар?
6. Кымыз кандай өзгөчөлүккө ээ экен?
7. Кыргыздын тамак-аштарынын аттарын дептериңерге төмөндөгүдөй, таблицага жазып, аңгемелешкиле:

Сүттөн жасалган тамактар	Камырдан жасалган тамактар	Эттен жасалган тамактар	Суусундуктар

Жаңылмачты тез-тез айт:

Бул кай каймак?
Бул бал каймак,
Бул камкаймак.
Бал каймакты кам каймакка кошоюн.
Камкаймакка балкаймакты кошоюн.

Макал-лакаптардын маанисин түшүнгүлө:

Жайыттын көркүн мал берет,
Жайыктын көркүн тал берет.
Туз болбосо, тамак татыбайт,
Нан болбосо, курсак тойбойт.
Көчөнүн көркү – үй, дасторкондун көркү – нан.
Бир күнү даам таткан үйүңө миң күн салам айт.

СӨЗ ОЮНДАРЫ

Кандай макалдарды билесиң? Аны адамдар эмне үчүн айтышат? Макал айтуу да өнөр десе, ишенесиңби? Ойлончу?

МАКАЛ АЙТЫШУУ

Оюндун шарты: макал айтышууга эки адам катышат. Алар жалаң макал-лакаптарды колдонуу менен бирин-бири сөзгө жыгат. Макалдар жөн эле айтыла бербестен, бири-бирине жооп болуп, бири-бирин сындаган, акыл-насаат айткан жана башка мааниде болот да, макалчы өзүнүн чечендигин көргөзүп, жеңишке ээ болот.

Мисалы:

1-макалчы: Жакшы сөз жан эритет,
Жаман сөз жан кейитет.

2-макалчы: Акыл айтканды баары билет.

1-макалчы: Ойлобой сүйлөгөн онтобой ооруйт.

2-макалчы: Ар ким өзүн акылдуу ойлойт.

1-макалчы: Акылсызды үйрөтүү – түбү жок челекке суу куйгандай.

2-макалчы: Башта өзүң үйрөн, анан башканы үйрөт.

1-макалчы: Тили узундун акылы кыска,
Миң сөз айтканча бир ишти аткар.

2-макалчы: Тил – топчусуз, ооз – ачкычсыз.

1-макалчы: Сөздү көп сүйлөсө тантык болот,
Сууну көп кечсе чалчык болот.

2-макалчы: Тили чыккан балага чайнап берген аш болбойт.

1-макалчы: Сүйлөсө тили буудай кууруйт,
Айта келсе мааниси жок.

2-макалчы: Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө.

1-макалчы: Жаакташкан дос болбойт.

2-макалчы: Адамзатты сөз бузат,
Тоону, ташты сел бузат.

1-макалчы: Ыйманың болсо адамсың,
Ыймансыз болсоң наадансың.

2-макалчы: Ыймансыз колунда барды мактайт,
Колунда жокту жерге таштайт.

1-макалчы: Убада берсең, убарасына чыда.

2-макалчы: Убада берүү арзан, аткаруу кыйын.

1-макалчы: Аганы көрүп, ини өсөт,
Эжени көрүп, сиңди өсөт.

2-макалчы: Адеби жок бала – жүгөнү жок атка окшош.

1-макалчы: «Сиз» деген сылык сөз,
«Сен» деген сенек сөз.

2-макалчы: Орой айтсаң адамга жукпайт,
Орой сөздү киши укпайт.

1-макалчы: Сылык-сыпаа сөз жетет,
Ал мээге эмес, жүлүнгө жетет.

2-макалчы: Түшүндүрүп жай айтсаң,
Уялып, ыраазы болуп кетет.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Элдик макалдардын кандай мааниси бар экенин байкадыңар?
2. Эл макалдарды эмне үчүн чыгарарын түшүндүрүп бергиле.
3. Өзүңөр макалдарды колдонуп, айтышкыла.
4. Жогорудагы макалдарды маанисине жараша топтоп, дептериңерге таблицаны көчүрүп, бөлүштүрүп жазгыла.

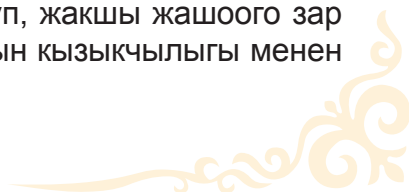
ЭЛИБИЗДИН САЛТТУУ ОЮНДАРЫ

Хоккей, футбол сыяктуу эле, кыргыз элибиздин да оюндары көп. Алардын бири – Ордо оюну. Текстти окуп, билип алгыла.

ОРДО ОЮНУ

Илгерки заманда кыргыздардын бир кара мүртөз, залим падышасы болгон тура. Андан бүткүл кыргыз эли кор болуп, жакшы жашоого зар болуптур. Элге кайрымсыз бул хан керт башынын кызыкчылыгы менен

алек болуп келет. Хандын кордугун көп көргөн эл аксакалдары, көсөмдөрү акылдашып олтуруп аны тактан кулатыптыр. Бирок анын ордуна ылайыктуу ханды отургуза албай, ар кайсы жаат өзүнүкүн көрсөтүп, бир чечимге келе албайт. Ошондо бир кемеңгер аксакал бир аркан бою аянтка тегерек чийимди чийдирет, анын ортосуна бир жамбыны бекитет. Аны хан деп атап, тегерегине көптөгөн чүкөлөрдү коргоочу кылат. Анан элге жарыялап: «Кайсы жааттын адамы томпой менен ушул чийимде туруп, хандын коргоочуларын атып чыгарып, анан ханды чыгара атса, ошол хан болсун» дейт. Эл ал ойду жактап, ар кайсы жаат өзүлөрүнүн мыктыларын ордого чыгарган экен. Мына ушул бир жолу ойлонуп табылган акылман оюн кийин салттуу оюнга айланып калыптыр.

Ордо оюну жөнүндө эл ичинде төмөнкүдөй ыр саптары да айтылат.

Кызыгып ойнойт кыргыздар,
Кызыктуу оюн ордону.
Кымбат оюн баштаган,
Атабыз кыргыз болжолу!
Баатыр Манас ойногон,
Байгелүү оюн ордо экен!
Бапестеп, барктап ордо аткан,
Алп дөөлөр кандай болду экен!
Кыраан Манас ойногон,
Кымбат оюн ордо экен!
Кызыгып дуулап ордо аткан,
Кыраандар кандай болду экен?!

Ордо оюнунда даек белгиленип, жеңгендерге байге беришкен. Кээде оюнда жеңилгендер чатак чыгарып, эки уруунун элин касташтырган учурлар да болгон. Чоң ордочулар атмакчылар, чертмекчилер, кадамчылар, тоорумакчылар деп бөлүнүп, алар чоң өнөрпоздор катары жогору бааланган.

Азыр да Ордо оюну жаштардын сүйгөн спорт оюндарынын бири болуп келатат.

Сөздүккө жазып алгыла:

томпой – уйдун чүкөсү

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Кыргыз элинин улуттук оюндарын эске түшүрүп, алардын ар бирине мүнөздөмө бергиле.
2. Ал оюндардын тарбиялык мааниси жөнүндө эмне билесиңер?
3. Элдик оюндардын ичинен кандай оюндарды ойной аласыңар?
4. Ордо оюнунун негизги максаты эмнеде экендигин байкадыңар?

Элибиздин эң ыйык музыкалык аспабы – комуз

Комузда ойногонду билесиңерби? Билбесеңер, үйрөнүүгө аракет жасагыла. Азыр да кеч эмес. Ал эми бул аңгемени окуп, комузду кыргыздар кандай сыйлаганын билип алгыла.

АТА ЖУРТУНА ЖЕТКЕН КОМУЗ

Бул окуя эч бир кагаз бетине жазылган эмес. Ал – менин чоң атамдын жүрөгүнөн чыкпай калган кыйкырык. Ыраматылык чоң атам айтып калчу:

– Улуу Үркүндө бир өрөөн айыл, эл адашып, өздөрү жарыбаган чоочун элге туш келдик. Жеткиче элдин жарымы ачкачылыктан жолдо кырылган. Баргандагы турмушубузду пенде укпасын. Адам деген баарына чыдайт экен. Турмуш оор болду. Тирүү пендеге ал жашоону бербесин. Жашообуз иттикинен да азаптуу болду. Колубуздагы мүлкүбүздү тоно-туп, коколой башыбыз ар кайсы жерде тентип калды. Кишинин кунунан бир ууч талкан жогору турду. Шордуу кыздарыбызды тирүүлөй талканга

саттык. Элден-жерден безип, өз жерден топурак буюрбады деп, чырагыбыз биротоло өчүп калды. Өлүм менен тирүүлүктүн чегин ажырата албадык. Күн менен түндү бирдей көрдүк. Ак шишик тартып, суудан башка наар албай, кары-жашы дебей баш көтөрбөй, кырылмай болдук.

Бир күнү Сулайман деген абышка арчадан комуз чаап алыптыр. Сулайман комузун кылдыратып калса, араңжан жатканыбызга карабай кыбырап баш көтөрүп калабыз. Улам комузун уккубуз келет. Ар кайсы жерде тентип, жан багып жүрсөк да, кечинде Сулайман комузчунун үйүнө чогулабыз. Айлыбыз менен комуз угабыз. Комуз кургур ошончо чарчап-чаалыккан, ач-жылаңач адамдарга кадимкидей дем берди. Улам уккубуз келет. Дагы бир күнү кечке дейре комуз үчүн жашоочудай күч берер эле. Ал эми ошол күн канчалык оор болсо да, комуздун күүсүн укканда дагы бир күн чыйралчубуз. Бара-бара күн менен түндү ажырата баштадык, булутка чагылган күндүн нурун тааныдык, талаадагы торгойдун үнүн уктук. Ошентип комуздун кубатынан киши кейпибизге келгенбиз. Сулаймандын комузу бизди тойгузуп койчу. Оорубуздан да комуздун күүсү айыктырды.

Акыры Ата Журтка жаңы заман келиптир деп уктук. Өлбөгөнүбүз жапырт кетебиз деп дүрбөдүк. Сулайман комузчу байкуштун оорусу өтүшкөн. Эл аны таштап кете албай, күбүр-шыбыр. Кээси: «Сулаймандын карманганы жалгыз комуз эле. Анысынан ажыратпай комузу менен бирге калтыралы», – дешти. Кишини кирпичинен билген комузчу элдин айың сөзүн укканбы, Ата Журтка кетчү элди чакырып, өлөр алдында өбөктөп тура калып, комузун чертип, муну айтты:

– Жер сагынган элим. Айтар керээзим ушул. Аттиң, Ата Журтка жетпедим. Мен бул жерде калайын. Мобу комузум силер менен кетсин!

Сулайман эртеси каза тапты. Комузчу менен кош айтыштык. Сулаймандын комузун көздүн карегиндей сактап, Ата Журтка алып келдик.

К. Жусупов

Сөздүккө жазып алгыла:

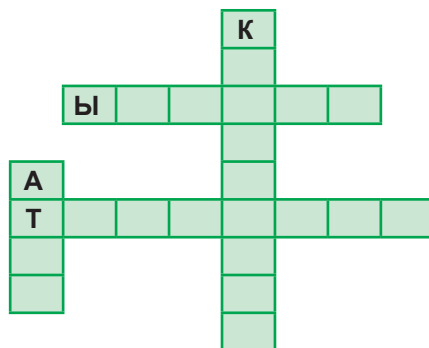
үркүн – кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүшү

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Бул окуя кайсы мезгилде болуптур?
2. Ач-жыңалач адамдарга эмне дем берди?
3. Комуз эмнеден жасалат экен?
4. Сулайман карыя эли-журтуна эмне деген керээзин айтты?
5. Кандай комуз күүлөрүн жана кандай комузчуларды билесиңер? Айтып бергиле.
6. Комузчулардын жана комуз күүлөрүнүн аттарынан турган кроссвордду дептериңерге көчүрүп, мелдешип толтургула.

КРОССВОРДДУ ТАПКЫЛА

Комуз кайдан жаралды экен деп ойлондуңар беле? Анда эмесе, бул уламышты окугула.

КАМБАР-ХАН

(уламыш)

Камбар-хандын жалгыз уулу тентек чоңоюп, ит агытып, куш салып дооран сүрчү дейт. Күндөрдүн биринде ит агытып, куш салып кеткен бала үйүнө кайтпай калат. Дарексиз жоголгон баласына тынчы кеткен хан жумурай журттту жыйып жар салат.

– Ат минүүгө жараган эркек колуна жарак алып, менин уулумду издеп чыксын. Жакшы кабар айтып келген кишиге өз боюндай алтын берем. Кимде ким жаман кабар алып келсе, анын башы кесилет. Кокус эч ким эч кандай кабар билдирбесе, бардыгыңардын башыңар алынат! – дейт хан.

Атка минүүгө жараган эркек түп көтөрүлө дүргүп, тердиктей жер койбой тинтип жөнөштү. Токой аралап бир жерге келишсе, өрттөн калган дарактардын сөңгөктөрү сокоюшат. Кыясы, чагылган түшкөн окшойт. Кыбыр эткен жан жок. Бардыгын алоолонгон жалындын тили жалмап кетиптир. Тегеректеген элдин ортосунда Камбар-хандын баласынын чала жан куу тайганы кыңылдап жатат. Арыта эриген кылыч-найзанын учу калыптыр.

Ошол тушта кара көөнү сапырып бороон сокту. Чарчаган аттар, чаалыккан эл ташка айлангандай, кыймылсыз. Аңгыча жакын эле жерден чыккан үн ботодой боздоп, тунжураган элдин жүлүнүн аралады. Топ ичинен бир азамат бөлүнүп бастырды да, алиги боздогон үндү издеп жөнөдү. Ал алыс эмес экен. Бет маңдайындагы чала күйгөн теректин эки бутагына керилген кыл термелип калыптыр. Кыясы, маймылдын ичегиси болсо керек. Ушинтип ойлоду акылман, азамат жигит. Бороон күчөгөн сайын, куураган ичегинин боздогону дагы күчөдү. Боздогон үндүн ыргагы Камбар-хандын уулунун кайгылуу өлүмүн айтып жаткандай

сезилет. Бул кереметтүү добуш улуу ишке жарай турганына көзү жеткен акылман жигит, аттан ыргып түшүп, шапа-шупа ишке киришти. Куураган дөңгөчтү жара чаап, аны адам түспөлүндө сомдоду да, ичин ойду.

– Кеттик! – деди акылман жигит. – Эми ханга барабыз.

Эл дүрбөй түштү. Бардыгында «өлүмгө башты байлап кантип барабыз?» деген ой. А бирок барбаска айла канча. Көпчүлүк алиги «оюнчук жасаган бейакылдын артынан үнсүз дүпүрөй жөнөштү.

Чыдамы кеткен Камбар-хан кароол дөбөдө күтүп турган экен. Терел-бел аза күткөндөй жымжырт. Жалгыз гана аттардын дүбүртү жер дүңгүрөтөт. Белгисиз азамат ак көбүк чачкан аргымактын оозун тартпай ыргып түштү да, хандын алдына чөгөлөй отура калып, өзү жасаган аспабын колуна алды. Белгисиз аспап тилге кирди. Анын добушу ааламга угулчудай бийик эле. Мурда мындай керемет үндү ким угуптур?! Күүнүн ыргактары өлгөн жанды тирилтчүдөй мукам, сокур көздөн жаш чыгарчудай муңдуу да эле. Хандын көз алдына бардыгы айкын болду. Хандын жүрөгү булкунду. Көзүнөн жаш атты.

– Токтот! – деди ал каардуу. – Бул каяктагы балакет добуш эле?! Башка айтарың жокпу?

Белгисиз азамат жер караган калыбында баш чайкады.

– Мунун башын алгыла!

Хандын каарынан «солк» эте ойгонушкан желдеттер белгисиз азаматка учуп жетишти.

– О, акыйкаттуу Ханым, – деди белгисиз азамат отурушун жазбай. – Мен Сизге үн катканым жок го. Сиздин жүрөгүңүздү оорутуп жаман кабарды айткан береги добуш эмеспи. Күнөөлөсөңүз ушуну күнөөлөңүз. Менде эмне жазык?..

– Алгыла! – деди хан ордуна ыргып туруп. – Береги сай-сөөгүмдү сыздаткан добуштун башын алгыла! Ал эми сен!.. – деди хан белгисиз азаматка, – өмүрүң өтүп, күнүң бүткөнчө менин маңдайымда ушул күүнү чертип отурасың!..

«Уайт» десеңчи! Ошол белгисиз азамат өмүрү өтүп, күнү бүткөнчө хандын маңдайында күү чертип отурган дейт. Ал жараткан күү укумдан тукумга тарады. Керемет добушту чыгарган аспап КОМУЗ деп аталып, бизге жетти. «Күүнүн башы – Камбаркан» деген ушундан калган экен, балдарым!

Ш. Эсенгулов

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Хан жигиттерин эмнеге жумшады?
2. Жигиттер хандын уулун кандай абалда табышты?
3. Кереметтүү үндү алар кайдан угушту? Ал эмне экен?
4. Хандын уулун жигиттер кантип угузушту?
5. «Камбар-хан» күүсү кантип жаралыптыр? Хандын өкүмүн туура деп ойлойсуңбу?

Макалдардын маанисин чечмелегиле:

Адамдын адамдыгы – адамгерчилигинде.
 Киши өзүнүн атын кишилиги менен бийиктетет.
 Эл мактаган жоомарт жанды эр деп бил,
 Салты бузук сараңга айткан кайран тил.

Төрт түлүк мал – эл байлыгы

Тулпар дегенде кандай ат болду экен деген ой сөзсүз келет. Анда бул аңгемени окуп, баа бергиле.

ТУЛПАР КАДЫРЫН СЫНЧЫ БИЛЕТ

Айтылуу Талас өрөөнүндөгү Катаган уруусун Шамый султан менен Турсун хан бийлеген. Алардын коңшусунда Ишим хан башкарган кыпчактар турушчу. Ишим хан коңшуларына сыр көрсөткөн, чабыш десе жандан кылыч сууруган, ат терин кургатпай чапкылаган баатыр болчу.

Бир күнү Ишимге чабарман келип: «Ысык-Көлдүн күңгөй башына Ажаан деген калмак кол салыптыр. Кыргыздарды чаап алып, балдарын атка сүйрөтүп, аялдарынын ичин жарып салыптыр» – деген кабарды айтты.

Ишим шашкан жок. «Арам калмак кутуруп турсун» деди. Ишим үлүш берип, катаган Турсунду баш кылып айлына чакырды. Аны калмак Ажаанга бирге аттанууга көндүрдү.

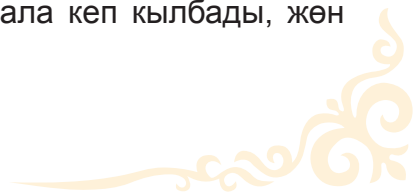
Казатка жөнөөрдөн мурда Ишим элиндеги атактуу сынчыны алдырды. Сынчынын алдынан жылкыларын чубатып айдап, жоого минүүгө тулпар тандатты. Акыры ал бай Түгөлдүн жылкысынан Шарпкула деген тулпарына көзү түштү.

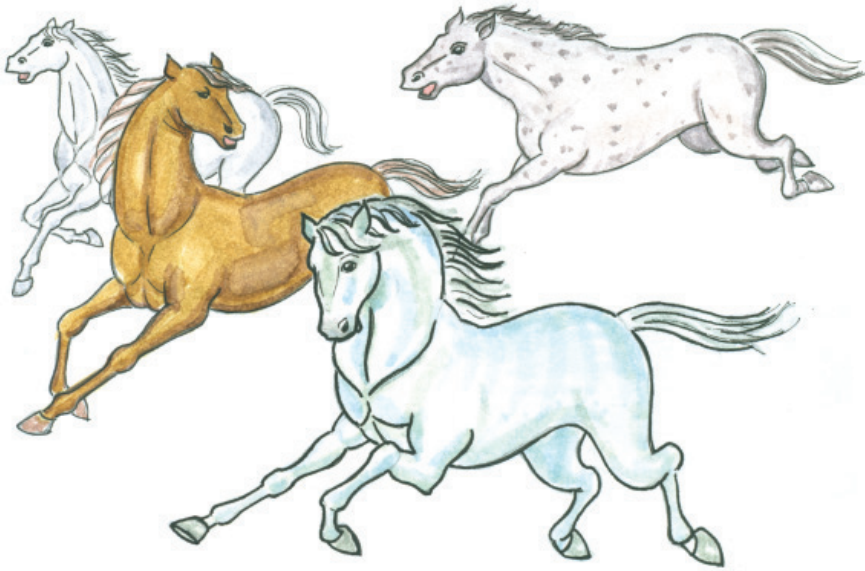
– Ишим ханым, Талас жеринен сага бир жараса Түгөл байдын куласы жарайт. Башка малды көрө албадым, – деди сынчы.

Ишим сынчынын билермандыгына ишенер эле. Анан калса, Шарыкула бай Түгөлдүн минер жалгыз тулпары. Бай Түгөлдүн өз жери Жумгал өрөөнү болгон. Ошол жайда чөп жакшы чыкпай, бай Мерке өрөөнүнө ооп келген.

Ишим хан байдын атын тартып деле алса алы келмек, Ишим кааданы бузбады.

Ишим хан жүз кишини жан-жөөкөр кылып, мыкты тулпарларды мингизип, тон кийгиздирип, Түгөл байдын айылына мейман болуп түшүп калды. Адегенде, Ишим келген жайын алдын ала кеп кылбады, жөн гана жер көрүп, эл кыдырып жүрөбүз деп койду.

Бай Түгөл оюн-тамаша куруп жүргөн бир элдин ханын салт боюнча бээ союп, эки күн коноктоду.

Ишим хан аттанар күнү гана байга «элибизге жоо келди» деп сөз баштап келип, ага минерге бай Түгөлдүн гана тулпары жараарын, аны сурап келгенин айтты.

Түгөл бай билги, көсөм адам эле. Атайын ат арытып келген асыл меймандын шагын сындырбай, жай айтты.

– Ишим ханым, мындайда ат аясам, ант урсун, жоого десең, атты берейин. Жоо жеңилгиче күч берейин. Атым жоодо жан берсе, кунун доо кылбайын. Аман-эсен жоо жеңип кайтсаң, Ишим ханым, атымды кайра алайын.

Буга Ишим хан макул болду, байдын атын минип кайтты. Эртеси кол башындагы Каркыра менен Кегенди чардаган жоого аттанды.

Калмак Ажаан өзүнүн Телшалкы деген атын эрөөлгө минип чыкты. Ат жакшысын минген Ишим хан калмактын баатырын сайып өлтүрдү, олжону алып кайтты.

Ишим көл башындагы Түп аймагындагы суу боюна ак өргө тиктирип эл менен жыйын куруп, той тойлоп, оюн-тамаша курду. Ошол той өткөн суунун бою Жыргалаң аталган дешет.

Ишим хан тойдун калганын Талас жергесинде уламакка аттанмак болду. Аты тың, өзү шайыр жигиттерди Таласка, тойго баргыла деп жар салды. Тойго барууга айыл-айыл эл дарбыды.

Ишим айылына элден мурун жетип, кам көрмөккө беш атчан жигит алып жөнөп калды. Жигиттерине да көп ичинен беш мыкты атты тандап мингизген эле.

Ишим астында минген аты Шарпкуланы сынамакка Таласты карай тынбай катуу жол жүрдү. Шайдоот келаткан жигиттеринин Тору айгыры адегенде чаалыгып, күйүгүп өлдү. Андан соң Ак сур ат, анын артынан эки кара буурулу, анын соңунан белде Кер жорго жан таштады. Көл боюндагы ошол жерлер кийин Тору-Айгыр, Чоң-Аксуу, Жоргонун-Бели аталып калган.

Таласка дейре чалыкпай, кадимки басыгынан жазбай келген Шарп-кула тулпарды «ошол минсин» деп Түгөл марттык кылып, хандан кайра алган эмес экен.

К. Жусупов

Сөздүккө жазып алгыла:

үлүш – энчи берүү

казат – согуш, уруш

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Чабарман кайдан келди? Кыргыздарга кимдер кол салышты?
2. Ишим хан эмне үчүн сынчыны чакырды?
3. Сынчы эмне үчүн Шарпкула деген тулпарды тандады?
4. Түгөл бай тулпарын берерден мурун кандай шарт койду?
5. Эмне үчүн көл боюндагы айылдар Тору-Айгыр, Чоң-Аксуу, Жоргонун-Бели аталып калган экен?
6. Ишим хан менен Түгөл байды мүнөздөп, таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула.

Ишим хан	Түгөл бай

Макалдар:

Жоомарт малга кайрылбас,
Илимдүү иште жаңылбас.
Така тулпарды сактайт,
Тулпар эрди сактайт,
Эр элди сактайт.

2-БӨЛҮМ

АТА ЖУРТУБУЗДУ, ТИЛИБИЗ МЕНЕН ДИЛИБИЗДИН БАЙЛЫГЫН КОРГОЙЛУ

Жерибиздин кооз жаратылышы – Мекенибиздин ажары

Адам гана эмес, жердин аталышы да бекер коюлбайт. А силердин айылыңар кантип аталып калды экен? Азыр бул аңгемени окугула да, өз айлыңардын атын изилдеп көргүлө.

АЙГҮЛ ГҮЛҮ

(уламыш)

Илгери-илгери, азыркы Баткен жергесиндеги Кара-Булак аттуу айылдагы Айгүл-Таш деген жерде калдайган калың журтун калыс бийлеген бир хан жашаптыр. Анын ай-чырайлуу жалгыз кызы болуптур. Кызы хандын аскерлерин башкарган кол башчы жигитке ашык экен. Жигит да акылдуу, сулуу ал кызга аруу жүрөгүн арнайт. Эки жаштын маңдайга сыйбаган ошондой бактылуу күндөрүндө капыстан каран түн түшөт. Көркөө душман кол салып, бейпил жаткан элге азап-кайгы алып келди. Козулан жоокерлери менен душманга катуу айбат көрсөттү. Кан суу-

дай акты, адамдар боодой сулады. Кишенеген жылкы, боздогон бото, абалаган ит үнү айыл аймагынан алыска угулду.

Теңдешсиз кармаш көп күнгө созулду. Кашык каны калганча кармашкан жоокерлер акыры кас душмандарынын мизин кайтарды. Кырылганы кырылып, калгандары атчаны атчандай, жөөсү жөө качып жөнөдү. Бирок, жеңиш канчалык кубанычтуу көрүнгөнү менен элди арылбаган азапка, түгөнбөгөн түйшүккө кабылтты. Далайлар багар-көрөрүнөн, үй ээсинен, таянар тоосунан кол жууду, жер боортоктоп жатып калды.

Эр жүрөк Козулан жоо колунан катуу жарадар болду. «Элимдин эңсеген эркиндигине жеткирсем экен, эл ичинде сүйгөн жарым менен бактылуу жашасам экен!» деген ак тилегине жетпей, алдан тайып, көзү караңгылай баштаганда, айтууга араң жарады: «Жигиттер, жүрөгүмдү сууруп элиме жеткиргиле».

Жоокерлер керээзин орундатышат. Тулпарын коштоп, жолката боздоп, киндик каны тамган жерине алып барышты. Эч кимиси Айгүлгө суук

кабарды айта алышпады. Жалгыз гана жайдак тулпар жер чапчып, муңканып турду. Муну туйган Айгүл коштоп жүргөн 40 кызга жеткирбей тоо башына чуркады. Бийик жар башынан боюн төмөн таштаганга үлгүрдү.

Андан бери канчалаган жаз, жай, күз, кыш өттү, тоо бети канча ирет жашылданып, канча ирет кумсарды. Ашыгынан ажырап, аскадан кулаган жерге кан чачырагандай Кызыл ыраң гүлдөр көктөм сайын жайнап чыгат. «Айгүл чыкты, жаз келди!» – дешет эл. «Касиеттүү гүлдү тепсебегиле, үз-бөгүлө!» – дешет ата-энелер балдарына. Балдар да күн нуруна түркүнтүсүн кубултуп, армандуу окуяны эске салган гүлгө өзгөчө аяр мамиле кылууга аракеттенишет. Айгүл-Таш, Козулан-Таш тоолору муну сезгендей көктөм жамгырына боюн тосуп, жаз сайын ажайып кулпунуп алат.

«Байчечекей» журналынан

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Тынч жаткан эл эмнеге дүрбөлөңгө түштү?
2. Эмне үчүн Козулан алдан тайып калган кезинде жүрөгүмдү сууруп элиме жеткиргиле деди?
3. Айгүлдүн бийик жардан боюн таштаганга эмне себеп болду?
4. Эмне үчүн тоонун аты Айгүл-Таш аталып калыптыр?
5. Бул гүлдү эмне себептен коргоо керек деп ойлойсуңар?
6. Айгүл кызды мүнөздөп, ага синквейн түзгүлө.

Макалдардын маанисин текстке карап чечмелегиле:

Киши өзүнүн атын кишилиги менен бийиктетет.
Баатырдын көркү эл менен,
Дыйкандын көркү дан менен.
Дарак тамыры менен, адам достору менен күчтүү.
Жер байлыгы – эл байлыгы.

Жаңгак токоюн баарыңар эле көрбөсөңөр керек. Ошон үчүн бул аңгемени окуп, элибиздин кандай жаңгак токою бар экенин билип алгыла.

ТОКОЙДУН КЕРЕМЕТТЕРИ

Арсланбаб аймагында Мисеке деген жер бар. Анын аты эмнеден коюлганын эч ким билбейт.

Ушул Мисекеде Эдил жалгыз үй жашайт. Ал адеп келип отурукташканда бул жерде башка там жок болчу. Жайкысын гана анын тамынын ылдый жагындагы тайпага боз үйлөр конуп, кеч күздө көчүп кетишет. Анан Эдил баягысындай жалгыз үй калат. Эл аны «Токойдогу Эдил» дешет. Эдил карыянын бир артыкча кызматы Мисекени эле эмес, ат туягы жеткенге чейинки токойго көз салат. Жай бою тынбай кыдырат. Токойду уурдап кыюучулардын келишпес душманы.

Бери кыштактагы кээ бир кыйды адамдар жаңгакты ысырапка учуратышып, там салганга устун кылышат. Же нысапсыз эси жоктору отун

үчүн мөмө берүүчүлөрдү деле кыя беришет. Буга Эдил карыя жол бербейт. Анын бир жакка кеткенин акмалап, аңдып турушат. Кексе карыя аны да билет.

Эдил жайкысын балдарын ээрчитип алып токойду кыдырып жүрө берет. Азыр болсо кызы Жаңыл менен эки небереси чоң эрмек. Эдил

аларга жаңгактын түрүн үйрөтөт. Жаңгак, негизинен, эки түргө бөлүнөт: каңырты, чукума. Каңыртысы жаңгакты чакканда бадырайган маңыздары бөлүнүп ажырап калат. Чукумасын чакканда маңызы сөөктүн кычыктарынан чыкпай, кестиктин учу менен чукуп аласың. Анын мазасы каңыртыдай болбой, жегениңе алымсынбай каласың.

Быша электе сыртындагы көк кабыгы калың болот. Анысы «дондой» деп аталат. Бышканда көк кабыгы бырышып куурап, жаңгактан ажырап бөлүнөт. Биз көрүп, жеп жүргөнүбүз ушул бышып бүткөндөгү маалы.

Жаңыл, Кайым, Акзыйнат быйыл да токой аралап жүрүшүп, атасынан көптү үйрөнүп алышты.

– Мунусу той жаңгак, – деди атасы майда куруттай ак жаңгактарды көрсөтүп. – Той жаңгак тойдо ак дасторкондо коюлат.

Алар токойго тереңдей беришти. Алдыга кеткен Акзыйнат чоң-чоң жаңгактарды терип, бир этек алып келип калды:

– Ата, карабайсыңбы, алмуруттай сүйрү.

– Ии, ушу төө жаңгак, – деди атасы.

Акзыйнат суроо бербей тура алабы:

– Эмне үчүн төө жаңгак дейт, ата?

– Мына өзүң айткандай чоңдугу алмуруттай. Жаңгактардын эң чоңу, ошол үчүн. Төө жаңгак бардык токойдо боло бербейт, чанда гана жолугат.

– Бардыгынан торгоймо жаңгак сонун ээ ата, чагып жегенге оңой, – деди Жаңыл.

– Аны мен көргөм, тетиги дөңдөгү топ жаңгактын арасында бар ээ, ата? – деди Кайым.

Кайым көргөн жаңгак чын эле туш тарабынан шибеге менен сайып оюп койгондой тешик-тешик болот. Каягына тоголонтуп карасаң да маңызы көрүнүп турат. Кооздук үчүн же кымбат белек үчүн кулач жипке тизип коюшат. Муну «торгоймо» дешет.

Кошмок жаңгакчы? Бул түшүм жылы аябай жакшы болгондо жолугат. Бир сабагында эки кош жаңгак болсо, кошмок делет. Үч кошмогу дагы бар, төртөө чанда кездешет. Качандыр Татбай корукчу алты кошмоку таап алганы азыр айтылып жүрөт.

К. Сабыров

Сөздүккө жазып алгыла:

корукчу – токойду кайтарган адам
кыйды – арамза

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Эл эмне үчүн «Токойчу Эдил» дешет экен?
2. Жаңгактын кандай түрлөрү бар экенин билдиңер?
3. Эгер Эдил карыя токойго көз салбаса, нысапсыз адамдар токойго кандай зыян келтирмек?
4. «Жаратылышты коргоо – Мекенди коргоо» деген накыл кептин маанисин түшүндүрбү?
5. Жаңгак, токой деген сөздөргө синквейн түзүп, түшүндүрүп бергиле.

Макалдын маанисин текстке жараша чечмелеп бергиле:

Өз пайдаңды ойлобо,
 Калк пайдасын ойло.
 Калк пайдасын ойлосоң,
 Өз пайдаң да ойдо.

Табышмактын жандырмагын тапкыла:

Жайында ысыкты сүйөт,	Бакыраң көз, суу жүрөк,
Кышында суукту сезбейт.	Бул жандыкты ким билет? (к..н)
Кийгени жашыл жибек,	
Жайы-кышы түк чечпейт. (а..а)	

Баатырларыбыз – байлыгыбыз

Байыркы баатыр бабаларыбыздын элибизди, жерибизди, анын байлыгын душмандардан кантип коргогону да биз үчүн өтө кызык! Аны да билип алалы.

БАРСБЕК КАГАНДЫН ЭРДИГИ

I

Барсбек каган тарыхый маалыматтарга караганда, биздин замандын 680-жылы жарык дүйнөгө келген.

Кыргыздар Барсбекти жаш кезинен эле ата-бабаларынан келаткан салты боюнча ак кийизге салып, ажолукка көтөрүшкөн.

Бул кезде кыргыздар Сибирдин Миң-Суу аймагында, Энесай дарыясынын жээктеринде жашаган. Сибирдин сөөктөн өтүп, чучукка жеткен кара суугуна карабай, зор кыйынчылыктарга чыдап, карагайлардан бир нече чакырымга чейин узак чептерди курдурат.

Ошентип жатканда, 709-жылы Түрк кагандыгы кыргыздарга чабуул жасоого даярдык көрүп жатты. Кыргыздар болсо, Саян тоосу аркылуу негизги жолдорду ээлеп жаткан жана ошол ашуунун жолдору аркылуу ымалалаш өлкөлөргө кабар айттырып, күчтүү жоонун жолун тосуп жатты. Бирок, катаал Түрк кагандыгынан корккон ымалалаш дос өлкөлөр шерттерин бузушуп, ар кимиси өз чек арасын коргошуп, жардамга келүүдөн баш тартышат да, Барсбекти

аз сандагы аскери менен жалгыз калтырышат. Жиберген элчилери кайра кайтпай бөөдө өлүмгө туш болушат.

Бул байкап турган түрктөргө жага бербей калат. 711-жылдын кычыраган кышында Капаган каган Тонукөк деген акылчысы менен кеңешип: «Кыргыздарды чаап алууга кезек келди, эгерде биз аларды озунуп чаппасак, жаз, жайда бизди чаап алат. Биз Алтун чытырман токоюна барабыз. Өз куралдары менен жайлайбыз», – деп, байкатпай чабуул башташат.

«Өз куралдары менен жайлайбыз» дегени – буга чейин кыргыздар түрктөргө жебе, кылыч, найза, канжар, калкан салыкка төлөп турчу экен да. Эми ошол куралдар менен куралданып келип, кыргыздардын өздөрүн кырмак болду.

Ошол жылы бул аймакка кар калың түшкөн экен. Кыраан чилдеде жол билбеген жоо кайдан келет эле деп отуну мол, курсагы ток камабаган кыргыздар бейкапар жаткан. Түрк аскерлери жыйырма күн дегенде ашуусу татаал Саян тоосун ашып, кыргыз хандыгынын жерине жакындаган. Атайын жолдон адаштырган адамды кыйнап өлтүрүшүп, кыргыздардын чегине жеткен.

Ошентип, кыргыздар тынч уйкуда жатканда басып кирген коркунучтуу жоо менен Сунга деген чытырман токойдо салгылашууга кирет. Түрктөр кыргыздардан эч кимди аябай, кары-жашын койбой тыптып-пыл кырат. Душмандардын аскери бөрүдөй болуп жойлойт, кыргыздын аскерлери койдой кырылат.

Түрктөрдүн түпкү максаты баатыр Барсбектин башын кесип кетүү эле. Бирок, кырылган эрлердин арасынан Барсбектин сөөгү табылбайт. Түрктөрдүн аскерлери ар бир карыш жерди сапырып издейт, тирүү калгандарын кыйнап сурайт, бирок таппайт.

Ошондо түрк каганы кыргыздардын жүз алтымышка чыккан бир карыясын алдырып суракка алган дейт.

– Бул узак жашоодо көптү көрдүң, чал. Барсбектин сөөгүн билерсиң, айтып бер, – дейт.

– Аны эми жер үстүнөн таппайсың. Кайып болуп, көккө учуп кетти. Аны теңир колдоду, – дептир аксакал карыя.

Түрктөр ошол кезде көккө сыйынчу тура. Карыянын бул сөзүн угуп ишенип, Капаган хан издөөсүн токтотуптур.

Бирок алар теңдешсиз баатырдык менен курман болгон кыргыз баатыры Барсбектин таш айкелин тургузушкан экен. Мунун өзү кыргыз баатырынын кандай экенин баалоонун бир белгиси болгон.

С. Рысбаев

Сөздүккө жазып алгыла:

каган – хандардын ханы, улуу хан
жебе – жаанын огу
жоо – душман

тыптыйпыл – тирүү жан калтырбоо
айкел – эстелик

Суроолорго жооп берип, тапшырманы аткаргыла:

1. Түрктөр кыргыздарга кандай убакта кол салып кириптир?
2. Алар кыргыздарга кандай кыргын салган экен?
3. Алар түпкү максатына жетти деп ойлойсуңарбы?
4. Душман болсо да, түрктөр кыргыз баатырларына кандай баа беришти?
5. Кыргыздардын жана кыргыз каганы Барсбектин өз Ата Журтун коргоодогу эрдиги туурасында чакан дил баян жазып, аягында Барсбекке жана анын душмандарына дептериңерге төмөндөгүдөй кластер түзүп келгиле.

БАРСБЕК	ДУШМАНДАР

Макалдарды аңгеменин мазмунуна карап чечмелегиле:

Дос миң болсо да аз,
 Душман бирөө болсо да көп.
 Душман сыртынан жылмаят,
 Ичинен кубанат.
 Душманга боор оорусаң, боорго тебет.

Эл-жерибизди коргоп, аларды бизге мураска калтырган баатырларыбыздын дагы бири – Эр Табылды баатыр экенин бул аңгемеден окуп-билип алгыла.

ЭР ТАБЫЛДЫ БААТЫРДЫН ЭСТЕЛИКТЕРИ

Кыргыз элинин кенже эпосторунун бири – «Эр Табылды». Ал жаш жеткинчектерди Ата Мекенин, эл-журтун бекем сүйүүгө, аны жат душмандардан коргоого чакырат.

Эпоско байланыштуу жер-суунун аттары бизде көп. Эгерде силер буга кызыксаңар, көптөгөн табышмак сырларды ачып аласыңар. Ошондуктан аңгемем аркылуу силерге жардам бергим келди. Андай жер-суулар, негизинен, Ысык-Көл областынын Тоң, Жети-Өгүз райондо-

рунун аймагында. Тоң районунун малчылары жайкысын чарба малын алыскы Сырт өрөөнүндө багышат. Бул өрөөн ушунчалык кең. Түштүк жагы Нарын областынын жайыттары менен чек аралаш жатат. Көптү көрүп-билген карыялардын айтымына караганда, бул өрөөн айтылуу Суусамырдан да кенендик кылбаса, тар эмес.

Ушул Сырт өрөөнүндө Кара-Каман, Балгарт деген чоң суулар бар. Кирген учурда төөнү агызат. Бул эки суунун аты «Эр Табылды» эпосунда ушундайча аталат. Кара-Каман суусуна салынган көпүрөнүн түштүк ыптасында чоң кара таш орноп калган жардай болуп турат. Чалкалмактын сакалы Эр Табылдынын колуна так ушул таштын өйүз-бүйүзүндө тартышып турганда калган имиш. Кара-Каманга суу түндүк тараптан агып келип, Балгартка куят. Андан өзүнчө эле чакан дайра пайда болот. Ал агып жүрүп отуруп, Нарын дарыясына кошулат.

Тосор капчыгайы – Тоң менен Жети-Өгүз районунун чек арасы. Эпосто айтылгандай, Эр Табылды өз кошууну менен калмактарды ушул капчыгайдан тосуп талкалаган. Ошон үчүн Тосор аталып калса керек. Бул капчыгайдан 5 километр чыгыш тарапка жүргөндө Тамга деген айыл бар. Ал курорттук зонага айланган. Дагы эле карыялардын айтымына таянсак, Эр Табылды душмандардан колго түшүрүлгөн миңдеген жылкыларга ушул жерден өз тамгасын бастырган. Ошондуктан ал жер Тамга аталып калган.

Кызык. Ушулардын баары Эр Табылды баатырдын эл тарабынан тургузулган өлбөс эстеликтери сыяктанат.

К. Барамбаев

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Жер-суунун аттары эмне үчүн «Эр Табылды» эпосуна байланыштуу экен?
2. Сырт өрөөнүндө кандай чоң суулар бар экенин билдиңер?
3. Эмне үчүн капчыгай «Тосор» жана «Тамга» деп аталып калыптыр?

4. Балдар, силер да өз айлыңардын аталыштарынын сыры туурасында сурап-билип жазып келгиле да, окуп бергиле.
5. Эр Табылдынын эрдигин Барсбек баатырдын эрдиги менен салыштырып, экөөнө синквейн түзүп түшүндүргүлө.

Макалдардын маанисин түшүндүргүлө:

Жерин сүйбөс эл болбойт,
Элин сүйбөс эр болбойт.
Баатырдык билекте эмес, жүрөктө.
Баатырдын баш ийгени – өлгөнү.
Баатырдын атын алыстан ук.
Жанына келсең – бир киши.

Ата Журттун бир ууч топурагы ыйык

ЧОЛПОНБАЙДЫН ЭРДИГИ

Туулган жери ар кимге ыйык экенин түшүнөсүңөр. А ал жердин бир ууч топурагы да ыйык экени тууралуу ойлоносуңарбы? Анда бул аңгемени окуп, аңгемелешели.

Чолпонбай Түлөбердиев 1922-жылы азыркы Киров районундагы Чымкент кыштагында туулган. Улуу Ата Мекендик согушка чейин өзү туулган айлында чарбада иштеген. 1941-жылы армияга чакырылып, 107-аткычтар дивизиясына катталган. 1942-жылы 160-аткычтар дивизиясынын 636-аткычтар полкунун 3-батальонунун 9-аткычтар ротасы менен согушка кирген. Ошол эле жылы 5-августта Чолпонбай кызмат өтөгөн батальонго Дон дарыясынан өтүп, стратегиялык мааниси бар Селявный кыштагын ээлөө тапшырылган. Аны аткаруу үчүн 6-августта Чолпонбай он жоокер менен Дондун батыш жээгине сүзүп чыгып, жээктеги 100–120 м бийиктеги Таскыл дөңсөөсүндөгү душмандын тынбай атылып жаткан ДЗОТуна өтө кыйынчылык менен жетишет. Ошондо ал дарыядан өйүзгө өткөрбөй жолду бууган душмандардын ДЗОТун көкүрөгү менен тоскон. Душмандын огу жоокердин көкүрөгүнөн өтө албады.

Чолпонбай Түлөбердиев
1922–1942

Аңгыча аскерлер суудан өтүп, душман ээлеген дөңгө жетүүгө үлгүрүштү. Ушул жерден сегиз жүз фашист, он алты чоң замбирек, машиналары жана да толгон токой курал-жарактары колго түшүрүлгөн.

Жоокерлер Чолпонбайдын оң колуна түйүнчөктү бек кармап каза тапканын көрүштү. Аны чечип караса, бир ууч топурак болуп чыкты.

Көрдүңүздөрбү, Чолпонбай баатыр акыркы мүнөттө туулган жеринин бир ууч топурагын өзү менен ала жатканын!

Мына эми, бүгүн дагы, Селявное жана Урыв селосунун орус адамдары алыстагы кыргыз уулунун атын, эрдигин даңазалап айтышат. Дөңдөгү беш жылдыздуу эстеликтен Чолпонбайдын эрдиги жөнүндө жазууну окуйбуз. Айылдагылар эстелик алдында балдарына, неберелерине: «Кыргыз уулдарындай эр жүрөк болгула. Ата Журттун бир уч топурагын ыйык көргүлө», – дешет.

К. Жусупов

Эми баатыр Чолпонбайдын эрдигин эске салган төмөндөгү ырды окуйлу.

АТА ЖУРТКА АЙТАРЫМ

Алыстасам өзүңдөн, кеселдеймин,
Аккан суудан бошогон өзөңдөймүн,
Ыракатын көрсөм да бөтөн жердин,
Ырым менен алдыңа төшөлөмүн.

Узак жүрсөм өзүңдөн калалбаймын,
Ууз сүтүн эңсеген балаңдаймын.
Башатыңа окшоймун эрке-тентек,
Башка суудай созулуп агалбаймын.

Бабам сенсиң, Ата Журт, урпагыңмын,
Баркын ойлойм бир кочуш турпагыңдын.
Купулуңа толомбу, аны билбейм,
Кулу болуп өтпөйүн курсагымдын.

Н. Алымбеков

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Эмне себептен элибиз «Ата Журттун бир ууч топурагы ыйык» деп баалайт экен?
2. Аны кандай учурларда өзү менен ала кетишчү экен?
3. Чолпонбай баатырдын эрдигин Барсбек жана Эр Табылды баатырлардын эрдиги менен салыштырып, Ата Журтун кандай коргоо керектиги туурасында ой бөлүшкүлө.
4. Силер өзүңөр туулуп-өскөн Ата Журтуңарга болгон сүйүүңөрдү чагылдырып, дил баян жазгыла.
5. Жогоруда таанышкан үч баатырдын эрдиктерин чагылдырып, таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула:

БАРСБЕК ХАН	ЭР ТАБЫЛДЫ	ЧОЛПОНБАЙ

! *Макалдарды аңгеменин мазмунуна жараша чечмелеп түшүндүргүлө.*

Баатыр бир өлөт,
Коркок миң өлөт.
Баатыр баатырды көзүнөн тааныйт,
Чечен чеченди сөзүнөн тааныйт.
Баатыр жоодо мактанат,
Коркок үйдө мактанат.

ДҮЙНӨНҮН КООЗ ЖЕРИНИН БИРИ

! Кыргыз жери дүйнөнүн кооз жеринин бири экенине ишенесиңерби? Бул текстти окугула да, өз айлыңарды сыпаттап айткыла.

Сары-Челекти дүйнөнүн кооз жери деп аташат. Чындыгында да ошондой. Бул жер – башка миң сандаган кооз жерлердин жаратылышынан, сулуулугунан башкача. Чытырман токойдун ортосунда күзгүдөй тунук көлү бар. Арасын аралап бассаң ар бир көз кайыктан жаңгактарга таң каласың. Арча-кайыңдар, карагайларчы! Шилби, ыргай, ак чечек, деги койчу, эмнелер гана жок! Кымбат баалуу карагаттар, ар түрдүү өрүктөр, алмалар, мөлтүрөгөн алчалардын түрлөрү эң эле көп.

Сары-Челек көлүнөн башка анын айланасында Ири-Көл, Кыла-Көл жана башка ондон ашык майда көлдөр бар. Мында көкөлөп учкан өрдөктөр жашайт. Балыктар. Ондатрлар бар.

160тан ашык канаттуунун түрү бар, алардын ичинде кыргоолдор, кекиликтер өзүнчө бир жакшынакай көрк берет. Канаттуулар кышкысын төрт эсе азайып калат, себеби алар башка жактарга учуп кетип, жайында кайра кайтышат.

Жаныбарлардын түрлөрү 32ге жетет. Алардын ичинде суусар менен сүлөөсүн бар. Бизге баштатан белгилүү бол-

гон бул кооз жерге зубр биринчи жолу алынып келинип багыла баштаган. Дүйнөдө азайып бараткан жаныбарлардын тукумун көбөйтүү үчүн алар Сары-Челекке алынып келинген. Алар азыр көбөйүп өсүп жатат. Табигатка көрк берген элик, аркар, бугулардын мекени болуп калды. Көбүбүз көрбөгөн илбирстер да жашайт.

Албетте, жаратылыштын ушундай байлыгын сактап тургандардын эмгеги зор. Ал жерде корукта жашаган адамдар өз милдетин абийирдүүлүк менен аткарышат. Ал жердегилер Сары-Челектин кооздугуна жооп беришет. Баргандарга кенен-кесири түшүндүрүшүп, дүйнөдө ушундай кооз жер бар экендигине сыймыктанышат.

Сары-Челекке жакын жердеги мектептин окуучулары токойду коргоону колго алышкан. Жылдын ар бир мезгилинде көз салып турушат.

«Байчечекей» журналынан

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кандай жерлерди корук деп аташат?
2. Сары-Челектин жаратылышы жөнүндө эмнени билдиңер?
3. Жаныбарлар, канаттуулардын түрлөрү алардын жашоо тиричилиги кандай экен?
4. Жаратылыштын байлыгын сактап турган адамдардын эмгеги экендигин тексттен таап түшүндүргүлө.
5. Ушундай коруктарыбызды коргоо, таза сактоо үчүн силер эмне сунуштайт элеңер? Ойлонуп, айтып бергиле.

Макалдардын маанисин текст боюнча түшүндүргүлө:

Жер болгон жерде байлык бар,
Суу болгон жерде өмүр бар.
Жер тоюнбай, эл тоюнбайт.
Табигатты сактасаң, ал сени сактайт.

Эми төмөндөгү ырды обону менен ырдап көргүлө

САРЫ-ЧЕЛЕК

Атыңдан кагылайын, Сары-Челек,
Батынбайм баа беришке сага ченеп.
Байыркы бабалардан калган белек,
Бар бекен берекелүү сенден бөлөк.

Келбетиң келишкенден алган тандап,
Бермети асыл жердин алма, жаңгак.
Сарамжал колуң менен алсаң тандап,
Жемишин, уюлунан таңгак-таңгак

Аркайган аскаларың булут баскан,
Арасын аркар, кулжа аралашкан.
Көргөн да, көрбөгөн да өтүп кетер,
Кумары бир өзүңдөн таркабастан.

А. Исаев

АДАМДЫН ПЕЙИЛИ

Кыргыз табияты кандай кооз, кандай бай! Көк тиреген сулуу карагайлары, жыпар жыттуу арчалары кандай керемет! Аларды балталап кыймак тургай, бутанын сындырууга кол барбайт. Бирок, арчаны отун кылып кыям деген адам эмне болгонун бул жомоктон окуйлу.

Кичинекей кыштакта бир абышка-кемпир жашачу. Абышка дайым токойдон отун алып сатып, акча тапчу. Андан башка кылар иши жок эле. Кемпири болсо, абышкасы таап келген биртике акчаны алып базарга барчу да, күнүгө жей турган бир нан, бир кашык май, кант, чай ала турган. Ошону менен алар күн көрүшчү.

Абышканын күндө алган отуну ошого жетчү. Көп кылып отун алганга кудурети да жетчү эмес.

Токойдо майда отун деле калбай бараткан. Чоң-чоң карагай-арчаларды кыюуга кайдан күчү жетсин. Өзү да картайып баратса...

Ошентип жүргөн кыштын бир күнүндө анын отун аларга алы келбей калды. Эми күнүнүн бүткөнү го. Айласы куруган абышка балтасын алып, жибин курчанып отунга жөнөй турган болду.

– Балтам мокоп калыптыр, байбиче. Чоң отунга өтө турган эмес... – деди бейчөйгөн калыбында.

Кемпири эптеп-септеп курчутумуш болуп балтаны белине курчап берип, отунга узатты абышкасын.

Абышка токойго келип, майда отун таппады. Таппады да, бир арчага келди.

«Ушуну кыйсам жазга чейин отун болор...» – деп ойлоду да, балтасын бар күчү менен өйдө көтөрүп, шилтей турган болду. Ошондо баягы арчага адамча тил бүтүп:

– О, ак ниет абышка, сен мени кыйба... – деп мээримдүү сүйлөдү.

Абышка арчага таң кала карап, жерге отурду. Алсыз дем алып, чекесинин терин сүрттү.

– Сени кыйбасам, күндүн суугунда кемпирим экөөбүз кантебиз. Үйдө жээрге бир сындырым наныбыз калбады... Отун сатып жан баккан бир бечарамын да... – деп ичинде сүйлөп жатты.

– Мен сенин абалыңды түшүнөм. Андан көрөкчө, менин бутагымды карачы. Бутагымда кичинекей баштык илинип турат. Колуңа алсаң, ичинде алтын тыйындар бар. Алгын да ыраазы бол, ак ниет абышка...

Абышка элөңдеп өйдө турду. Ырас эле, өзүнө карап ийилип турган бутакта кичинекей баштык илинип туруптур. Алып, ичин караса, алтын тыйындар!

Абышка арчага үч ийилип таазим этти да, алтын тыйындарды алып үйүнө келди.

Болгон окуяны кемпирине айтты эле, кемпири сүйүнүп, базарга барып оокат алып келди. Экөө бир канча күнгө жыргап жатты.

Чын эле, баягы арча берген алтын акча жазга чейин эмес, үнөмдөп жашаса, бир канча жыл бою түгөнө турган эмес. Кыштын аяздуу шамалы шыкаалаган үйүнүн тешиктерин бүтөштү, жылуу кийимдерди сатып алышты, жазга жетерлик оокатты да кенен камдап алышты. Эми буларга мындан башка эч нерсенин кереги жок.

Ошентсе да, жылуу үйдө бардар оокатка туйтуна түшкөн абышка, бир күнү кемпирине мындай деди:

– Кемпирим, сен бүгүн балтаны мурдагыдан да мыктылап курчут. Мен баягы арчага барайын да, мындан да көп алтын акчаларынан алып келейин... Тиги Тентимиш байдан кембизби?! Биз деле бай болуп, малай жумшап, керилип жаталы да. Кандай дейсиң?

Бүгүн абышка баягыдай бечара немеге окшош эмес болчу. Көрсө, ушинтип, адам пейили бат эле өзгөрөт тура.

Чалынын бул сөзүнө кемпири сүйүнүп, балтасын мыктылап курчутту да, белине байлап берип, отунга узатты. Бүгүн ал эптеп алып келер бир жагым отун эмес, бир кап алтын акчанын келишин күтүп кала берди.

Абышка токойду аралап, баягы арчага келди. Келди да, бүгүн андан көп алтын алууну ниет кылып, колтугун кере көтөрүп, балтаны арчага чаба турган болду.

Ошондо арча баягыдай болуп адамча сүйлөдү.

– Абышка, мени кыйбагын, – деди ал.

– Кыйбаганда кантем. Үйдө отунум жок... Бир сындырым нан калбады... Кемпирим экөөбүз эптеп өлбөстүн күнүн көрүп жатабыз да... – деди чал өлмөксөн үн чыгарып, бечаранын абалына келип.

– Жалган! – деди арча ачуусу келип. – Баягыда бечара кейпинде келгенинде аяган элем. Азыр сен ак ниетиң менен эмес, ач көз нааданга айланып, пейлиң бузулуп келдиң. Эми сага эч нерсе бере албаймын.

Абышка «Чаппагын!» деген арчанын сөзүнө көнбөй, курч балтасын өйдө көтөрдү... Ошондо арчанын баягы баштык илинген бутагы чалдын мойнуна ороло түштү. Бутак чалдын мойнуна бекем оролуп муунта баштады. Бутак оролгондон ороло берди... Абышка турган ордунда өлүп баратты. Муунгандан мууна берди, көздөрү чанагынан чыгып кетти... Анан ал ташка айланды. Арчанын бутагы ташты чырмап кала берди...

Арчанын бутагы оролгон ошол таш бүгүн да турат, – дейт...

«Адам пейлинен табат» – деген ушу белем!

С. Казыбаев

Сөздүгүңөргө жазып алгыла:

пейил – адамдын башкаларга жасаган мамилеси, ою, ниети.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Абышка арчага адегенде кандай ойдо келди эле?
2. Ал экинчи ирет арчага эмне үчүн келди?
3. Арча ага эмне үчүн мурдагыдай мамиле жасаган жок?
4. Адам менен арчаны мүнөздөгүлө. Арча туура кылдыбы?
5. Арча менен адамды талдап, таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула да, салыштырып түшүндүргүлө.

АБЫШКА	АРЧА

Макалдарды окугула, маанисин чечмелегиле:

Азга алымсынбаган жарды эмес,

Көпкө көзү тойбогон жарды.

Пейили кең кемибейт, пейили тар жарыбайт.

ЫСЫК-КӨЛ ЖӨНҮНДӨ СӨЗ

Силер Ысык-Көлдө болдуңар беле? Ошондо мындай керемет көл кайдан, кантип жаралды экен деп ойлодуңар беле? Эмесе, ушул уламышты окугула да, өз оюңарды салыштыргыла.

I

Илгери-илгери, азыркы эл боло электе, Ысык-Көл көл болуп толо электе, Күнгөй менен Тескей тоолорунун бөксөсүнө коно электе, азыркы Ысык-Көлдүн орду мелтиреген мейкин талаа болуп, чыгыш менен батыштан келген суулар биригип, Чар дайра аталып, Боом аркылуу Чүйдү көздөй агып жатчу экен.

Мына ошол убакта, оозунан от жанган, кылычынан кан тамган, Ошпур элге салык салат, айына бир жигитти кезек менен салыкка алат. Эмне болгону белгисиз ал жигит ың-жыңсыз жок болот да калат.

Дал ошол каардуу кандын кол алдында Абыгый аттуу абышка жашап, анын Адыргы аттуу жалгыз уулу болот.

Күндөрдүн биринде, каардуу кандын кезектүү салыгы ошол Адыргыга келет.

Абыгый байбичеси Маасымкан экөө ыйлап-сыктайт. Баласы Адыргы өлүмгө бара жатканын, анын кайра келбесин билишет. Бирок Абыгый менен Маасымкан экөө аркы-беркини көп билген кишилер экен. «Ушундан бир айла болуп калгысы бардыр» дешип, Маасымкан эмчегин саап, анын үстүнө камыр жууруп, ал камырдан боорсок бышырып Адыргыга берет.

– Эптеп ушул боорсокту канга жегиз! Бирок өзүң жебе, жерге таштаба, жесең дароо муздак суу ич! – Абыгый менен Маасымкан айта турган акылын Адыргыга айтышып, ыйлап-сыктап коштошот.

Адыргынын келгени канга айтылат. Кан Адыргыны алып ээн үйгө кирет.

– Ээк-башымды мөлтүрөтүп, башымды жалтыратып жакшы алгың! – деп Ошпур сакалын алдырып, мурутун серптирип, чачын кырдырууга отурат.

Ошпур башындагы тебетейин алганда, Адыргынын жүрөгү оозуна тыгыла түшөт. Ошпурдун эки кулагы кишинин кулагына такыр окшобойт. Анын кулагы бир эсе эшектин кулагына окшосо, бир эсе чочконун кулагына окшойт. Ал эки кулагынын учуна бүчү тагып төбөсүнө байлап койгон экен.

Адыргы бүчүсүн чечип, кандын кулагын ылдый кое бергенде, кулактары шалпайып ээгинен төмөн түшүп, бет маңдайынан караганда, кадимки семиз чочконун каманына окшой түшөт.

«И, ушул кебетемди элге айтып коёт деп, чачын алдырган жигиттердин бардыгын өлтүрүп салат экен го?» – деп Адыргы ойлоду да, Ошпурдун чачын унчукпай ала баштайт.

Ал энеси жасап берген тогуз боорсокту жеңине салып, кандын чачын алып жатканда, анда-санда, чачын тосуп отурган этегине боорсоктон бирден түшүрүп коюп турат.

– Э, жарыктык, менин насибим үчүн бул боорсок кайдан түшүп жатат? – деп Ошпур түшкөн боорсокту улам алып жейт.

Адыргы унчукпайт. Бирок, Адыргынын жеңинен сегиз боорсок түшүп, бирөө такыр түшпөйт. Кандын каарынан чочулап, жеңинен түшпөгөн боорсокту Адыргы карай албайт.

Ошентип, Адыргы кандын сакалын тазалап, мурутун серпип, чачын алып бүтөт. Эки кулагын төбөсүнө байлап, тебетейин кийгизет.

– Эми, жигит, ишиң бүттү, өлүмгө моюнуңу сун! – деп Ошпур кылычын суурат.

– Жок, кан аба! Сиз мени өлтүрө албайсыз.

– Эмне үчүн?

– Сиз мени менен эмчектеш болуп калдыңыз!

– Кандайча болуп?

– Жана чачыңызды алдырып жатканда жеген боорсокторуңуз менин энемдин ак сүтүнө жуурулган боорсок болчу.

– О, адашкан жаным, аны билбей калбадымбы... Аттиң, арман ай!.. Кайыр, болбостур... Бирок шартым мындай: менин кулагым жөнүндө, башка бирөөлөргө гана эмес, атаң менен энеңе да айтпа. Мындан ары мен чакыртканда келип чачымы алып берип жүр. Мен жөнүндө, кокус башка бирөөлөргө айта турган болсоң, анда сени жана атаң менен энеңди гана эмес, бүтүн элди жана өзүмдү да аябайм!

Эч кимге сыр ачпас үчүн Адыргы убадасын берип короого чыгат. Ошол убакта баягы жеңинен түшпөй койгон тогузунчу боорсок түшүп кетет. Адыргы энесинин айтканын эсине түшүрүп, боорсокту алды. Канга кайра алып барып жегизүүдөн чочулап өзү жеп жиберди.

Дал ошол замат Адыргынын ичи көөп жаны чыга жаздады. Жан талашып кандын капкакталуу кудугуна жүгүрдү. Анын ичи ошончолук көөп, жан талашкандыктан, «Эшек кулак эшек кан, чочко кулак чочко кан», – деп эчен ирет кайталап айтканын да байкабай калды. Ал капкакталуу кудуктан суу ичип, эс алгандан кийин үйүнө кетти.

Ошпур кан эртең менен туруп эки жакты караса, капкакталуу кудугунун жанына эл чогулуп жатат. Акырын басып барса, кудуктун жанындагы гүлдөр, түркүн өсүмдүктөрдүн бардыгы: «Эшек кулак эшек кан, чочко кулак чочко кан», – деп үн алыша сүйлөшөт. Карап турган эл катырып күлүшөт.

– И, иттин баласы Адыргы, мен жөнүндө адам менен айбанга гана эмес, жер жүзүндөгү өсүмдүктөргө да жайган тура! деп ойлоду да, кара мүртөз каардуу кан арданганына чыдабай каарданып, капкакталуу ку-

дуктун суусун ачып жиберет. Суу асманга атылып, шаарды баса баштайт.

Абыгый желмаянын минип Адыргыны учкаштырып, Маасымкан шүдүңгүтүн минип күңгөй тоосуна чыга качат. Чар дарыясынын эки жагындагы мелтиреген сары талааны жана шаары менен элди суу басат. Ойдо жок алаамат болуп, далай жандар өлөт, мелтиреген сары талаа төмөн карай чөгөт. Сары талааны жарып аккан Чардын суусу Чүйгө карап акпай калат.

«Сары талаанын ордуна көгөргөн Ысык-Көл жаралыптыр, качып куулган Абыгый менен Маасымкандын тукумунан ушул кыргыз эли жаралыптыр!» дешет.

К. Жантөшев

Суроолор боюнча оюңарды билдиргиле:

1. Ысык-Көл көл боло электе ал жерде эмне бар экен?
2. Ал жерди мекендеген каардуу хан жана Адыргынын ата-энеси кандай адамдар экен?
3. Адыргы каардуу ханга эмне себептен келди жана анын энесинин акылмандыгынан улам жагдай кандай өзгөрдү?
4. Энесинин сөзүн эсине албай, Адыргы эмне кылды? Эмне, Адыргы убадасына турбай койдубу?
5. Анын кесепетинен улам эл эмнени билип алды?
6. Каарданган хан өз эли-жерине кандай зыян иш алып келди?
7. Уламыштын негизинде эмне ой жатат? Байкагыла да, ойлонуп айтып бергиле.
8. Ошпур хан менен Адыргыны мүнөздөп, таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула:

ОШПУР ХАН	АДЫРГЫ

Макалдарды окуп, маанисин түшүндүргүлө:

Акылсыз адам кол-бутуна тынчтык бербейт.
Мекенден айрылганча, өмүрдөн айрыл.
Акылман падыша элин нарк менен башкарат,
Акылсыз падыша элин кылыч менен башкарат.

Эне тилим – эне сүтүм

ЭНЕ ТИЛИБИЗДИ УРМАТТАЙЛЫ, САКТАЙЛЫ!

Эне тилибизде сүйлөбөй, жерип отурсак, эртеңки күнү эмне болобуз? Бизге эне тилибиз эмне үчүн керек? Маектешип, анан бул текстти окуп, талкуулагыла.

Тил адам коому менен бирге пайда болгон жана аны менен бирге өнүгүп келген. Антпеген күндө, адам бири-бири менен байланышпаса коом жашайт беле. Ошол үчүн, тил – адамдардын өз ара сүйлөшүп, пикир алышуусунун жана байланыш-катышынын маанилүү куралы. Мына ушул байлыныш-катыш куралы болуп эсептелген тил аркылуу гана адамдар бири-бирин түшүнүп, өзүн түшүндүрүп, билим алып, ой-сезимин, турмуштук тажрыйбасын байытат. Ошону менен бирге, тил адам баласынын асыл ойлорун, накыл кептерин жоготпой сактап, өзүнүн кийинки муундарына жеткирип турат.

Тил аркылуу элдер бири-биринен айырмаланып, улут-улутка бөлүнүп, бирин-бири таанытат жана таанып-билет.

Өзүнүн эне тилин өзгөчө сүйүп баалаган акын Расул Гамзатов бир ырында: «Эгерде эртең авар тили өлөт десе, мен бүгүн өлүүгө даярмын» деген экен.

Бизде деле Гамзатовдон кем эмес, элин, жерин, эне тилин сүйгөн атуулдарыбыз көп.

Кыргыз тили болгон үчүн биз кыргыз болуп отурабыз. Биз кыргыз болгонубуз үчүн мамлекетибиздин аты «Кыргыз Республикасы» деп аталат.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары коргоочу, аны өнүктүрүүнүн саясатын жүргүзүүчү Мамлекеттик тил комиссиясы бар.

Бул ырларды окуп, салыштырып, маегиңерди уланткыла.

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Кыргыз тили – өзүм сүйлөп, үйрөнгөм,
Абалтадан ата-бабам сүйлөгөн.

Сен бар кезде – мен тирүүмүн, мен бармын,
Сен жоголсоң – мен жоголом дүйнөдөн.

Эч бир жерде «мен кыргызмын» дебесин –
Ойлоп сени тагдырыңа күйбөгөн.

Т. Үмөталиев

БАЛАСАГЫН БАБАБЫЗДЫН НАСААТ СӨЗҮ

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

Тил арстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе – өзүңдү да жеп койгон.

Орундуу сөз акыл-эстен аталат,
Орунсуз сөз ийиниңерден баш алат.

Түбөлүккө өлбөйм десең сен эгер,
Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер.

Сөздүн баарын кармап калуу эң кыйын,
Керектүүсүн эске тутуп так урун.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Тил менен адам коомунун пайда болушунун байланышын эмнеден байкадыңар?
2. Тилдин адам турмушундагы ролу кандай экен?
3. Тилдин касиети жөнүндө Дагестан акыны Расул Гамзатов жана акын Темиркул атаңар эмне деп айтышыптыр?
4. Тил – акылдын сандыгы дегенди кандай түшүнөсүңөр?
5. Жусуп Баласагындын тилдин пайдасы жөнүндө учкул сөздөрдүн маанисин чечмелеп айтып бергиле да, чакан дилбаян жазгыла.

Сөз – адам акылынын күзгүсү

Адамдын күчү-акылында дегенге ишенесиңерби? Анда эмесе, бул жомокту окуп, талдагыла.

АКЫЛДЫН КҮЧҮ

Илгери өткөн заманда Муса деген хан болуптур. Анын Садыр деген увазири бар экен. Бир күнү увазир ханга кайрылып:

– Ханда кырк адамдын акылы болот дейт. Андай болгондо доочунун доосун, талаш-тартыштын чуусун чечүүнү эмне үчүн бизге жүктөйсүз, өзүңүз эле бүтүрө бербейсизби? Эмне үчүн бизге акыл саласыз? – деп сураптыр.

Ошондо хан.

– Ооба, сенин айтканың туура. Бирок шаардын сыртында Акылбай деген чал бар, ошол чалда кырк хандын акылы бар, ошону мында конокко чакырып кел, – дептир.

Садыр Акылбек чалды ханга мейманга чакырып алып келет. Хан чалга тамагын жайнатат. Экөө кез-кез сүйлөшө калышат. Аларды карап отурган увазир өз ичинен: «Мунусу жети урууну бийлеген хан, тигиниси

бир бечара чал. Анан анда кандай касиет болмок эле», – деп ойлонуп отурат. Бир кезде хан чалга кайрылып:

– Карыя, мен эртең менен эрте сизге бир куш жиберем, ошол куштун эки канатын жулуп тазалап кайра коё бер, – деди.

Увазир бул сөздө кандай маани бар экендигин түшүнгөн жок.

Анда карыя ханга айтты:

– Ханым, бешке бирди кошуп алтоо кылып керели кечке алтын соксом да, отуз экиге жеткире албай жүрөм, – деди.

Ошентип, оокатын жегенден кийин хан:

– Чалга барып конок болуп кел, – дейт. Макул болуп, чалдын үйүнө келет. Чалдын үйү жаман алачык экен, туш-тушунан шамал арылдап кирип турат. Чал үстү-башы көө болгон нанын алдына коёт. Бир убакта увазир Акылбек чалга:

– Сизге бир суроом бар эле, – дейт.

Чал кулагын тосот. Ошондо увазир:

– Кечээ сизге хан: «Таң эрте сизге бир куш жиберем, ошол куштун эки канатын жулуп тазалап туруп жибер» деди, ошого түшүнө албай калдым, – деди.

Ошондо чал айтты:

– Балам, мен бир бечара кедеймин. Бир баштык алтын берсең, анын жообун аласың, биз ошону менен күн көрүп келе жатабыз, – деди.

Увазир бир баштык алтын берди. Экинчи жолу чалга кайрылып:

– Дагы бир суроом бар, – дегенде чал айтты:

– Сурай бер, балам.

– Кечээ сиз ханга «Бешке бирди кошуп, алты кылып, эртеден кечке алтын согуп, отуз экиге жеткире албай жүрөм», – деп айткан сөзүңүзгө да түшүнбөй калдым.

– Ээ, балам, мен кедей адаммын, жолдугун жасап, бир баштык алтын берсең, айтып берем, – деди.

Увазир дагы бир баштык алтынын берди. Ошондо кырк хандын акылы бар чал:

– Балам, муна бу колум канча?, – деп колунун манжаларын көрсөттү.

Увазир:

– Беш, – деди.

– Бешке бир балканы кошсо канча болот? Алты болот. Эмесе анын: керели кечке ушул алтоо менен иштеп тапканым ичип жегениме да жетпейт дегеним эле», – деди ал. Эми хандын: «Таң эрте бир куш жиберем, эки канатын жулуп, тазалап, кайра коё бер» дегени мындай куш сенсиң, эки чөнтөгүңдү тазалап, алтыныңды албадымбы? Эми кайтып кете берсең жолуң ачык, – деп акылсыз увазирди жолуна салат.

Увазир ошондо гана акылдын күчүнө ишенген экен.

Суроолор боюнча оюңарды айткыла:

1. Увазир ханга эмне деп кайрылды?
2. Хан эмне үчүн бир бечара абышкада кырк хандын акылы бар деди?
3. Увазирди хан карыяга эмне максат менен жибергенин билдиңерби?
4. Карыя эмне менен күн көрүп, оокат таап жүргөнүн байкап бааладыңарбы?
5. Демек, акыл менен сөздүн күчү кандай экен?
6. Дагы бир суроо – «алтын согуп, отуз экиге жеткизе албай жүрөм» деп абышка эмнени айтып жатат?

КУМУРСКАЛАР КООМУ

(ЖОМОК)

Эмгекчилдик – байлыктын башаты. Ошондуктан эмгекчил адамдарды «кумурскадай тынбай иштейт» деп коюшканын уктуңар беле? Эмне үчүн ошентикенин бул аңгемеден салыштырып, байкап көргүлө.

Баса турган жолу бар,
 Башкаруучу чоңу бар.
 Канышасы, каны бар,
 Баардыгына таанымал.
 Жылуу-жумшак үйү бар,
 Жыпар жыттуу гүлү бар.
 Жайы-кышы көңүл ток,
 Жатып ичээр аңкоо жок,
 Кумурсканын турмушун,
 Кызыккандар, билип ал.
 Балбаны бар, дөөсү бар,
 Ат минбеген жөөсү бар.
 Жигити бар, чалы бар,
 Эшигинин алдында,
 Эр көкүрөк сакчы бар
 Тарбиялап балдарын,
 Тамак берип бакчу бар.

Бөлмөлөрү бөлүнүү,
 Гүл азыгы төгүлүү.
 Ченеп ичет, ченеп жейт,
 Буларда болбойт семирүү.
 Кезек менен уктаган
 Теңчиликтин заманы,
 Балдары жок жаманы.
 Жүк ташыган балбаны,
 Тентектерге жол бербейт,
 Ата-эненин талабы.
 Ажырата билишет,
 Агы менен караны.
 Пенсияга чыгышпайт,
 Кумурсканын чалдары.
 Атасы менен энеси,
 Агасы менен иниси,
 Синди менен эжеси,

Жашайт баары бир үйдө,
Сыйлашат дейт баарысы,
Жашы менен карысы,
Камкордук көргөн энени.
Кызык экен билгенге,
Кумурсканын өнөрү.
Эмгек менен тазалык,
Каныша менен канына,
Эң биринчи белеги.
Күн чыккандан батканча,
Турмуш-күрөш тынбаган,
Аралап жаңы аңызды,
Коё бербей намысты,
Кекиренин гүлүнөн,
Зыгыр, зире түрүнөн,
Көк беденин бүрүнөн,
Жалбырагын жалбыздын,
Данегинен дарбыздын,
Ар бир данын жикинин,

Болгонунча күчүнүн,
Буудай, арпа, таруудан,

Күч жеткенче жыйнаган.
Таразалап көрүшкөн,
Тактыкка алар көнүшкөн.
Кампачыга өткөрүп,
Карыз болбой беришкен.
Күүгүм кирип күн батса,
Эс алышат, укташат.
Жамандашып бирөөнү,
Сөз айтышпайт ушактап.

Таң менен эрте турушуп,
Ченеп тамак ичишип,
Бузулбас буйрук күтүшүп,
Жумушуна барышат,
Эмгектен баар табышат.
Кечкурун үйгө келгенде,
Оюн-шоогу башталат.
Кечки тамак бүткөндө,
Кеңеш айтып падыша,
Эне болуп каныша,
Эртеңки иш такталат.

М. Жангазиев

Сөздүккө жазып ал:

кекире – чөптүн аты

зыгыр, зире – чөптүн дандары

жики – чөптүн аты

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Кумурсканын турмушун кандай бааладыңар? Сыпаттап айтып бергиле?
2. Кумурскалар эмгектенип жана эс алганы жомокто кандай сүрөттөлүптүр?
3. Эне кумурсканын берген кеңешин, балдарына берген тапшырмаларын айтып бергиле.
4. Кумурскалардан үлгү алар «жакшы сапаттары» деп кайсыларды эсептейсиңер?
5. Бул жомоктон силерге пайдалуу эмнени үйрөндүк деп эсептейсиңер?

Макалдардын маанисин жомокко карата чечмелегиле:

Жазда жаныңды айдабай,
Кышта казаның кайнабайт.
Эринчээктин жаздыгы – жамбашында.
Эмгекчил убакыт издейт,
Жалкоо шылтоо издейт.

3-БӨЛҮМ

КҮЛКҮ БАР ЖЕРДЕ ӨМҮР БАР

АКЫЛМАН АПЕНДИНИН ЖОРУКТАРЫНАН

Адамды сый-урматка бөлөгөн эмне? Кийимиби? Акылыбы? Алдар көсөөнүн жоруктарын окуп, оюңарды бөлүшкүлө.

УКМУШТУУ ИЧИК

Кычыраган кыш келип, аяз түштү. Мындай кышта түлкү ичик гана суукка туруштук берет. Алдар көсөө өзүнүн тамтыгы чыккан жыртык тоңунан аябай үшүп жүрөт. Ал бир жолу талаага барып, колу-бутун тоңдуруп, калтырап-титиреп, мурду көгөрүп үшүп, эмне кыларын билбей, айласы кетти. Шамал зырылдап, кулагын чымчылап жатты. Талаада боз үйдөн чыккан түтүн да көрүнбөйт.

Алдар көсөө атын курулай эле чапкылайт. Картаң арык аты чуркай албай, жай басат. «Жаман ат жолду узартат. Барар жерибиз бир топ алыс. Иттин үнү да угулбайт. Талаада боз үй да көрүнбөйт. Суук шамал уруп турат, такыр үшүп калуум да мүмкүн», – деп өзүнчө сүйлөнөт. Алдар ошентип келатып, алдынан бир атчан келатканын көрө койду. Алдар аттын жакшы жүрүшүнөн улам бай экендигин билди. Эми эмне кылыш керегин ойлонуп калды. Ал жыртык тонун кымтыланып, ээрге зыңкыя отура калып, тамашалуу ыр ырдап кирди. Жолоочулар беттеше келгенде аттарын токтотуп учурашты. Бай түлкү ичиктен болсо да үрпөйүп, сууктан үшүп турат. Алдар көсөө баш кийимин бир жагына кыйшайта кийип, жайкы ысык күндө отургансып, ысуулагандай.

– Сен кантип эле үшүгөн жоксуң? – деп бай Алдар көсөөдөн сурады.

– Алдагы сенин ичигиңден үшүүгө болот, а меники абдан ысык, – деди байга Алдар.

– Сенин тонун эмне үчүн мындай кырк көзөмөл, – деп бай таң калды.

– Сен эмне, көрбөй турасыңбы?

– Сенин тонунду каргалар тытып, терисинен жыртыгы көп экенин көрүп турам, – деди бай шылдыңдап.

– Жыртык көп болгону жакшы да, шамал бир жыртыктан кирсе, бир жыртыктан чыгып кетет, мага тонум үчүн жылуу болуп жатат.

«Мунун ысык тонун эптеп алыш керек», – деп бай өзүнчө ойлойт. «Байдын тонун кийсең кандай сонун жылуу болор эле», – деп Алдар өзүнчө ойлонот.

– Тонунду мага сат, – дейт бай.

– Сата албайм, бул тонум болбосо үшүп кетем, – дейт Алдар.

– Анда менин түлкү ичигим менен алмаш, – деп сунуш кылат бай.

Алдар көсөө такыр алмашкысы келбеген түр көргөзүп, бирок бир көзү түлкү ичикте болсо, бир көзү байдын күлүк атында болот.

– Ичигимди берип акча да кошом, – деп бай дагы сунуш кылат.

– Акчаңдын кереги жок, эгер атыңды да берсең, ойлонуп көрөм.

Бай сүйүнүп кетип, ичигин чечип, атын кошо берет.

Алдар көсөө түлкү ичикти кийип, байдын күлүгүн минип, зуулдап чапкан бойдон жөнөп кетет. Жолдо Алдар жылуу тонду кийип, сонун атты минип бир боз үйдөн бир боз үйгө кыдырып жүрдү. Ар бир үйдөн чыгып сурап жатышты:

– Бу түлкү ичик менен күлүк атты кайдан алдың?

– Ой менин укмуштай ичигим бар болчу – жетимиш жырткыч, токсон жамаачы...

Алдар көсөө өзүнүн жырткыч тонун бай кантип суктанып баса калып, түлкү ичигин бере салганын айтып, элди күлдүрүп жатты. Элдин күлкүсү басылгандан кийин Алдар көсөө улам кайталап жатты: «Алыс жолбу, жакын жолбу, аны жол басып өткөн билет. Ачуу менен таттууну даам таткан билет»...

Сөздүккө жазып алгыла:

көсөө – сакалы жок деген мааниде

түлкү ичик – түлкүнүн терисинен жасалган сырткы кийим

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Алдар көсөө байга кайсы учурда, кандай шартта жолукту? Байды Алдар көсөө кантип алдап койду?
2. Алдар көсөө деген ысымдын эмне үчүн ошондой экендигин билип алдыңарбы?
3. Эмне үчүн Апендини жана Алдар көсөөнү элибиз жактырышканын түшүндүрүп бергиле.

Макалдарды окуп, маанисин аңгеменин мисалында чечмелеп бергиле:

Жырттык тешикке күлөт,
Жыгылган оогонго күлөт.
Байлык мурас эмес,
Жоктук уят эмес.
Акыл алтоо болсо, айла – жетөө.

«ЖЕЛМОГУЗ»

Кээде болгон коркунучтуу окуя кийин күлкүлүү жорукка айланат. Ошондой бир кызык окуяны окуп, анан ой бөлүшкүлө.

Кеч суукта сыртка чыккан Төлөнбүбү байбиче желмогузду көргөндө, эсинен танып жыгылды. Уй саап көтөрүп келе жаткан чакасы колунан ыргып, калдырт-шалдырт эте жерге түштү.

Бир оокумда эсине келсе, капчыгайдын шамалы алигидей эле ызылдап, көк аяз жер-сууну каарып турган экен. Өзү небак эле көк муштум болуп калыптыр. Тиши-тишине тийбей калчылдайт. Ошол тапта жанында жаткан чака дагы калдырттады. Караса, кышылдаган желмогуз чакага башын салып алып, жалап-жуктап жаткан экен. Көңүлү дагы караңгылай түштү да, чаканын «калдыртынан» кайра эсине келди. Көрсө, желмогуз чаканы таштап, кышылдап маасысын жалагылап болуп, көйнөгүнүн этегин жайма-жай жей баштаган экен. Байбиченин эси ого бетер чыгып, эки кадам жердеги дубалды көздөй жыла баштады. Желмогузду кароого даабайт. Эптеп каалгага жетсе, үйгө кире качмак да, бекинмек. Бирок көйнөгүнүн этегин аймап жаткан желмогуз аны жылдырар эмес. Күшүлдөп, көйнөгүн улам тытып жеп жатат. Бышылдаган сайын желмогуздун ысык деми бечара кемпирдин тоңуп калган тизелерин каптап өтөт.

Эптеп каалгага жетти. Бирок ачып кире качканга дарамети келбей койду. Денеси шалдайып, өлүп калгандай...

Анан кызык башталды! Бир оокумда байбиче желмогуздун төрт аяктап турганын көрдү. Буттарына тай туяк кийип алгандай. А үстүнө эски бир купайкени жамынып алыптыр. Башы кадимки эле уйдукундай өңдөнөт, бирок андан кичирээк...

– Чоң эне, тур! Көйнөгүңдү кашка музоо жеп жатат! – Чүкө ойноп жүрүп, жаңы эле короого кирген небересинин чырылдаган үнү чыгат. – Өш! Ой, өлүп кеткир, өш! Тур, чоң эне!..

Байбиче кайраттанып өйдө боло берди эле, небереси сарайга кууп бараткан музоо-балага нааразы болгондой «мөө-өө» деп кыска үн салып койду.

Бул окуяны уккан чоң ата аябай күлдү. Көрсө, небереси суукта мурдунан көк буу чыгып, үшүп турган музоого боору ооруп, көңгө жа-

былып турган, эскирип далдалы чыккан, тытык жерлеринен пахтасы самсаалаган эски купайкени жаап, эки жеңин музоонун эки алдыңкы бутуна кийгизип, топчуларын бүчүлөп коюптур...

О. Айтымбетов

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Чоң эненин эстен танып жыгылышына эмне себеп болду?
2. Байбиче желмогузду кандай абалда көрдү?
3. Ал «желмогуздун» өзү эмне экен?
4. Силер ушундай күлкүлүү окуяга жолуктуңар беле?

МУГАЛИМ УРУШАТ

Сынак бүттү. Эки классташ сынак тууралуу сүйлөшүп калышат.

Биринчиси:

– Сен суроолорго кандай жооп бердиң, – дейт.

Анда экинчиси кебелбей:

– Бирөөсүнө да жооп берген жокмун. Актай баракты эле бердим, – дейт.

Аны угуп аябай кайгырган биринчиси:

– Анда мугалим экөөбүздү урушат экен. Мен дагы бирөөнө да жооп берген жокмун. Актай барак бердим. Эми бири-бирибизден көчүрүп алды деп эжейибиз урушпаса экен.

АТАМ МЕНЕН ЧОГУУ ЖЕ

Бир кичинекей бала дайыма атасы менен чогуу отуруп тамак жеги-си келет. Бирок энеси: «Сен чоңоюп атаңдай сага мурут чыкканда чогуу отуруп жейсиң», – деп тыйып коёт экен.

Бир күнү өзү жалгыз тамак жеп отурса, жанына мышык келип: «Мен да тамак жейм» дегенсип балага мыёолойт.

Анда кичинекей бала:

– Муну кара! Сенин атама окшоп мурутун бар экен. Бар атам менен чогуу тамак же!

УРУШПАЙТ Э?

Мектепке жаңы бараткан кичинекей окуучу менен апасы сүйлөшүп жатат.

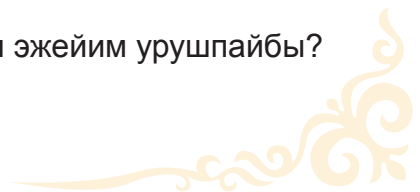
Окуучу:

– Апа, бир кишини жасабаган, аткарбаган иши үчүн урушпайт э? – дейт.

Апасы:

– Ооба, балам. Эмнеге сен аны жасабасаң урушмак эле-деп баласын коштойт.

– Демек, мен үй тапшырмамды аткарбасам эжейим урушпайбы?

ТЫКЫ-ТЫК

Бир күнү мугалим окуучуларга сүйгөн жаныбарыңар тууралуу 100 сөздөн кем эмес дилбаян жазып келгиле деп тапшырма берет. Окуучулар жазып келишет. Мугалим текшерип жатып, бир окуучунун минтип жазып келгенин окуп калат: «Менин жакшы көргөн атым – Телтору. Аны минип мектепке жөнөдүм. Тыкы-тык, тыкы-тык, тыкы-тык... тыкы-тык. Мектепке жеттим. Аттан түштүм...»

Кайран окуучу жүз сөздү «тыкы-тык» деп толтурган экен.

КҮНДӨЛҮГҮМ ЖАНЫМДА ЭКЕН...

Биздин класста окуган Асан деген баланы эжей доскага чыгарса, анча жооп бере албай койду.

– Отур, күндөлүгүңдү алып кел! – деди эжей.

– Үйдө калыптыр, – деп араң жооп берди Асан партасына отуруп жатып.

– Асанга бүгүн «төрт» коёлу ээ! – деди мугалим журналга үңүлүп.

– Күндөлүгүм үйдө эмес жанымда экен эжей! – деп Асан күндөлүгүн ала чуркаса болобу...

Ошондо баарыбыз дуу күлдүк. Күлбөй турган жорукпу.

«Байчечекей» журналынан

Калп айтууну кандай деп ойлойсуңар? Жакшыбы, жаманбы? Текстти окуп, оюңарды айткыла.

Калпты чындай айтуу да – талант

БИРИНЧИ КАЛП

Бирөө текчени оңдоп жатса, анын жанына экинчи бирөө келип, саламдашып калыптыр. Анан берки киши.

– Кеп сал, кепти жакшы билчү элең го! – дейт.

– Кеп салайын, кеп салайын. Кечээ көлгө бардым эле. Кайырмак салайын дедим эле. Капырай, шумдугуң кур. Көлгө барсам, көлдүн жээгинде бир кулач балыктын оозу табактай алжыйып ачылып, бери карап, кыймылдабай туруптур. Эмне болгон неме деп, жанына жетип барсам, шумдугуң кур, баягынын оозунан эки көзүн тостойтуп дагы бир балык бери карап туруптур. Көрсө, тиги чортонду сугунуп алган окшойт.

– Ой, койчу, кантип эле ошентсин, балык балыкты сугунса, баш жагынан сугунуп, куйругу чыгып калат дечү эле го? Сенин балыгың башкачабы, анда? – дейт.

– Башкасын кайдан билейин, өз колум менен ошол балыктарды кармап көтөрүп келатып силердин үйдөн өтө бергенде сенин балаң да көрүп таң калды эле. Балким, балаң сага айткандыр?

– Ооба, ооба, балам бир балыктын оозунда үч балык бар экенин көрдүм деди эле, көрсө ошол сен турбайсыңбы.

– Ой, койчу, чын эле ошондой бекен? Болсо болот, жанагы көзү чекпейген балыктын оозу да ачылып турду эле. Мен аны карабай эле балдарга кармата бербедим беле! Көрүп койсом болмок экен, кап... Кап, түгөттүкү ай-йе! – деген экен.

ЭКИНЧИ КАЛП

Корообузда бир балыкчы бар эле. Күүгүм кирип, эшикке чыкса, жанына экинчи кошунасы барып:

– Аксакал, ушул таптаза, жыпжылуу, аппак, жупжумшак колуңуз – балыктын керемети. Ошол кармаган балыктарыңыздан кеп сала өтүңүз дешет.

Анда тиги аксакал:

– Баарын айтып эмне кылайын. Бир жолкусун айтпасам болбос.

Бир ала баш досум бар эле. Экөөбүз чаң аралаш жолду басып көлгө барып калдык. Кайырмакты салып коюп, үргүлөп отурабыз. Бир маалда эле кайырмагымдын сабы тик сайылып, кайра атылып чыкты. Шашып кетипмин, шар эле тартып алайын десем, кайырмагымдын сабы сынып калчудай. Токтоно албай көлгө кирип бараткансыйм. Иш оңдой берип, бир чоң дүмүр бар экен, ошону тээп көпкө турдум. Балык да жоошугансып калды. Эс алып, анан кайырмакты эптеп жатып тартып чыктым. Тартып чыксам, узундугу килейген чоң чапандын өңүрүндөй бар экен. Салмагы, чоң улактай. Башын айтсам, өзүмдүн башымдай экен. Тиштери сөөмөйдөй-сөөмөйдөй. Анан үйгө апарып бышырдык. Башын эле уулум экөөбүз түгөтө албай жатсак, Кыдырбек деген кошунабыз келип калып, үчөөлөп жеп араң түгөткөнбүз...

– Пай-пай, аксакал, эби менен айтсаңыз болбойбу сөзүңүздү, – деп тир бирөө.

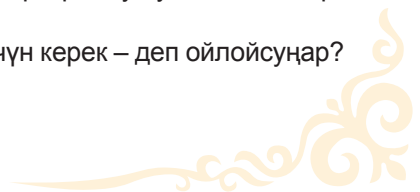
– Эп-меби экенин кайдан билейин, ошондо суусап үч чака суу ичкенмин, – дептир тиги балыкчы.

Ж. Муканбаев

Суроолор жана тапшырмалар:

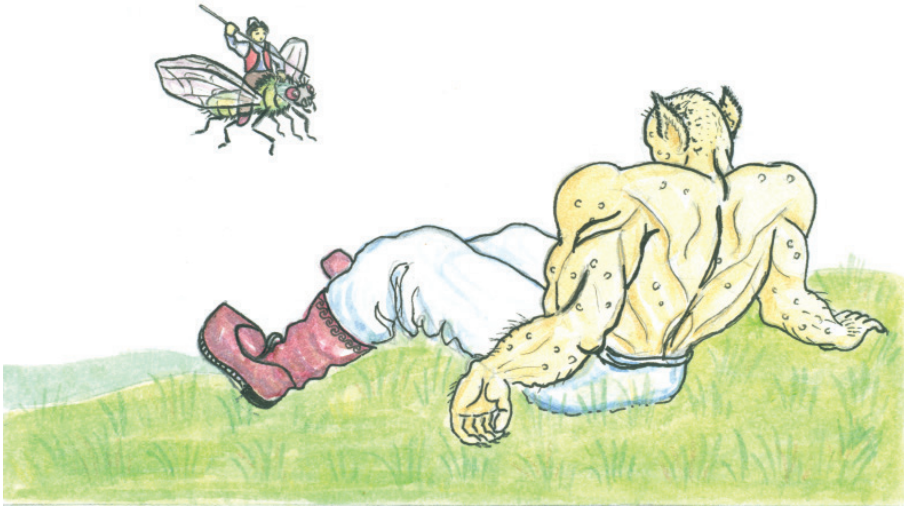
1. Эки калпты салыштырып көргүлө. Кайсынысы ишенимдүүрөөк экен?
2. Эми достор, угуп отурганда ишенгендей кылып өзүңөр да ушундай калптарды таап, мелдешип айтып көргүлө.
3. Элибиздин ушундай сөз байлыгын сактоо эмне үчүн керек – деп ойлойсуңар?

Эми бул калптарды окуйлу. Ушундай кылып, ырларды өзүңөр жазууга аракет кылгыла.

КАЛПТАР

САЯКАТ

Отуруп алып жайында,
Канатына карганын.
Сапар тартып Ай, Күнгө,
Саякаттап барганмын.

Айдан туруп карасам,
Ала-Тоо даана көрүндү,
Кайырмак салып, топ ойноп,
Каникул өттү көңүлдүү.

Адамдары ал жактын
Сүйлөшөт экен кыргызча.
Көлгө түштүм жупжумшак,
Көктөн ылдый ыргытса.

Жамгырга башым тосуп,
Сүйүнүп чуркап ойнойм.
Канчалык төксүн нөшөр,
Каламын кургак бойдон.

Жалганы жок сөзүмдө,
Көлдө болгон кезимде,
Балыктар менен сүйлөштүм,
Баарына ыр үйрөттүм.

ЧЫМЫН

Айтсам эгер чынымды,
Ат кылып минип чымынды.
Макел дөө менен эңишкем,
«Багындым, баатыр!» дегизгем.

Көктү тиреп тоо турат,
Көлдү тиктеп ойлонуп.
Толкун толкуп катуу суукта
Тоңуп калган тоо болуп.

Турганда аяз күчүндө,
Бутума чокой кийгенмин.
Көк жалтаң муздун үстүндө,
Жылаңайлак бийледим.

Б. Асаналиев

АРСТАН МЕНЕН КҮРӨШКӨНДӨ

Бара жатсам токойдо,
Арстан чыкты алдымдан.
Келатканда качырып,
Алдым дароо алкымдан.

Күбүрөдүм ичимден,
Күбүйүн деп тишинди.
Аяк серппей ал жатты,
Көрдүңөрбү күчүмдү!

Б. Асаналиев

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Бул калптардын кайсылары силерге айрыкча жакты? Эмне үчүн?
2. Мындагы калпты чындай кылган анын касиети эмнеде деп ойлойсуңар?
3. Өзүңөр дагы күндөлүк эле турмушуңардан алып ушундай калптарды жазып көрсөткүлө.

АТЫ УЗУН БАЛА

Мактанычтын да чеги бар эмеспи. Кээде мактанып алып, ыңгайсыз абалга калган окуя силерде деле болот. А бул аңгемедеги мактанчаак бала кандай абалда калды экен? Окуп, оюңарды айткыла.

Окуу башталып, 1-класска балдар келе баштаган. Мугалим эжей келген балдардын аты-жөнүн журналдан тактап жаткан.

– Кана, сенин атың ким? – деп кайрылды жаңы келген эки баланын бирине кайрылып мугалим эжей.

– Менин атым Ади, – деди жоош сары бала.

Анын атын тактап, эжейи берки кетирекей кара балага кайрылды.

– Менин атым узун – деди кетирекей бала.

– Узун?.. Узун деген да ат болобу? – деп мугалим эжейи баланын сөзүнө түшүнбөй калып.

– Жок, менин атым көп, эжей...

Мугалим баланын бул сөзүнө да түшүнө бербеди. Анда бала олуттуу түрдө өзүнүн атын мынтип узакка айтты:

– Менин атым: Аман-Эсен-Бактылуу-Таалайлуу-Өмүрлүү-Билимдүү-Өнөрлүү-Баатыр-Болот-Бекен!..

– Ушунчанын баары сенин атыңбы?.. – деп эжеи аны эркелете күлө карады.

– Ооба.

Балдар кетирекей кара баланын «узун» жана «көп» атына «дуу» күлүштү.

– Мынча узун атты сага ким койгон, ыя? – деп эжеи да күлкүсүн тыя албай жатып сурады.

– Чоң апам мен кичинемде коюптур. Кимде-кимдин аты узун болсо, өмүрү узун болот деп айткан чоң апам.

Балдардын күлкүсү аз-аздан токтоп, тиги узун аттуу баланын сөзүн угуп, чын эле: «Эмне үчүн бизге апаларыбыз мынтип узун ат койгон эмес? Муну чоң апасы аябай жакшы көрөт го...» – деп ойлонуп калышты.

Бирок, ошентсе да, балдардын баары мынча чубалжыган атка күлкүлөрү келе берди. Анын: «Аман-Эсен-Бактылуу-Таалайлуу-Өмүрлүү-Билимдүү-Өнөрлүү-Баатыр-Болот-Бекен» деген узун атын ким жаттап айтат, ыя?!

Адинин «Ади» деген кыска аты балдарга аябай жакты. Мугалим эжеи да «Ади» деп сабакта атын чакырганда тура калып жооп берип, күндө «беш» алат. Узун аттуу бала болсо, атын: «Аман-Эсен-Бактылуу-Таалайлуу-Өмүрлүү-Билимдүү-Өнөрлүү-Баатыр-Болот-Бекен» деп айткычакты кыйла убакыт өтөт да, ал жооп бергенче башка балдар айтып таштайт. А узун аттуу бала ошентип күндө баа албай үйүнө кетет. Өзү да эжеи анын узун атын чубалжытып айтып бүткүчө унчукпай турганы турган... Ал ушундай кызык бала.

Бир күнү мындай күлкү келерлик окуя болду.

Кыш болуп калган эле. Балдар мектеп аркасында жылгаяк тээп ойноп жатышкан. Сабакка коңгуроо болуп жатса да болбой, кызыгып муздан кеткилери жок. Аңгыча «Алды кетти» ойнойбуз деп жатып, баягы биздин «Аман-Эсен-Бактылуу-Таалайлуу-Өмүрлүү-Билимдүү-Өнөрлүү-Баатыр-Болот-Бекенибиз» муздан жыгылып, мурду менен жерге тийди. Мурдунан кан диркиреп атып жатты. Балдардын эч кимиси буга жардам бере алышпайт эле.

– Эжейге... – дешти баары бир ооздон.

Жолдо чуркап келатышып: «Сен айт», «сен айт» деп жатышып, үч бала талашып-тартыша беришти. Анткени үчөө тең анын чубалжыган узун атын толук билишпейт экен. Ар бири «и, мен билдим» деп таппай жатышып, бир кыйла убакытты өткөрүштү.

Ошентип жатып эжейге чуркап жетип келген сары бала Ади энтигип күйүккөндөн:

– Эжей...тиги... Аман-Эсен-Бактылуу – деп барып, атын таба албай какап-чакады.

– Эмне болду? – деди эжейи күлкүсү келип.

– Тиги и... эми таптым, Аман-Эсен-Бактылуу-Таалайлуу-Өмүрлүү... – деп келип Кубан дагы да таба албай калды...

Эжейи эмне дээрин билбей күлкүсүн тыя албай жатты. Бирок, ошол «узун аттуу балага» бир нерсе болгонун түшүндү.

– Ой деги эмне болду? Аман-эсенби деги?

– Ооба, эжей. Ошол «узун аты бар бала» музга жыгылып, мурду канап, ыйлап отурат.

– Ой, бая эле ошентпейсиңби! – деген эжейи балдар келген жакка чуркады. Барды да, аны догдурга алып жөнөдү...

Мына эмесе, ошентип узун аттын пайдасынан зыяны көп окуя болду. Ошондон кийин ал баланын атын толук айтышпай эле, «Узун аттуу бала» деп жаңы ат коюшту. Ага бул ат жакпаса да ушундай сунушка аргасыз макул болду. Анын өзүнүн «Аман» деген аты туруп, чоң энеси эркелетип койгон «узун» атын айтам деп, ушул ишке кабылды да.

С. Казыбаев

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Класка жаңы келген эки балага мүнөздөмө бергиле.
2. Аты узун бала кандай экен? Эмне үчүн анын аты ушунчалык узун экенин байкадыңарбы?
3. Ал мактанам деп жүрүп, кандай күнгө кабылды?
4. Мактанычтан улам кандай ыңгайсыздыкка кабылат экен адамдар?

СОТ БОЛГОН КОЁН

(тамсил)

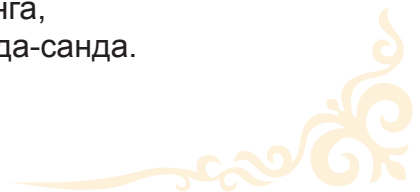

Жакшылык кылган адамга жамандык кылуу менен жооп кылуу туурабы? Албетте, туура эмес. Эмесе, кыйынсынып жатып коёngo шылдың болгон карышкыр тууралуу бул текстти окуйлу.

I

Айласыз ай талаада ач карышкыр,
Жортсо да, жолу болбой ач калыптыр.
Тамтаңдап, тамак издеп ачкалыктан,
Токойго үмүт менен ал барыптыр.

Убара, уруна албай бир да жанга,
Жер шимшип, токтой калат анда-санда.

Бир кездде «күп» деп байкуш түшүп кетти,
Атайлап мергенчилер казган аңга.

Темселеп ары кетти, бери кетти,
Тырмышты, түйшүк тартты, азап чекти.
Карышкыр кара жанын карч урса да,
Бул аңдан чыкпасына көзү жетти.

Демейде деми бийик эр кашабаң,
Азыр ал аша кетти намысынан.
Тиштенип, чымырканып, ал каткырды:
– Келгиле, эл-журт барбы берчү жардам!

Токойдо жалгыз Кулжа бара жаткан,
Үндү угуп, эмне экен деп келди чапчаң.
Ошондо карышкырдын айткан сөзү:
– Унутпайм эмгегинди алып чыксаң!

Турду да, берки-аркыны ойлоп мурда,
Жакшылык кылсамбы деп бул кургурга.
Эңкейип карышкырга карады да:
– Чыгарсам жебейсиңби? – деди Кулжа.

Карышкыр жанын сабап көп карганды:
– Сени жесем бетимде кызыл барбы?! –
Дегенде бою жибип Кулжа досу,
Кол сунуп, аны аңдан тартып алды.

Жай алып, жаны тынчып эркиндикте,
Кубанып, ой кыдырып турду биртке.
Кулжанын таттуу этин эстей калып,
Мындай деп сөз баштады карай тике:

– Качандыр кайрылышат жакын жолдош,
Сага мен ыраазымын ээ, Кулжа дос?!
Сен токсуң, мен ачкамын ээн жерде,
Мындайда түшүнбөсөң жакшы болбос.

Кумсарып, анда Кулжа мындай деди:
– Өлүмдөн эптеп алып чыктым сени.
Антыңды анда жатып айттың эле,
Эсиңде, досум, аның барбы деги?

Карышкыр анда минтип баштады кеп:
– Ант бердим, жебеймин деп айтканым эп.
Бирок да кантип эми сага тийбейм?
Оокатым, өмүр бою жегеним – эт!

II

Ошондо бир сур коён узун кулак,
Туурадан бара жаткан шаша чуркап.
Токтотту тигил экөө тең кыйкырып,
Чатакка калыс бол – деп, акыл сурап.

Арызын угуп көрүп экөөнүн тең,
Сот коён калыс болду мындай деген:
– Силердин айтканыңар баары туура,
Бирок да жалаң сөзгө аз ишенем.
Көрөйүн анык өзүн көзүм менен.

Уккан соң соттун сөзүн кантип турат,
Карышкыр аңга карай түштү кулап.
– Кана эми адатыңча тартып ал, – деп
Кулжага куу тырмактуу колун сунат.

Турду да, мындай деди адилет сот:
– Карышкыр, карыш эми, алкың токтот.
Теринди келип мерген сыйрып алсын,
Сендейге мындан башка айтарым жок.

Азамат, адилет сот, делдең кулак,
Жүргүздү кан ичерге катуу сурак.
Ээрчитип Кулжа досун алып кетти,
Эркинде ыр ырдашып, жыргап куунап.

М. Алыбаев

Сөздүккө жазып алгыла:

тамсил – адамдардын кылык-жоруктарын айбанаттардын образы менен чагылдырган чыгарма.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Ач карышкыр кайда бармак болду?
2. Карышкырга эл-журттун жардам бериши мүмкүнбү?
3. Кулжа баёолугунан эми эмне болор экен?
4. «Досум» деп жалдыраган карышкырдын бул сөздөрүн кантип түшүнүүгө болот?
5. Коёндун ушундай чечимге келиши туурабы? Андан башка кылууга болот беле?
6. Тамсилдин мааниси кандай деп ойлойсуңар? Карышкырга окшогон алдамчы адамдар барбы турмушта?
7. Ушул үчөөнүн сүрөтүн элестетип тартып, өз сөзүңөр менен айтып бергиле.

Төмөнкү макалдардын кайсынысы бул чыгармага туура келет?

Эзелки досун кас болбос,
Эзелки касың дос болбойс.

Жамандын жанын сактаганча,
Жакшынын кадырын сакта.

Жаманда достук жок,
Жакшыда кастык жок.

4-БӨЛҮМ

МЕНИН ДҮЙНӨМ

АШАР – КӨҢҮЛ АЧАР

Аталардан калган жакшы салттарды кичүүлөрдүн улантуусу керек экенин жакшы түшүнөсүңөр. Ошолордун бири – ашар. Аны бул аңгемеден билип алаалы.

Ашар. Балдар үчүн жаңылык. Жаңы сөздү өздөштүрүп тилин байытышса... Ашардын сыйкырдуу күчү – улуу-кичүү бакисинин башын коштуруп, биргелешкен эмгекке үйрүлтүү. Бүгүн да чогулуп, Абыш карыяга жардамга келишип отурушат.

Жардам. Адамдын асылдыгын, боорукер кең пейил кемеңгердигин айкындоочу жаркын жөрөлгө. Ошону адам баласы мобул үчөөңдөй мадыра баш чагынан үйрөнүп, укумдан-тукумга өнүктүрүп жалгаштырууда.

– Оорун колдон, жеңилин жерден алып, көп бириксе тоо томкорот деген ушул, жаш достор! Чама-чаркыңарга жараша чамдагыла, айланайындарым. Чарчай түшкөндө, тып токтоп эс алып тургула. Жаш ашарчылар силердин монтолоңдоп талыбаган кыймыл-аракетиңерден Мир экөөбүздүн ишибиз арбууда. Аракет барда берекет бар деген ушу. Абыш абышка тамынын үстүңкү бооруна жабышып, кара шыбагын аяктоо алдында эле. Нур суу, Зарлык менен Болот экөөлөп ылай ташыган дондошторду алкоодо.

Мир болсо үндөбөстөн жылмакай калакты лыпылдатып, одурайып согулган шыбакты жымылдата тегиздеп, бурчтарын, кырын, зыңкыйта чыгарууда. Кенжелер аталардын оор жумушту билгичтик менен кабелтең да, көркүн ача да алга жылдырганына куштарлана карашат. Качандыр эр жеткенде өзүлөрү ушинтип көп жумуштарды аткарат.

Атайлап жасалбаса да эриш-аркак адамдык ыйык салт улуудан кичүүгө өзүнөн өзү аң-сезимдин ченемсиз чыйыры аркылуу өркүндөп отурат. Улуулар кенжелерден дем-кубат байлап, өзүлөрүнүн балалыгын эскеришет, болочокто тукуму уланып келаткан орун басарларынын бар экенине каниеттенишет. Мурасчыларына кам көрүп, шарт түзүп, өнөр, илим кесибин жугузуп, үйрөтүп кетүүгө үлгүрөт. Мына азыр эмгек үстүндө улуу-кичүү адам перзенттери ачык айтылбаса да өтмө-катар бир-бирине мээримдерин төгүп, адамкерчиликтүү ыйык жөрөлгөнү туюнтушууда.

Балдар Абыш аба аягандай чарчашкан деле жок. Аталардын арымдуу, олбурлуу иштерине, таалимдүү жорук-жосундарына тартылып, ашардын үлпөтүнөнбү, көңүлдөрү куунак.

Экөө эки кулагынан чымыркана көтөрүп жеткизген ылайдан уста калагына лып-лып илип арсагай кыштардын коңулдарын бүтөйт. Одуракай тартылса, Нурдун челегиндеги сууга малып жумшарта сылап шыбакты текши жымылдатат. Анан уста, ишинин ийкеминенби же жаш досторунун көңүлүн көтөрө үнүн дирилдетти:

– Ашар – көңүл ачар, жарп жазар.

Аны коштой бурчтан тегиз кыр чыгарган кылдат Мир кырааттады:

– Ашарчынын иши алга басар.

Абыш ыраазылана мыйыгынан «бырс» эте улады:

– Ашар бизден кийин да жашаар.

Көрктөнүп, жаңыланып ташаар.

Мобу монтогой жаш достор

Улантып кызыгына батаар.

Анткени ашар – жалпы элдик иш,

Ашар көңүл ачар, жарп жазаар!

Мир өзүң таамай айттың, «Ашарчынын иши алга басар».

Аталардын алым сабагы шок кыял балдарды ого бетер шаңдантты. Ашардын ажардуу шаңынан төгүлгөн ыргактуу, маңыздуу саптар сезимдерди удургутуп, жандарына жакты.

Эселтен ушинтип өзүнөн-өзү эмгек үстүндө санаа эрип, пейил жибип, жүрөк толкуп ыр, күү жаралып келген.

Ш. Бейшеналиев

Сөздүккө жазып ал:

ашар – биргелешип иштөө

үйрүлтүү – баш коштуруу

чама-чаркына – ал-күчүнө

дондоштор – өспүрүм балдарды айтып жатат

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Ашар деген эмне экен?
2. Ашарда эл кандай иштерди аткарышарын билдиңерби?
3. Силер да ашар болуп аткарган иштериңерди эстегилечи.
4. «Ашарчынын иши алга басар» дегенди түшүндүңөрбү? Анда ушул темада чакан дилбаян жазып, окуп бергиле.

БИР КӨЧӨНҮН БАЛДАРЫ

I

Кыштак башындагы дүпүйгөн чынар терек көп жолу бүрдөдү. Бирок, аны ким отургузганы эч кимдин жадында жок. Карыялардын айтымында чоң аталардын чоң аталары чыткурса кезинде эле бул чынар жайкалып, бой керип турчу экен. Ошондон улам кышы-жайы айланасынан балдар үзүлбөйт. Анткени, алардын эртели-кеч ойногон жайы ушул дарактын тегереги боло турган.

Жаз бу сапар өз маалында келди. Көк-жашыл дарактын бариги айдарым желге шуудурап, бир укмуш термелет. Ушул кыштактын балдары: Кеңеш, Чыңгыз, Аскар, Эрбол алтынчы күнү түштөн кийин даракты айланта арык казышып, суу бурушту. Алма, өрүк, шабдаалынын көчөтүн тиге башташты. Күн ачуу тийгендиктен жаш багбанчылардын таноолору барпайып, жүздөрү түгөл алоолонгон.

– Эй, Эрбол, чуңкур казып бүттүбү? Болсоң, алма көчөт алып кел! – Кеңеш буйра кол жаңсады.

Эрбол күрөгүн таштап, көчөткө жеткенче туурадан Чыңгыз заңк этти:

– Эй, сен кайда? Аны коё туруп, бери бас. Мобуну көмө кой! Мен кармап турайын.

Эрбол артына бурулду. Шапа-шупа топурак шилтеп, көчөттүн түбүн жакшылап тепти.

– Минтпесе оюкта боштук калып, көчөт куурап калат.

– М...м... муну кайдан билесиң?

– Атам айткан.

– Ошондой де. Атаң дагы эмне деди эле?

– Атам дагы: чоңойгондо кой бак, уулум. Элдин баары чоң болуп кетсе, койду ким кайтарат? Этти, жүндү ким өндүрөт? Ошондуктан мал бак, балам. Сага окшогондор да өкмөткө керек деген, – деп бала тердеп кетти.

– А мен министр болом. Атам министр болсоң, дайыма сый көрөсүң деген. А сенчи? – Кеңеш беркилерге текеберлене бой көтөрө карады.

– Начальник болом.

– А мени атам чоңго окутам деди. Чоң болсоң, май жалайсың. Заманына жараша берү болсо берү, ууру болсо ууру бол дейт, – Аскар чычая төш какты.

Ушу тапта алыстан саресеп салып отурган Осу аба алардын жанына келди.

– Иш илгери, азаматтар! Ап-баракелде, түзүк иш баштапсыңар. Кудай кааласа, жакшы баксаңар, бир-эки жылда эле жетилип калат, – деп бак-бак унчукту.

– Бар болуңуз, аба! Айтканыңыз келсин! Биринчи мөмөсүн сизге үзүп беребиз! – Эрбол ары жактан жайдары кыйкырды.

– Жаштын тилегин Кудайым тез эле берет, айланайындар! Ылайым эле ошондой болсун! – Карыя саамга ойлоно түштү. – Деги бул саамалыкты ким баштады?

– Биз, – үчөөнүн таноосу дердеңдеп кетти.

Бозала чаң болгон Эрбол баш көтөрбөдү, унчукпады, үн дебей кагына берди. «Баштаган үчөө, кылган бирөө» деген күдүк ойго баткан карыя балдардын чоңураагына кайрылды:

– Сен кайсы бала элең, кагылайын?

– Менби?! – Чыңгыз өзүн кезеди, – Канатбектин баласымын.

– Аа, тиги, шаардагыбы? Айылга келгениң жакшы балам. Сен булардын көзүрү окшойсуң?

– Ооба.

– А мен класскомумун...

– Мен окуу сектору...

– Дурус, дурус, а тигил...балачы?

– Албы? Эчтеме эмес, – үчөө жапырт жооп кайтарышты.

– Эчтеме эмес дегилечи. Ымм-м... Аны да эптеп бир немеге шайлап койбойсуңарбы? – Осу карыя чындап кызыкты.

– Колунан келбейт, сабакты билбейт, – Чыңгыз ээк какты. – Балдар, жүргүлө кеттик. Эртеңден баштап күзөткө турабыз, – деди акылдуусуна.

Карыя «күзөтчү эмнеси» деп, башы маң болуп турганда, Эрбол ага бирдеме айтмакчы кейпинде кыңырылып барып токтоду. Тигил үчөөнүн узап кеткенинен улам шашкалактай түштү. Кетмен-күрөктөрдүн бирин көтөрүп, бирин сүйрөдү.

Осу аба көмөктөшөйүн дегендей умтулду. Ага ынабай кете бермекчи болду.

– Ой, мунун көктүгүн кара! Келе жардамдашайын!

– Ырахмат, абаке, өзүм эле.

– Ээ мурдунду урайын десе... – Карыя кыйраң-кыйраң этип бараткан балага карады.

Эртеси Осу аба кезүүгө мал айдап чыкты. Кечээги көчөттөрдү Чыңгыз, Кеңеш, Аскар үчөө кайтарып турганын көрүп, көзүнө ишенбеди. Балдар жайыттан качкан дейди малды жакын жолотпой ызгытып айдашат. Колдорунда таяк, өңдөрү сүрдүү, үндөрү бакубат.

– Эй-эй, сен малыңды ары айдабайсыңбы? Көчөттү көрбөй тура-сыңбы? – деп бири короңдосо, экинчиси андан калышпайт.

– Чоң эне, эчкиңиз көчөттөрдү кажып коё электе бачым кыймылдаңыз. Болбосо менден бирди көрөт.

– Ой-ой, сиз кайда? Уюңузду мындайыраак «өш» дебейсизби? Өрүктү кыйрата турган болду.

Көпкө чейин таңыркаган Осу аба балдарга кеп узатты.

– Ой, силер буерде эмне кылып жүрөсүңөр?

– Бизби?! Көчөттөрдү кайтарып жатабыз.

Аңгыча ары-бери өткөндөр жабалактап алкап жиберешти.

– Мээнетиңерге күйсөңөр мал-салдан сак болгула! Кажап коёт.

– Ай азаматта-ар! Жакшы иш баштапсыңар, өсө берсин!

– Ой тигилерди карагылачы! Минтип отурса, бир баригин да желге учурбайт!

– Калетсиз сөз. Балдардын эресеге жеткени ушу да! – деген кептер-

ге кудундашкан балдар кечке суй жыгылышты. Кечиндеси Осу аба мал тоскону келгенде:

– Баш болбосо буттун шору! – деп күңкүлдөдү.

Суроолор:

1. Балдар көчөт отургузууда кимиси кандай эмгек кылды?
2. Көчөттөрдү күнүгө кайтарып турууга мүмкүн беле? Балдар дагы кандай башка жолун тапса болот эле? Силер да ойлонуп көргүлөчү?

II

Дүйшөмбү күнү Эрбол турмак болгон. «Сен бизден кыйынсың» деп балдар аны жалгыз коюшкан. Ал Ороздун таргыл ую, Асандын эчкилери, Кемелдин эшектери көчөттүн жанынан өткөндө курбуларына окшоп таяк алып жүгүрбөдү. Эртелеп атасы экөө кашаа тартышкан.

– Ата, мага биртке жардамдашып коёсузбу? – деген тура элек жатып Эрбол.

– Албетте, уулум! Бирдеме жасайын дегениң жакшы жөрөлгө. Камына бер! – деген жылмая, ичинен кымындап.

Эрбол атасы экөө түшкө чейин баш көтөрбөй иштешти. Даракты айланта зым тартышып, кашаа кармашты. Чынар теректин айланасын жумшартып, түркүн гүлдөрдүн уругун себишти.

Кишилер жандарынан өтүп жатышты. Иш бүтө жаздап калганда Осу аба басып келди. Үчөө кыйлага дейре аңгемелешип отурушту. Аңгыча каяктандыр шашкалактап Чыңгыз, Кеңеш, Аскар жетип келишти. Салам айткан болушту. Чыңгыз Эрболду көз ымдап чекеге чакырды.

– Эшек арабаны тезирээк кошуп чык. Кагаз, темир сыныктарын чогултабыз. Ким көп жыйнаса, Ысык-Көлгө акысыз жолдомо берет экен.

– Аны сага ким айтты? – Эрбол болор-болбос эрдин кыбыратты.

– Силердин да арабаңар бар го? Эгер баарыбыз алып келсек, дурус болот эле, көп чогултмакпыз... – Ал азыр эле жөнөй тургандай шерденди.

– И-и. «Жаңы немени сындырып коёсуң» деп чоң энем бербей жатпайбы? Болбосо алып келет элем.

– Биздикин деле билесиңер, сурам, атам: «Арабасы жок эле оокат кылчы» деп койду, – Кеңеш да башын шылкыйтты.

– И-ие, эмне талашасыңар? Булардын үйдөгүлөрү урушса, сенин атаң эчтеке дебейт. Же сынып калат деп коркуп турасыңбы? – Сөөмөйүн чычайткан Аскар намысына тийди.

Эрбол «эмнеге айттым экен?» дегендей ичинен сызып:

– Жо, жо-ок, антпейм. Азыр эле алып келем, – деди алаңдай.

– Бая эле ошондой десең болмок. Көрөсүңөр го, эми биз биринчи болобуз.

Кеңеш менен Аскар ишенимдүү төш каккан Чыңгызды кудайындай карашты. Эрбол арабага тыз койгондо, Осу аба атасына минтип шыбырады:

– Ушунуң түзүк адам болот.

Темир чогултам деп жүрүп жети-сегиз күн мектепке барбай калды. Кашайып акыркы чогултканын алып келатканда сур эшеги көгөрүп баспай койбодубу. Эрбол арабаны түртүп, тигилердин бири эшекти башы-көзүнө койгулап, бири жибинен тарткылап жатканда жоон темир жылмышып түшүп сол бутун басып калбадыбы. Эрбол чыңырып ийгенде беркилер «ушу сенден күйдүк» деп акырая карашканынан улам тып басылган. Чоркоктугуна, алабармандыгына аябай өкүнгөн. «Сен акырын жыла бер. Биз тапшырып келели» деп эшекти араң-зорго жолго салышкан.

Балдар кеткенде Эрбол кадимкидей онтоп, аксандап, күүгүмдө үйүнө жетти. Караса, көчөдө сур эшеги бош арабаны кыйчылдата сүйрөп, кыдындап келаткан экен. Ошондо «Мен эмне булардан кем бекем, кылсам дайыма ашыкча аткарам. Эгерим артта калган эмесмин. Анан барып-барып эле мен күнөөлүү болуп калдым». «Эртең барарсың» дегенине болбой мектепте өтө турган акыркы коңгуроого сылтып келди.

– Кымбатуу окуучулар! Биздин ынтымактуу жамаатыбызда эл-жерин сүйгөн, ал үчүн кам көргөн алдыңкы окуучуларыбыз бар экендигине мен абдан сыймыктанам. Алар айылды көрктөндүрүүдө, темир сыныктарын жыйноодо, кары-картаңдарга кол кабыш кылууда башкаларга үлгү болорлук жумуштарды аткарышты. Кана, азаматтар ортого чыккыла! Сүрдөбөгүлө!

Мугалим дем берип артынан түрткүлөдү.

– Мынакей, мен айтмакчы болгон азаматтар! Эми минтип, Ысык-Көлгө акысыз жолдомо менен сыйланышып, эртең-бүрсүгүнү жөнөгөнү жатышат. Эмесе буларга чың ден соолук, иштерине ийгилик каалап коёлук. Жайкы каникулдарын мыкты өткөрүшсүн.

Колдор шатырады. Мүдүр ар кимисинин колдорун кыса кармады. А буту ооруган баланы эч ким оюна албады. Өзү да ооруксунган буту менен алектенип отура калганда, дүркүрөгөн кол чабуулардан эч нерсени аңдабай калды.

Көп өтпөй Чыңгыз, Кеңеш, Аскар үчөө Ысык-Көлгө лагерге, а Эрбол атасы менен жайлоого кетти.

К. Сабыров

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Эрбол иштеген ишти Чыңгыз, Кеңеш, Аскар иштесе болот беле?
2. Эрбол атасы экөө көчөттөрдү тосуп жатканда, досторунун жардам бербей кетип калышына кандай баа бересиңер?
3. Эмне үчүн алар өз арабаларын алып келип металл сыныктарын чогулткан жок? Ал жалгыз эле Эрболго тиешелүү беле?
4. Темирди жалгыз Эрбол чогултуп, бутун оорутуп, бир жума сабактан калды. Ал эми эч нерсе кылбай, бүткөн иштин ээси болуу туурабы? Силердин араңдарда да ушундай жолдошторуңар кездешеби?

5. Ысык-Көлгө эс алуу үчүн барганга кимди татыктуу деп ойлойсуңар? Өз оюңарды айткыла.
6. Бул чыгарманы окуп чыккандан кийин кандай ойдо калдыңар?

Макал-лакаптарды окуп, текстке карата чечмелегиле.

Жаратылышты жакшы адам коргойт,
Жаман адам кордойт.
Жалкоо оозу менен орок орот,
Буту менен машак терет.
Жашыңдан жаман жолго баспагын,
Адамдык сапатыңды сактагын.

ТЫТ

Улуу адамдарды сыйлоодегенди кандай түшүнөсүңөр? Аңгемени окуп, анан ой бөлүшкүлө.

Май айында айыл четине катар отургузулган чоң-чоң түп тыттар тегиз бышат. Кечки салкында кичинекей чакаларын көтөрүшкөн кыздар, балдар ушул жерге күндө келишип, чакаларын тытка толтурушуп, өзүлөрү да тоё жешип, кеч күүгүмдө гана үйлөрүнө кайтышат. «Ак тыт», «кара тыт», «бөдөнө тыт» дешип, түрлөрүн тандап теришет.

Жол бойлоп айылга бурулган биринчи көчөнүн башында бир карыган кемпир устунга отуруп алып, ары-бери өткөндөрдү кепке тартып, божурап көпкө сүйлөшөт. Киши картайганда адам караанына, сүйлөшкөнгө да зар болот окшойт.

Чакаларына тыт толтуруп кайткан кыздар-балдарды биринчи болуп кемпир көрөт.

– Ай, балдарым, бери келгиле. Чака толо тытыңарды көрүп койдум. Эми көз акымды бергиле, – дейт кемпир, балдарды эркелете.

Айрымдары бурулуп кемпирге «көз акы» беришет, а кээлери угуп-укмаксан, көрүп-көрмөксөн болушуп басып кетишет. А кемпир токтогондордон көп деле тыт албайт. Бырыш баскан арык колу менен ар биринен беш-алты даана эле алат. Анан аларды «Кайсы балам элең? Кимдин баласысың?» деп сурап эрмек кылат, анан ырахматын айтып, ак батасын берет.

Бул көрүнүш күндө кайталанат. Кээде кыздар ичи тарышып «шыбага» бербей, башка көчөгө салып, кемпирден оолак качышат. Кемпирге «шыбага» бербей калган күнү Нурайым кыжалат боло берет. «Чоң энеге тыт бербей койдук. Бизге таарынды го» деп ойлойт. Кайра «эртең сөзсүз сизге кайрылып, тыт берип өтөм, чоң эне» деп, өз ичинен кемпир менен сүйлөшө берет.

Эртеси кайтканда ошол көчө менен басышып, кемпирге тыт беришет. Кемпир алкайт:

– Март кыздарым, берешендерим. Өмүрүңөргө кудайым береке берсин. Көп жашап, бактылуу, таалайлуу болгула. Чачыңардан айланайын! – дейт божурай.

Нурайым курбулары менен кары энени сүйүнткөнүнө ичтеринен ыраазы болушуп, көңүлдүү жол улашат. «Өлө жегичең, бөлө жеген» таттуу болот тура.

Арада Нурайым ооруп калып, үч-төрт күн катары менен тытка бара албай калды. Төшөктө жатып, тыттан кайтар кыздардын жолун күткөн чоң энени эстеди. Анан «кыздар ага тыт беришти бекен, эгер алар беришпесе, таарынып калгандыр» деп ойлоду.

...Түшкү аптаптын деми кайтып, күн салкындап калган. Кыздар адаттагыдай эле, бүгүн да ээрчишип тытка жөнөштү. Кайтарда сөзсүз кемпирге жолугуп, тыт берүүнү ойлоп баратты Нурайым.

Кечинде бака-шака түшүп сүйлөшүп, баары тыттан кайтышты. Алыстан эле кемпир жашаган үйдүн тушунда боз үй тигилип машиналар токтоп турганын, кирген-чыккан кишилердин көптүгүн көрүштү. Балалык ойлоруна эч жамандык келбей, түз эле кемпирдин көчөсүнө бурулганда, ызы-чуу түшүп ыйлаган үндөрдү угуп, кыздар селт эте түшүштү. Көрсө, кечээ эле тиркичтей болуп, устунга отуруп алып, тыттан кайткан кыздардын жолун күткөн кемпир жан таслим болгон экен.

Карыган киши аскада конуп турган куш сыңары. Куш шарт учуп кеткен сымал, алар да көз ирмемде «чын дүйнөгө» учуп кете берет тура.

Баарын эми түшүнгөн кыздар алды-артын карабай, шыпылдай басышып, үйлөрүнө шашылышты. Нурайым үч-төрт күндөн бери кемпирди көрбөй, ага таттуу тыт бербей калганын ойлоп, ичи туз куйгандай

ачышты, каректерине ачуу жаш толуп, ызалуу бара жатты. Кемпирдин бырыштуу жүзү, мээримдүү көзү, калтыраган колу – баары көз алдында элестеп жатты. Анын алкоо сөздөрү кулагына угулуп жатты... Ага бүгүн белендеп алган тытын бере албай калбадыбы.

Көрсө, сыйлаар адамыңды да өз убагында сыйлап, сүйүнтүп коюу да бакыт тура. Аттиң десең!..

Сөздүккө жазып алгыла:

тиркичтей – чыйраак деген мааниде

жан таслим болгон – каза болгон

«чын дүйнөгө» кете берет – каза болот

Б. Абдухамидова

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Аңгеме силерге жактыбы, эмнеси менен жакты? Кары адамга жасаган балдардын мамилесин кандай бааладыңар?
2. Нурайым кары кемпирдин көңүлүн албай калганы үчүн неге мынчалык өкүндү?
3. Аңгеменин соңундагы сүйлөмдөрдү окуп кандай ойдо болдуңар? Адамды сүйүнтүп мамиле жасоонун мааниси кандай экен?
4. «Мен бүгүн кимди сүйүнттүм?» деген темада чакан дилбаян жазып келгиле.

Адам жакшы, бактылуу жашаш үчүн эмнелер керек? Ырды окуп, анан маек-тешкиле:

ЭҢ ЭЛЕ КЕРЕК ҮЧ НЕРСЕ

Биринчиси – тазалык,
Ыпплас иштен качалык.
Жуунуп көңүл ачалык.
Таза жерге жаталык.

Үчүнчүсү – ак эмгек,
Үйрөн көңүп, жаш кезден.
Үйүң толот иштесең,
Табылат жогуң издесең.

Экинчиси – эң керек,
Эне-атага бир белек:
Тартиптүүлүк. Аны биз,
Сактабасак, ким берет?

Жакшылык, жыргал биз көргөн –
Ак эмгектин жемиши.
Эмгекчинин жеңиши,
Эмгексиз турбай эр киши.

Т. Үмөталиев

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Адамга керек үч нерсе деп автор эмнелерди айтып жатат?
2. Силердин ата-энеңер кандай эмгек кылып, силерди өстүрдү? Алардын эмгегин ырдагы айтылгандар менен салыштыра аласыңарбы?
3. Иштерман адам менен жалкоо адамды салыштырып, дептериңерге кластер түзгүлө.

КҮКҮК

Эрте жаздан баштап канаттуулардын бардыгы уяларын сала башташты. Бир гана күкүк эч нерсе кылбай бекерпоз жүрдү. Эрте жатып, кеч турат. Ошенткен сайын, билесиңер го, уйку ого бетер күчөйт эмеспи.

Ошентип жаз аягы болгон кезде куш аттуунун баары уяларына кирип, жалгыз гана күкүк ай-талаада калды. «Кү-күк! Кү-күк!» деп ыйламысырайт. Бирок бир да канаттуу аны уясына киргизбейт. Ар ким эле өз уясында тынч эс алып жашагысы келет эмеспи.

– Айе, сен эмне уя салып албайсың өзүң?! – деди Сагызган ага боору ооруп.

– Салат элем го, бирок ылайыктуу жер таппадым, – деп Күкүк ыйлап ийди.

– О койчу! Мен таап берейин ылайыктуу жерди!

Ошентип Сагызган чоң эмендин бутагынан бир ажайып жай таап берди. Бир топ күн өткөн соң караса, Күкүк дагы эле эч нерсе кылбай, ар кай жерде учуп-конуп жүрөт. Сагызган таң калды.

– Э, Күкүк! Уяңды эмне салбай жүрөсүң?

– Уяга жарай турган чөп-чар таппай жүрөм.

– О кокуй десе! Бая эле айтпайсыңбы. Жүрү, мен таап берейин.

Сагызган чөп-чардын сонунун таап берген соң, Күкүк дале болбой бекер жүрдү. Сагызгандын жини келип, бир күнү сурады:

– Эй, жалкоо! Дагы эмне шылтооң бар?! Эмне үчүн уя салбай жүрөсүң?

– Уяны го салам дечи, астына төшөй турган тыбыт таппайм...

– Ойе, жолуң болгур десе! Жүрү мени ээрчип уч!

Сагызган бир адамдын сарайына учуп келип, Күкүккө сонун үлпүлдөгөн жумшак кебезди көрсөттү.

– Момундан ал да, каалашыңча алдына төшөп ал!

Арадан дагы бир жума өттү. Күкүк болсо баягындай эле салпылдап бекерпоз жүрө берип, бир күнү жумуртка тууп салды. Уясы жок неме талаага тууйт да! Эми эмне кылыш керек. Ойлонуп ыйлап отурду да, Сагызган досун эстеди. Учуп барса, досу жумуртка басып отуруптур.

Күкүктү көрө замат Сагызган күлдү.

– Сендей жалкоо жер үстүндө барбы деги? Колунда баары турат, бирок уя салбайсың. Деги эмне деген жансың өзүң?

– Ырас айтасың, досум. Баары эле бар уя салганга. Бирок убакыт таппадым, такыр колум бошобойт.

– Бали, досум. Сендей жалкоону жерди жети кыдырып табыш мүмкүн эмес. Боорду эзип салдың. Ха-ха-ха! Болду эми, досум, сага жардам бере албайм. Кадырың жан болсун!

– Жумурткамды кошо басып берчи, бай болгур. Баары бир өзүңдүкүн басып отурасың го...

– Жо-жок! Оозуңан айлансын!

Сагызган кашайып такыр болбой койду. Күкүк калган бардык тааныштарынан жалдырап суранса, бири да анын жумурткасын басууга макул эмес. Жок, чын да, бирөөнүн жумурткасын басып, жоопкерчиликти моюнга алыш оңойбу?

Ошондон кийин Күкүк айласыздан ууру жолго түштү. Ээси жок кезде бирөөнүн уясына кире калып, жумурткасын кошуп коёт.

К. Акматов

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Канаттуулар уя салып жүргөндө Күкүк эмне кылып жүрдү?
2. Ал жаңылыштыгын билип, канаттуулардан эмне деп суранды?
3. Алар макул болбогон соң, кандай уурулукка өтүптүр?
4. Анын кылганын туура дейсиңерби?
5. Өзүнүн кылар ишин бирөөгө кылдырган ушундай адамдарды көрдүңөр беле?
6. Жалкоо адам менен жалкоо күкүктүн сапаттарын сыпаттап, салыштырып, таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтуруп, айтып бергиле.

Жалкоо адам	Жалкоо күкүк

ТОРГОЙ АКЫН

«Акмак достон акылдуу душман артык» деген макалга ишенесиңерби? Ишенбесеңер, бул аңгемени окуп ишенгиле.

Илгери-илгери кыргыз элинде бир ырчы кедей болуптур. Колундагы комузу – анын мал-мүлкү да, бар байлыгы да ошол экен. Эл аралап, ырдап, аш-тойлордо өнөр көрсөтүп, ата-энесин бакчу экен.

Ырчы кедей комуз чертип, мукам үнүн созуп ырдап жатканда адамдар эмес, жаны жок таш да тыңшап турчу дейт. Ал тургай, түр-

дүүтүстө тилин безеген акын булбул да, көккө чыгып алып миң кайрып ырдаган торгой да, ырчы кедейдин ыр-күүсүн тыңшап, унчукпай калчу экен.

Ошентип жүргөн бир күндөрдө, көктөм жазда ырчы кедейдин боз үйүнүн чамгарагына торгой келип уя сала баштаптыр. Аны көргөн кедей ырчы мукам үнүн токтотпой ырдап, торгойдун мукам кайрыктарын комузга кошуп, узакка эргип ырдайт. Торгой да анын ырына эргип, жибип, улам-улам кайкып учуп келип жатып, боз үйдүн чамгарагына бат эле уя салып коёт экен. Аны көргөн кары ата-энеси да сырдуу кереметти жакшылыкка жоруп, жалгыз уулунун тегин эмес экенин ойлошот.

Торгой ошентип кедей жигиттин боз үйүнүн чамгарагындагы уясына күн сайын бирден жумуртка тууп, күн сайын кечке мукам үн менен миң түркүн кайрып сайрайт экен. Муну элдин баары билип, кедей ырчыга дагы да бир ирет таң беришет.

Ошол күндөрдө сырттан жоо келип, тынч жаткан элди чаап, эл бириндеп, туш-тушка кача баштаптыр. Торгой ырчы элди бир болууга үндөп ырдап, жоого каршы күрөшүүгө чакырат. Бирок күчтүү жоо күчүнө салып, элдин белин майыштырат. Ошондо эл туулуп-өскөн жерин таштап, аргасыз көчө турган болот.

Туулуп-өскөн жерин душманга таштап көчүү, албетте, баарына кыйын болот. Бирок айла жок, душманга билинбей, түн ичинде жапырт көчүп кетишет. Бир гана Торгой ырчы карыган ата-энеси менен кара боз үйүндө көчпөй кала бериптир. Ал жөнүндө эч ким билбей калат экен, анткени караңгыда кимдин кайда экенин чакчелекей түшкөн эл билбейт эле да.

Бечара Торгой акын кандай күндө калды экен деп ойлойсуңар? Эли чын эле аны унутуп, биротоло таштап кете береби? Андан ары окуйлу э?

Арадан эки-үч күн өткөн соң гана, арттан кууп келаткан жоонун жок экенин билген эл тыныгып, өргүү алышат. Элдин эсебин алышса, баягы Торгой ырчы жок экен. Ал эмне үчүн көчпөй калганын, адегенде, эч ким деле таназар албаптыр.

Аны жоо колуна түшүп өлгөн экен дешип, баары кейишет.

Бир кезде гана бир акылман карыя:

– Анын чамгарыгына торгой уя салып жумурткалап жатпады беле. Ал ошол үчүн көчпөгөнүн эми билдим, – деп муңая тиктейт элге.

– Коюңузчу, ошол чымчыктын уясы үчүн жанын жоого салып бергидей ал акмак эмес да, аксакал! – дейт эл ичинен бирөө.

Акылман карыянын жогорку сөзүн уккан жигит гана:

– Аттиң, баарыбыз ошол кедей ырчыдай болбоппуз, – деп бармагын тиштептир да, кайратына келип, элге кайрылыптыр:

– Эл-Журт! Кыл чайнап кырылганга жигиттериңерди топтогула. Кайра баралы да, кайран кедей ырчыбызды жоодон сактап калалы. Аны жоого таштап коюп, минтип эрсинип отурганыбыз жарабаган жорук!..

Чын эле Торгой ырчы эмне болду экен? Ошондон кабар алалы.

Торгой ырчы да «эл менен бирге көчөлү» деп үйүн бүгөлү дешсе, түндө баягы торгой уясынан чукуранат экен. Ошондо эсине келип, жараткандын бир макулугунун уясын бузууга колу барбаптыр. Анын үстүнө, ошол күндөрдө жумурткалардан кызыл эт балапандар да чыга баштаган эле. Үйдү чечип, түндүктү алганда, сөзсүз торгойдун үйү бузулуп, жумурткалары сынып, кызыл эт балапандары өлүп калат эле да. Ошол үчүн элге жалдырап, бизди таштап кайда баратасыңар деп айталбай же үйүн таштап кете албай, көчүп жаткан элге жолтоо болушпай, үн-сөзсүз кала беришкен тура.

Жоо эртең менен кыр ашып келип, ээн калган айылды табат. Бир гана эпейген кара боз үйдүн калганын көрүп, душмандын баатыры өз жигиттерин жиберет.

Жигиттер келип, анын ким экенин, элдин кайда кеткенин, анын эмне үчүн көчпөй калганын билишип, шылдың кыла күлүп, баланы баатырынын алдына байлап келишет экен. Жоонун баатырынын алдына келип, кедей ырчы баягы торгойдун мукам үнүн туурап комузун кайрып келет да, үйүнүн чамгарагына торгой уя салып жумурткалаганын, анын уясын бузуп, кызыл эт балапандарын өлтүрүүгө колу барбай, эл менен бирге көчө албай кала бергенин узак ырга кошот. Чаптырган жигиттеринен чын эле ошондой экенин билгенде, жоонун баатыры ага ары ыраазы болуп, ары таң калат да:

– Кара баштуу адамдын эле үйүн эмес, айбан чымчыктын үйүн бузууга колу барбаган адилет жигиттин айлын бузуп, элин чабууга менин да колум барбай калды, – деген экен. Анан: – Менден эмнени тилейсиң, тартынбай айт, Торгой акын? – дейт жоонун баатыры.

– Менин башымды кессеңиз, кесиңиз. Элимдин азаттыгын бериңиз. Элим менен элиңизди жоолаштырбай, достоштуруп кетиңиз. Менин мындан артык суарым жок! – дейт ошондо кедей ырчы тартынбай.

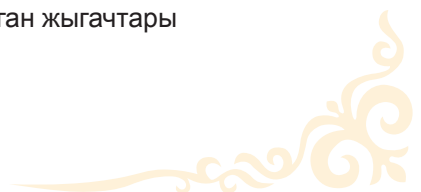
Ошол маалда кырдан кылкылдаган көп колдун карааны көрүнөт экен. Алар баягы жоодон качып көчүп кеткен кедей ырчынын эли болучу. Ал кедей ырчыны жоо колунан сактап кайрып кетүүгө кол курап келаткан болчу. Бирок акын эки элдин ортосуна арага түшүп, аларды жоолошуудан сактап калыптыр.

С. Казыбаев

Сөздүккө жазып алгыла:

чамгарагы – түндүктүн үстүндөгү кайчылаш кадалган жыгачтары
кол курап – аскер топтоп

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Ырчы кедейдин боз үйүнүн чамгарагына акын булбулдун уя салышына эмне себеп болду?
2. Жоодон качкан эли менен бирге эмне үчүн Торгой ырчы көчпөй калды? Акылман карыянын сөзүнөн кийин баатыр жигит кандай чечимге келди?
3. Эмне себептен жоонун баатыры, элди чабууга колум барбайт деди? Эки элди жоолашуудан ким сактап калды?
4. Акынды мүнөздөп, синквейн түзүп, түшүндүргүлө.

Макалдардын маанисин текстке жараша түшүндүргүлө:

Эл четине жоо келсе,
Жан аяган – жигитпи.
Жардылык уят эмес, жалкоолук – уят.
Өнөрлүү өлбөйт.

«СИЗ КЕТИРГЕН ЖАҢЫЛЫШТЫКТЫ МЕН КАЙТАЛАБАЙЫН»

(жомок)

Элибизде: «Ата-энеңди кандай сыйласаң, балаңдан ошондой сый көрөсүң» деген кеп бар. Анын акыйкаттыгын бул уламыштан билсеңер болот.

Илгери-илгери өткөн заманда бир кемпир-чал болуптур. Алардын зарыгып көргөн жалгыз уулу болот. Уулу эр жетип, үйлөнөт. Ал да жалгыз уулдуу болот. Кемпир кокус ооруп, каза табат да, абышка уулу менен келининин колун карап, карылыкты башынан кечирет. Көздөн калып карыгат, эшик-эликке кеңири чыга албай зарыгат. Алдына койгон чай-тамагын жөндөп иче албайт. Колу калтырап, төгүп-чачып ичип жүдөйт.

Келин заарын чачып, карганып-шиленип, кайнатасын кордойт. Күйөөсүнүн кулак кужурун алат: «Атаңдын көзүн жок кыл. Алжыган абышка тажатты мени. Же мени ээрчи, же атаң менен кал. Экөөбүздүн бири-бизди танда».

Акыры уулу өзүнчө ой токтотот: «Атам көрөрүн көрдү, ичээрин ичти, жээрин жеди. Айтса-айтпаса, өзү да жүдөдү, бизди да кыйнады. Бир эсебин таппасам болбойт». Уулу атасына кайрылат:

– Атаке, бир ордуңузда отуруп эриктиңиз го, – деди. Жүрүңүз, жер кыдыртып, эл аралатып келейин.

Ата жүзүнө кызыл жүгүрүп, ушунчалык сүйүнүп кетти.

– Макул, айланайын. Ырас айтасың. Каякка кыдыртасың мени?

– Таза абалуу, бийик шаркыратмалуу тоого алып чыгайын. Таза аба жутуп, сергип каласыз. Анан калк аралатайын.

Уулу айтканындай эле атасын бийик тоого көтөрүп чыгат. Шаркыратманын шары, түркүн куштардын мукам сайраганы карыянын мээсин толтурат, көңүлүн көкөлөтөт.

– Ата, сиз ушул жерде эс алып отура туруңуз. Мен төмөн айылда бир жумушум бар эле, ошону бүтүрүп келейин, кайтарымда ала кетем.

Ата башын ийкеди. Уулу ошол бойдон атасына кайрылбады.

Зарыга уулун күткөн азиз чал ордуна туруп басам деп, ылдыйга кулап, башы ташка жанчылып кетип, жан берди. Карыянын сөөгү карга-кузгунга жем болду...

Арадан куштай сызып мезгил өтө берди. Атасын таштап кеткен уулдун баласы да эр жетип, үйлүү-жайлуу болду. Акылы кыска келиндин өмүрү да кыска болуп, жалгыз уулунун күнүн көрбөй, оо дүйнөгө кетти. Эми «келме-кезек» дегендей акылсыз уул карылыкка моюн сунуп, эки көздөн калып, өмүрдүн кышы башталды. Жалгыз баласы менен келининин колун карап, күн кечире баштады.

«Ашка – жүк, көчкө – жүк» деп келини кирип-чыгып күңкүлдөйт. Үй-бүлөдө «артыкбаш» сезилген кары ата көз көрүнөө эле өз балдарынан кордукту көрүп, азап тартты. Өзгөчө, аны келининин көрөйүн деген көзү жок. Эки сөзүнүн бири эле «алжыган атаңды жок кыл» болду да калды.

Аялынын заар тилинен чыга албаган күйөөсү атасына таң азанда келип:

– Ата, жүрүңүз, жер кыдыртып, сергитип келейин, – дейт.

Атасы макул болот. Атасын жонуна көтөрүп, улуу тоонун башына чыкты уулу.

Ата сурайт:

– Балам, шаркыратмалуу тоого чыктыкбы?

– Ооба, кайдан билдиңиз?

Ата оор үшкүрүнүп:

– Ээ, балам, эми кете бер. Мен ыраазымын. «Атаңды кандай сыйласаң, өз балаңдан ошондой ызаат көрөсүң» деген чын тура. Мен да бир кезде өз атамды аялымдын тилине кирип, дал ушул жерге таштап кетип, кайра кабар алган эмес элем... – деп эрини бүлкүлдөп, муундары калчылдап ыйлап жиберди.

Уулу да көз жашын көлдөтүп, чоң жаңылышканын сезип, атасынын бутуна жыгылды:

– Атаке, кечириңиз! Сиз кетирген жаңылыштыкты мен кайталабайын. Төрүмдө кадырлап, сый-урматта багайын.

Атасын көтөргөн уулу үйүн көздөй жөнөдү...

Б. Абдухамидова

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Уламыштагы баланын атасы өз атасына кандай мамиле жасаган экен?
2. Ал баласына эмне үчүн жылмайды?
3. Атага жасаган мындай таш боордук силерге кандай таасир кылды?
4. Силер болсоңор ошентет белеңер? Ушул окуя «Өз ата-энеңди кандай сыйласаң, балдарыңдан ошондой сый көрөсүң» деген сөздүн маанисин түшүндүрөбү?
5. Уламыштын окуясына карап, ата-баланын сапаттарын таблицаны дептеринерге көчүрүп, толтургула.

Атасы кандай экен жана эмне кылды?	Баласы кандай экен жана эмне кылды?

Макалдардын маанисин уламышка карап чечмелегиле:

Акыл – баштан, асыл – таштан.

Акыл айтмак оңой, аны аткармак кыйын.

Акыл – дос, аңкоолук – душман.

Акылдуу уул атанын жаңылыштыгын түзөйт.

КАШКА

Адамдын адамдыгы – айбанга да жакшылык кылуу дегенди кандай түшүнөсүңөр, балдар? Бул аңгемени окугула да, ушул темада талкуу жүргүзүлө.

Беш кабат үйдүн короосунда жолбун ит пайда болду. Адегенде эле балдарга үйүр болуп алды. Беш кабат үйдүн бала-бакырасы көп. Жолбун бирин калтырбай, жазбай тааныйт. Үргөнү бу короого тиешеси жок чоң кишилер гана. Аларга алыстан болсо да бир «арс» этип басылат.

Балдар ага «Кашка» деп ат коюп алышыптыр. Кашка оюнду адегенде өзү баштайт. Анан балдар турабы, беш-алтоо жыгып алышып, буту-колдоруна тартышып, кээде чыргадай сүйрөп кетишет. Кашка балдардын мунусуна да кайыл. Тишин шакылдатып, тиштемиш болуп, суналып жатып берет. Кээде карматпай «ойт» берип, куйругун булактагып балдарды кара терге салат.

Кашканын түйшүгү күн сайын көбөйө баштады. Балдар топ-топ болушуп, мектепке жөнөшөт. Кашка улам бир топту чоң жолго чейин узатып коёт да, чымын-куюн болуп кайра артка жөнөйт. Балдардын аягы тыйылмайын ошенте берет. Анан акыркы топту мектепке чейин коштоп барат.

Короодо түшкө чейин бала калбайт. Кашка да үйдүн астында жер-төлөсүнө кирип кетип, түшкө чейин чыкпайт. Балдар мектептен кайра келаткан кезинде тосуп алат. Ушинтип күн өтө берди. Жай, күз өтүп, кыш келди.

Кашканын курсагы чоңоюп балбалактап, эки жагына оой чайпала басып, эти оорлой баштады.

Балдардын ар биринин оюнда Кашка тууса эле, күчүктөрүн ала турган пикир келе баштады. Кээ бирөөлөр сыртынан компойгону менен, ичинен «уурдасам да алам» дегендер болду.

Кашка эртеси тууп салыптыр. Бешөө экен, тыптырмактай! Беш кабат үйдүн балдары уу-дуу болуп жатышты.

– Энесине тамакты күчтөп бериш керек, – дешти чоң кишилер.

Балдар кезектешип тамак алып келишет.

Күчүктөр бат эле ирденишип-торсоюп чыга келишти. Анан күн алыс улам бирден жоголо баштады. Жоголо берип акырында бирөө калды. Эми балдар аябай кайтарып калышты.

Кашка болсо баягысындай эмес, же анда бой болуп ошентчүбү, азыр оюнга кошулбай, көпкө жалдырап тура берет. Анан жертөлөсүн көздөй басып кетет да, көпкө чейин сыртка чыкпай баласына имерилип жата берет.

Балдарынын күйүтүн тартып жүрсө керек, – дешти тургандар. Кашка түйтөйүп арыктап кетти. Тамакты да көп ичпейт. Анын кээде жалгыз күчүгүн ээрчитип алып, үйдү айланып кетип, башка жакка барып келчү болду. Бөлөк көчөдө тентип жүргөнүн көрүшүп, балдар үч-төрт курдай ээрчитип келишкен. Алар менен да көңүл кош.

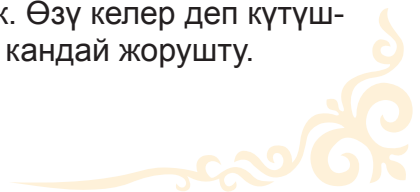
Кашка күчүгүн ээрчитип ошол көчөгө жакындап барды. Мурда ушу жерден кайра артка тартчу. Бул жолу анткен жок. Чоң көчөнү кесе аркы тарапка өтмөй болду. Адырандаган машиналар жол бошотуп жатышты. Жөнөп баратып, кайра токтоп калып, энесин бир саамга карай калды. Машина «чый-ык» этип келип токтоду аз жерден тебелеп кетпей.

Кашка жолдун аркы тарабында туруптур. Күчүк болтоңдоп жүгүрүп, кан жолдун жарымынан өтө берди. Өтө берип күркүрөгөн зор машинанын дөңгөлөгүнө илинип алды. Машина «күү» этип жер солкулдата өтүп кетти, а күчүк... Жер жутуп кеткенсип көздөн кайым болду. Кашка тикийип тура берди. Тура берип жадаган шекилди, жол бойлоп басып кетти. Эки көзү кан жолдо, күчүгү кыйма-чийме машиналардын арасында адашып жүргөнсүп.

Кашка бир топ жерге чейин барды. Ары жакта жолдун таманында асфальт менен асфальт болуп бирдеменин өлүгү жатты. Машиналар зуу этип үстүнөн өтүп жатышат. Жерди бекем кучактап алгансып, былчийып асфальтка жабышып калыптыр. Кашка ары өтүп барып артка тартты да, жолду кесип келатып, күчүгү жоголуп кеткен жерге кайтып келди. Анан аны-муну шимшилеп, ошо тегеректен чыкпай койду. Улам жол тарапты карап коёт. Чымын-куюн болуп аткан машиналар аягы тыйылар эмес.

Балдар Кашканы күн бата таап алышты. Чоң жолдун боюнда, шоңшоюп отуруптур. Ары жакта машина тебелеп кеткен күчүгүнүн териси эле калыптыр, көрөрү менен таанышты. Кашканын моюн-башынан сылашып, үйгө ээрчитип келишти. Ит жертөлөсүнө кирип кетти. Балдар сыртта кужулдашып, түндүн бир оокумуна чейин сүйлөшүп отурушту. Чоң кишилер муну элес алышкан жок.

Эртеси Кашка балдарды мектепке узатпай калды. Балдар буга таңданышып жер төлөгө түшсө, Кашка ордунда жок. Өзү келер деп күтүштү. Кашка кайрылып келген жок. Аны балдар ар кандай жорушту.

- Күчүктөрүнүн күйүтүн тартып, бир жакка барып өлүп калса керек.
- Аны да машина тебелеп кеткендир, балким.
- Күчүктөрүн уурдаган неме өзүн да алып кетип жүрбөсүн.
- Келип калар тирүү болсо...

Балдар көпкө чейин кажу-кужу болуп жүрүштү.

Кашка болсо ичи кыбырылып, ыргайдай болуп, шаардын чет жагын аралап жүрдү.

Ал ошол жактан деле бет алдынан күчүгү чыга калчудай издеп жүрө берди. Издей берип чарчап бүттү. Бирок үмүтү таптакыр үзүлбөй койду.

Ж. Жапиев

Сөздүккө жазып алгыла:

чырга – иттин моюнундагы чынжыр

Суроолор баюнча оюңарды айткыла:

1. Балдар менен Кашканын достугу кантип башталды?
2. Күчүктөрдүн жоголушу Кашкага кандай таасир берди?
3. Кашканын жертелөдөн кетишине эмне себеп болду?
4. Айбан болсо да баласын издеп жүдөгөн иттин абалын кантип түшүндүрө аласыңар?

Макалдарды текстке жараша чечмелегиле:

Карга баласын аппагым дейт,
Кирпи баласын жумшагым дейт.
Дайранын көркү – кемеде,
Баланын көркү – энеде.

БААРЫНАН ЭМНЕ ТАТТУУ?

Арстан падыша болуп турганда жан-жаныбарлардын баары чогулду.

– Таттуудан эмне татуу? Мына ушуну билип келгиле. Таппасаңар башыңарды алам! – деп буйрук берет.

Жан-жаныбарлар туш-тушка чабагандап жөнөшөт. Арадан алты күн өтүп, кайрадан чогулушат. Ар ким ар нерсени таттуу деп чыгат. Арстанга бири да жакпай коёт.

– Бул дүйнөдө тооктун этинен таттуу эч нерсе жок. Мына, сизге ата-йын арнап алып келдим, – деп түлкү жойпуланып, баштыгынан үч-төрт балапанды алып чыгат. Арстан ооз тийип, аны да жактырбайт.

– Коңуздан таттуу эч нерсе жок, – дейт кашкулак.

– Коңуз-поңузуң менен көзүмө көрүнбөй жоголгун! – деп арстан кашкулакты кууп жиберет.

– Таттуудан таттуу таба албай эмне кылып жүрөсүңөр? Баарыңардын башыңарды аламын! – деп жер-сууну бузуп бакырып-өкүрөт.

Жан-жаныбарлар эмне кылар айласын таппай турушканда андан -мындан бир аттап, жонуна бирдеме көтөргөн аюу келип калат. Айласы

кетип турган жаныбарлар «эми ылаажы табылар бекен» дешип, жарылып жол беришет.

– Мына ушунун баары толтура таттуу, – деп аюу көтөрүп келген челегин арстандын алдына таштайт.

– Мунуң эмне? – дейт арстан күрүлдөп, – же сен да мени алдагың келип жатабы?

– Бул челектин ичиндеги нерсе «бал» деген болот. Балды жеген да арманда, жебеген да арманда, – деп аюунун шилекейи агып, челектин капкагын ачып жиберди.

Арстан балдан бир сугунуп алып, тамшанып туруп калат.

– Опей, мунуң аябай таттуу экен. Бул дүйнөдө балдан ширин эс нерсе жок турбайбы, – деп карс-карс күлүп, балдан дагы алып жейин деп эңкейгенде, челектин ичинен аарылар ызылдашып келип, арстандын башы-көзүн тамтык калтырбай чагып киришет. Анан ары жакта турган аюу, карышкыр, түлкүнү куушат. Жаныбарлар качып-житип араң кутулушат.

Арстандын башы-көзүнөн тамтык жок, ордуанан туралбай онтоп жатса, жанынан атчан бир абышка өтүп бараткан экен. Арстан абышкага болгон окуяны айтып берет. Абышка тигинин сөзүн калтырбай угуп олтуруп:

– Аарынын балы таттуу болуп, уусунун ачуу болушу ошол балды чогултууда көргөн мээнетинен. Мээнет менен табылган нерсени ач көздөрдөн коргогондо ар ким жан-алы калбай күрөшөт. Ошондуктан, дүйнөдөгү эң таттуу нерсе – эмгек. «Эмгек менен тапканың дайым таттуу болот» деген акылман кеп ошондон калган.

«Байчечекей» журналынан

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Арстан жан-жаныбарларды эмнеге чогултту?
2. Эмне үчүн жаныбарлардын алып келгендеринин бирида жакпады?
3. Арстанга айткан абышканын сөзүн чечмелегиле?
4. «Эмгек менен тапканың таттуу» дегенди сен кандай түшүндүң?

Макалдардын маанисин текстке карата чечмелегиле.

Эмгек – ар кандай дарттын дабаасы.

Эмгектен өткөн ырыс жок.

Мээнеткеч адам кичине болсо да чоң күч, анын колунан баары келет.

Адамга пайда келтирген учурда гана жумуш көңүлдүү болот.

Жаңылмачты жаңылбай айтып бергиле.

Биздин үйдө аары бар,	Чагып алат аарылар.
Барбагыла баарыңар.	Чагып алса аарылар,
Барсаңар эгер баарыңар,	Бакыргыла баарыңар.

А. Кыдыров

БИЗДИН МАЙРАМ ЭСИҢИЗДЕБИ?

Турмушта дайыма эле жеңиш боло беретдеп ойлойсуңарбы? А жеңилип калсаңарчы? Бул аңгемени окуп, аңгемелешкиле.

Ата, эсиңиздеби, мен майрам күндү кандай кубаныч менен күтчүмүн. Эртең менен кулагыма акырын шыбырап ойготконуңузда, көчө балдардын шаттуу үндөрүнө толуп калар эле. Тамакка да көңүлүм чаппай шаша берчүмүн.

– Барасыңар эми, атаң экөөңө да, баарыңа да жетет майрам, – дечү апам жака-башымды оңдой берип. Сиз колумдан жетелеп алчусуз.

Мына, кызыл-тазыл кийинишкен эл. Азыр «Байге», «Кыз куумай», «Күрөш», «Эр эңиш» оюндары башталарын жарыялап жүрдү Кубатали аке. Сизге жакканы күрөш эле.

– Уулум, шашалык, күрөштү алдыда отуруп көргөнгө жетпейт. Чоң күрөш болот го, кыязы.

Төмөндөгү чоң майсаң жайыкка шаша жөнөдүк. Алда качан уй мүйүз тартып отуруп калган элди аралап, орто ченден жай алдык.

Чоңдор күрөшүп бүткөн соң, кезек майда балдарга жетти. Көпчүлүккө кызыгы да ушул. Майдан четине эки бетин күн жеген, тоголок бала чыгып, белине курун байлай, турган жерине чөк түштү. Анын өнөгү да көп күттүрбөдү. Чачын тасырайта алдырган, арык бала көпчүлүктөн суурулду. «Бул баягы өйүздөгү Сабирдин уулу го, теңтуш жүрчүсүң, ошобу?» – дедиңиз, колуңузду чекеңизге ала. Унчукпадым. Ошол эле. Кубатали аке экөөнү бел алыштыра четке жылды. Тоголок бала даяр турганбы, беркини буйдамга келтирбей так көтөрүп, жерге урду. Эл шатырата кол чаап жиберишти.

– Таза алды, азамат, таза алды.

Сиз да көпчүлүккө кошулдуңуз. Жыккан кайра ортодо калды.

Эреже боюнча жыккан киши жыгылганча күрөшө берет. Бул сапар ага чыкчу бала көпкө жоголду. Коркуп калышты көрүнөт.

– Кимдин уулу экен? Жамбашка таза алганын, көрдүңбү?

Башыңызды чайкай, тамшанып олтурдуңуз. Сөздөрүңүз уулуңуздун намысына тийип, демин кызытканды сезген жоксуз.

Бир кезде, тээ четте турган кашка жорго минген адам артында учкашкан сары чийкил, эткээл баласын жерге түшүрүп, ортого жөнөттү. Катарлаша турган атчандан бир айылдан окшойт:

– Асылбек, атаңдын батасын алдың, алдыра көрбө. Жыгылсаң үйгө жөө жетесиң, – дешип, баланы намыстандырып жиберишти.

– Ай, бул балаң бошураак го. Тигинин сүрүн көрчү... – деп өзүңүзчө эле кобурай бердиңиз.

Мен сары баланын күйөрманы болуп, бүткүл тилегим менен ага жеңиш каалап жаттым. Биринчи жолу биз экиге бөлүнө түштүк, ата. Сиз

муну билбедиңиз. Сары белине курду байлап жатып, мага калтырап жаткандай туюлду. Жок, мени майда калтырак басып жатыптыр.

«Чалып да болсо, жыкса экен» деп ага боор тартып жаттым. Тиги Сарынын колтугуна оң колун сойлотту.

– Карачы, белден бура кармаганын, каруусу күчкө толгондо барбы, койбойт го эч кимди. Бул али балапан да. Жетилсе...

Биринчи жолу сизге ачуулуу карадым. Көңүл бурганыңыз жок. Эки көзүңүз тигилерде. Алар майышкан жакка кошо кыйшайып, оңтойлуу абалды өткөрүп жиберген балбаныңызга саныңызды чаап, өзүңүзчө эле күүлөнүп алгансыз. Бул сапар да сиздин айтканыңыз туура чыкты. Сары эткээлдин көйнөгү ийинине түрүлүп, кур өтө чыккан териси кызарып, жыгылган жерде көпкө олтурду. Ошол учурда жоон топ атчандардын ортосунда күлкүгө чөмүлгөн атасын эстедиби, биз олтурган жак менен элдин арасына кирип кетти. «Көпшөк» дедим, ичимден тиштенип.

Тиги дагы эле ортодо. Көздөрүбүз чагыла түштү.

– Баш байгени эч ким чыкпаса балага бериш керек. Чыккандар деле жыгалбайт, – дегениңизде акыркы сөзүңүздү айттырбай:

– Мен күрөшөм. Мен!..

Кулагыңыздын түбүнө кыйкырып, ордуман ыргып турдум. Унутуп калгандай жанатан бери биринчи жолу мага карадыңыз. Күтпөсөңүз керек. Жүзүмдөгү өзгөрүүнү, ызалыктын эпкинин сездиңизби, үнүңүз бастап чыкты.

– Сенби? Кой, уулум, тек туралык. Биз көргөнү келбедикпи, деги муну ким жыгар экен, – деп, тоголок балага бурулдуңуз.

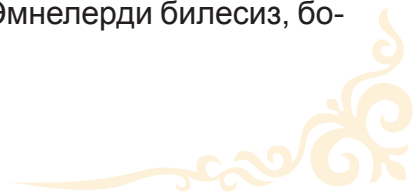
Костюмду чечип алдыңызга таштадым.

– Анаш, атанды уятка калтырасың. Күрөшүп көргөн эмессиң. Белиңди кокустатып аласың, коё тур дейм!..

Укканым жок. Денемдеги кан дүүлүгүп, элди аралап кеттим. Тез эле тигиге жетип, так көтөрүп жерге уруп алгым келди. Майданга чыкканымда ал ордунан турду. Бойлорубуз тең болгону менен, ал мага караганда толук экен. Эми эле Сары чечип кеткен курду алдым.

Кубатали аке мен жашаган айлымды, окуган мектебимди, кимдин уулу экенимди көпчүлүккө жарыялап жиберди. Өзүмдү жерди оё баскан балбан катары тутуп, тарамыштарым диртилдеп, жаак этиме күч келет. Бел алыштык. Ал адатынча оң колун колтугума салып, курду колуна ороду. Мен дагы ошенттим. Эңкейген калыбымда сизге карадым. Башыңыздагы калпагыңызды колуңузга алып, чөк түшкөн калыбыңызда, эмне болуп кетерине айран-таң тургандай сезилдиңиз мага.

Эми «балбаныңыз» жөнүндө айта бериңиз. Эмнелерди билесиз, божурай бериңиз. Ачуумду дале токтото албайм.

Каршым күчүмдү жогото элекмин дегендей, эки-үч сапар булкуп алды. Мен эңкейип, тарткан жагына жылып тим болдум. Жыгып кетсем калпагыңызды көккө ыргытып, ордуман так көтөрүп кетериңизди ойлодум.

Аңгыча буттарым жерден үзүлүп, так көтөрүлүп кетти. Жыгыламбы? Жок. Таштаган жагына бутумду таканыч коюп, бутумду токтотуп калууга үлгүрдүм. Аракеттенүү керек. Каршым күчүн кетирип алгандай сезилди. Шап белимди түзөй калып, тигинин денесин тиземе алып көтөргүм келди. Күчүмдү жыйнап, белимди түзөгөнчө ал озунуп кетти. Эки жолу тегеретип келип, жамбашка салганда, алдында калдым. Көк чөптүн жагымдуу жыты мурдумду өрдөп кетти. Жер муздак экен.

Кубатали аке бизди ордубуздан тургузуп жатып:

– Азамат, Жоро, бул сапар да таза жыктың, – деп каршымдын колун бийик көтөрдү.

Башым айланып кайда басарымды билбей турдум. Күүлдөгөн эл мага күлүп жатышкандай туюлду. Сиз отурган тарапка карадым. Көрүнбөдүңүз. Мен жыгылганда сиз да капталыңызга ооп, онтоп жибергениңизди сездим. Аяп кеттим сизди.

Элдин зор тобунан чуркап чыкканымда, күтүп турган карааныңызды көрдүм. Чыдай албадым. Ызалыктын ачуу даамы оозумду дуулдатып жиберди. Сиз мени көкүрөгүңүзгө кысып, соорото албай жаттыңыз.

– Кантет эми. «Жыгылганды жер көтөрөт» дейт. Мунун намыскөйлүгүн кара. Мага деле жеңил болду дейсиңби. Майрамдар көп. Биринде жыгылсаң, биринде жыгасың. Ыйлаган болбойт, уулум, жүр.

Чын эле, андан бери канча майрам өттү. Бирок, ошол күнү өз оюмдагы ишке чечкиндүүлүк менен баргам. Көр, ошол ызалыктын жашы көкүрөгүмө намыс жараткан тура.

А. Матисаков

Сөздүккө жазып алгыла:

майсаң – тегиз жер

бел алыштык – белибизден кармаштык

Суроолор боюнча оюңарды айткыла:

1. Майрамда кандай оюндар болду?
2. Анаш эмне үчүн күрөшкө түштү?
3. Ал күрөштө намыс ала алдыбы?
4. Анаш күрөштө жеңилгени менен намыска тургандыгын кандайча баалайсыңар?
5. Силер Анаштын ордунда же анын атасы болсоңор, кандай кылат элеңер?

5-БӨЛҮМ

ОЙЛОНОЛУ, ИЗДЕНЕЛИ, БИЛИП АЛАЛЫ!

Балдар, биз күндө айлана-чөйрөбүздө болуп жаткан, көрүп-билген, ал тургай колдонуп эле жүргөн көп нерселердин сырын билбейбиз. Кээде билгибиз келип, ойлонобуз, изденебиз: «Бул эмне? Ал кандай?» деп.

Эмесе, ошондой кызыктуу нерселердин айрымдарынан окуп, билип алалы.

ТЕЛИК КУШ ДЕГЕН КАНДАЙ КУШ?

Бул чымчыкты кеч күүгүмдө гана көрүүгө болот. Ал бирде ободо кайкып, бирде шукшурулуп төмөн түшүп, кээде кой, кээде эчки, жылкы, уйларды айланып учат. Күндүзү издеп таппайсың. Балким, ал жаныңда эле жерге же бутакка жабышып конуп тургандыр, бирок сага ал көрүнбөйт.

Ал жашынганга уста, түсү да жерге же бутакка окшош, кишини көргөндө кыймылдабай тура берет.

Бул чымчыкты кыргыздар Телик куш деп бекеринен айтышпаса керек. Аны уй-койлорду тегеренип учуп жүргөндүгүнөн, алардын сүтүн адамдарга көрүнбөй уурдап эмип алат годеп ойлойшчу. Чындыгында, алар малды эмишпейт, андан көрөкчө, аларга конгон чымын-чиркейлерди, сайгактарды терип жешет. Андай болсо, алар пайдалуу канаттуу тура.

Ойдон чыгарылган жалган кепке ишенип, айрым адамдар аларды ташка алып кубалап, кээде өлтүрүп да коюшкан. Ал тургай, анын жумурткасын да издеп таап алышып, жарып же тепсеп жок кылышчу.

Бир кызык жери – Телик куш өзүнө уя салбайт экен. Ургаачы чымчыгы бирден үчкө чейин чаар жумуртка тууйт. Ал жумурткасын жерде

жаткан жалбыракка, же жөн эле жерге тууйт да, эркеги менен кезектешип багышат экен.

Жумурткаларынан 17-18 күндөн кийин күрөң түстүү үрпөк баш, түсү чаар балапандар чыгат. Балапандары өтө мажирөө болушат. Балапандарынын түсү чаар болгондуктан, ага эч ким көңүл салып, тийбегендиги да алардын жанын сакташы мүмкүн. Эгер алар аман-эсен чоңоюшса, август-сентябрь айларында энелери менен бирге жылуу жактарга учуп кетишет экен.

«Бул ким? Ал эмне?» китебинен

Сөздүккө жазып алгыла:

телик – «кошулуп эмип алат» дегенди түшүндүрөт. «Козу телүү» деген сөз ошондон улам айтылат.

КӨГҮЧКӨНДҮН СҮТҮ БОЛОБУ?

Чын эле куштун сүтү болобу? Силер, албетте, «болбойт» – деп айтасыңар. Куштардын сүтү тууралуу сөз болгондо, эмнегедир, болбой турган көрүнүш катары карашат. Ошентсе да, куштун сүтү болот экен!

Ошол куштун бири – көгүчкөн. Көгүчкөндөр балапанын чыгарганда алардын жемсөөсүндө сүткө окшош, коюу, суюк быштакка окшош бир нерсе пайда болот экен. Ошол «сүт» менен алар балапандарын азыктандырышат.

Көгүчкөндүн дагы бир сыры бар: ал 500 чакырым же андан да узак жердеги түнөгүн адашпай таап келе алат. Ушунусунан улам, адамдар аларды почточу катары пайдаланышкан. Бутуна байлап койгон кат-кабарларды алар жоготпой, өз убагында жеткирип турушкан. Мисалы, Японияда түн ичинде уча турган көгүчкөндөр бар. Согуш убагында алар түн ичинде, душмандарга билгизбей согуштук кабарларды көгүчкөндөрдүн жардамы менен жеткирип турушкан учурлар болгон.

Бизде азыр көгүчкөндөрдүн көп түрү жашайт, мисалы: алагүү, көк көгүчкөн, токой көгүчкөнү, бактек. Алардын баары балапандарын «куш сүтү» менен азыктандырышкандыгы кызык.

«Бул ким? Ал эмне?» китебинен

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Телик куш менен көгүчкөндүн кандай окшоштуктары менен айырмачылыктары бар экен?
2. Алардын эмнеси силерге кызык туюлду?
3. Адамга пайдалуу кандай сапаттарын билдиңер?
4. Эки кушту салыштырып, Венндин диаграммасын чийип толтуруп, мисалдар менен түшүндүрүп бергиле.

КӨК КИТ

Балдар, кит тууралуу да билгиңер келер. Анда, силер каалагандай болсун! Киттин «өзүнүн сөзүн» окуйлу.

МЕН КӨК КИТМИН!

Жаныбарлардын эң чоңу – мен, көк китмин! Мурда менден да чоң жаныбарлар болгон. Силер китептен, кинолордон көргөн динозаврлар жашап өткөн. Бирок алар азыр жок. Акыры, менин да тукумум жер жүзүнөн жок болуп, менин ордума башка түрлүү жаныбарлар жаралышы мүмкүн.

МЕН БАЛЫК ЭМЕСМИН

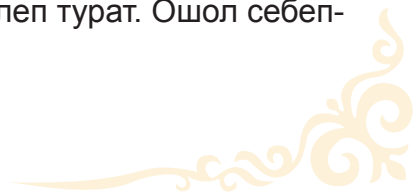
Мен деңизде балыктар менен чогуу жашагандыктан, көпчүлүгү «балык» деп ойлошот. Бирок мен балык эмесмин. Алар менен чогуу бир сууда мекендесем да, мен китмин. Таң калбагыла, балдар. Балыктардын жүрөгү эки клапанга бөлүнөт. Алар суудагы эриген кычкылтектер менен дем алышат. Жумурткаларын сууга таштап, көбөйүшөт.

Менин жүрөгүм төрт клапанга бөлүнгөн. Бирок абадагы кургак кычкылтектен да энтигип, дем ала албай кетем.

Эң негизгиси – ошол себептен мен балдарымды эмизип чоңойтом, мени адамдар сүт эмүүчүлөр классына бөлүшөт.

СУУДА ЧӨКПӨЙМ, СЕБЕБИ...

Балдар, менин салмагым оор экенин билесиңер. Ошондуктан «киттер эмне үчүн сууда чөкпөйт?» – деп ойлошуңар ыктымал. Мен канчалык чоң болсом да, денемдин жарымын май ээлеп турат. Ошол себептен, мен сууда жеңил сүзөм жана чөкпөйм.

СУУДА ЖҮРСӨМ ДА, ҮН ЧЫГАРА АЛАМ

Менин үнүм аябай катуу чыгат. Жаныбарлардын ичинен эң күчтүү үн – менин үнүм. Мен угуу жана үн чыгара ала турган жөндөмүм аркылуу алыста турган досума үн чыгарып, анын үнүн угам жана сүйлөшө алам. Деңизде толкун көп болбогон убакта алыста болсок да, бири-бирибизге кабар айтып, үнүбүздү угуп, сүйлөшө алабыз.

СЕЗҮҮ ОРГАНДАРЫМ КАНДАЙ?

Менин мээмдин көпчүлүк бөлүгү уга алат. Көрүү органым жыт алууга караганда эң жакшы. Бир гана жаманы – даам сезе албайм. Мисалы, балык жесем, анын даамы кандай болорун сезбейм.

СУУДА ТУМЧУКПАЙМ

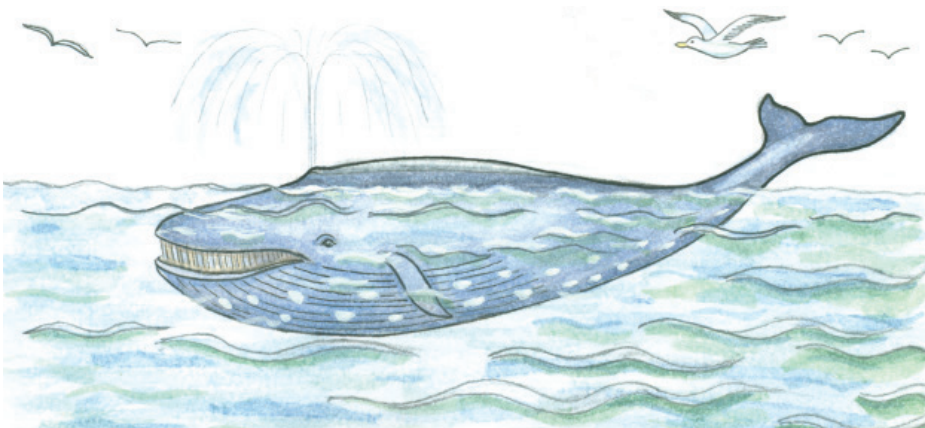
Мен, кадимкидей эле силердей болуп, абадан дем алам. Бирок, кантип дебейсиңерби. Бир-эки мүнөт суу үстүндө, 20 мүнөт суу астында болом. Суу үстүндө жүрүп, көп кычкылтекти өпкөмө толтурам, ал көпкө чейин жетет. Түгөнө баштаганда суу үстүнө чыгып, дем алам. Анткени менин канымда эритроцит көп. Ал өзү менен көп сандаган кычкылтекти алып жүрөт.

ДАГЫ ДА БИЛГИҢЕР КЕЛСЕ...

Мен эки-үч жылда бир ирет балалуу болом. Баламдын салмагы жаңы төрөлгөндө эки жарым тонна болот. Тез эле чоңоюп, бир жумада 5000 килото жетет. Балам бир тоюш үчүн 600 литр сүт эмет.

Сууда жай сүзүп жүргөндө саатына 11-13 чакырымга жетсем, кааласам бир саатта 30-35 чакырым жерге сүзүүгө үлгүрөм. Менин салмагым оор дебедимби, билгиңер келсе, оордугум 200 тонна, ал эми узундугум 30 метрге чейин жетет.

Кандай экенмин, балдар?

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кит силерге өзү тууралуу эмнелерди «айтып берди»?
2. Силерди анын кандай сапаттары таң калтырды?
3. Киттин ушундай сапаттары боюнча кластер түзгүлө.
4. Анан ар бириңер китти өзүндөй болгон бир чоң жаныбар менен салыштырып, аны менен «сүйлөшкүлө».

«РОБОТ» ДЕГЕН ЭМНЕ?

Эми дагы бир кызыктуу нерсе тууралуу аңгемелешели. Достор, билесиңерби, «Робот» деген эмне? Эмесе, сөз ошол жөнүндө болсун.

Адам баласы жумушсуз жашай албайт. Иштебей токтоп калганда адам баласы өзүнүн жашоосун токтотот.

Ал эми, жумуштун да оору менен жеңили, чоңу менен кичинеси, катуусу менен жумшагы, ысыгы менен муздагы болот. Көзгө көрүнгөн жумуштун баары кол, буттун жардамы менен бүтөт. Бирок, көмөкчү аспап, курал болмоюнча жайдак кол менен иштин баары бүтө бербейт.

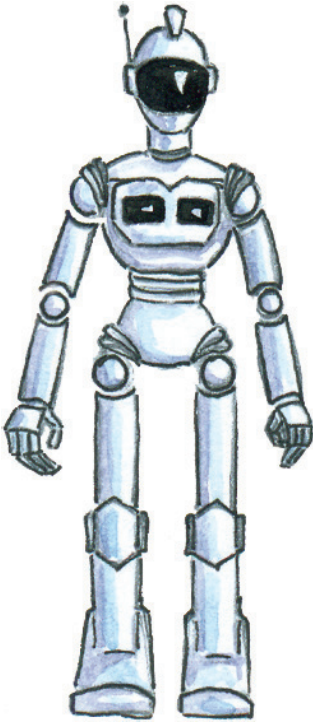
Ошол үчүн адамдар ар кандай курал-жарактарды, аспаптарды, машиналарды ойлоп чыгарышкан. Бирок, адамдар ошол оор эмгегин күн санап жеңилдетүүнү дагы ойлоп келишет. Күч менен эмес, акыл менен көп ишти аткарууну мурдатан эле кыялданып келген. Акырында адамдар роботту ойлоп табышты. Биз ошол роботтордун кандайча пайда болгонуна токтоло кетели.

Саат оңдоочу француз Вилансон деген уста механикалык куурчак жасап, ал куурчак кадимкидей чоор тартып, он эки түрдүү обонду так өзүндөй ойноп берген. Андан кийинки жасаган куурчагы сол колу менен чоор тартып, оң колу менен коңгуроо каккан, оозунан чоор алып, таңдайын шакылдатып кадимкидей күүгө келтирген.

Андан кийин швейцариялык Жак Дро деген уста беш жашар баланын боюндай куурчак жасап, ал кадимкидей столго отуруп, куш калемди сыяга малып, ката кетирбестен кагазга кат жазган.

Кийинчерээк ал өзүнүн 16 жашар баласы экөөлөп укмуштуудай саат жасап чыгарган. Сааттын бетинде шакка конгон сары чымчык канаттарын талпынтып сайрап турган. Анын жанында китеп окуп жаткан кыз менен жер-жемиш салынган себет, себетти кайтарган күчүк болот. Себетке салынган жемиштин бирөөнү алып койсо, аны кайра ордуна коюп коймоюнча баягы күчүк безеленип үрө берген.

1920-жылы чех жазуучусу Карел Чапек жалаң куурчактар иштей турган завод жөнүндө пьеса жазып чыгып, куурчактарга «робот» деген ат коёт. Ошондой эле бир топ фантастикалык романдар менен повесттерди жазып чыгат. Аларды окуп чыккан окумуштуулар адам үчүн пайдалуу иштерге роботторду колдонууну ойлонушуп, зыяндуу, кокустук,

оор иштер менен микроскоптук абдан майда тетиктер үчүн анын зарылдыгын билишет. Ошол максатта эң биринчи механикалык тетиктерди, электр моторлорун, радиолампалар менен алмаштырып, электроникага өтүү максатын коюшат. Адамда эки кол, эки бут болсо, роботко ал жетишсиз болот, ага көп кол, көп бут керек.

Ошентип окумуштуулар, адегенде, алты буттуу «Шама» деген роботту ойлоп чыгарышкан. Андан кийин Тбилиси шаарынан басуучу тракторду жасашат. Бул экөө тең жолу жок шарттарда иштөөгө жөндөмдүү болушкан. Андан көп узабай Ташкент шаарынан пахта терүүчү комбайн жасалып чыккан. Ошентип, дөңгөлөктүү роботтор жаралат.

Робот адам баласынын турмушуна сүңгүп кирип, жеке гана кол менен буттун кызматын аткарбастан, көрүү, угуу органдарынын кызматын да аткара башташат. «Электрондук мээ» пайда болуп, миллиондогон эсепти заматтын ортосунда жаңылбай так чыгарууга жетишти.

Ал биздин Бишкек шаарындагы ЭЭМ (электрондук эсептегич машиналар) заводунан чыгарыла баштаган. Анын аткарган кызматын айтпа: андагы программа боюнча түзүлгөн электрондук арифмометр кандай гана эсепти болбосун, адамдын мээсине караганда 10 000 эсе тез чыгарат, бир секунданын ичинде 100 000 эсеп чыгарууга үлгүрөт.

Бүгүнкү күндө роботтор өркүндөтүлүп, жылдыздарды изилдеген аппараттар жаралган. Азыр роботтор ыр жазат, ал тургай, обон чыгарып, ырдайт. Чөнтөк телефондорунун түрлөрүн айтпай эле коёлу.

А. Ашыракунов

Суроолорго жараша аңгемелешкиле:

1. Адамдар оор жумушун жеңилдетиш үчүн кандай амалдарды ойлошкон экен?
2. Робот деген эмне экен, ал кантип пайда болуптур?
3. Робот менен эмне жумуштарды аткарууга болорун билдиңерби?
4. Эсептегич машиналардын кызматы кандай экен?
5. Силер эсеп чыгаргыч калькуляторлорду кандай максатта колдоносүңар? Айтып бергиле.

Макалдарды окуп, маанисин тексттен таап чечмелегиле:

Акылдуу баштын алтымыш колу бар.

Акыл жаш тандабайт, баш тандайт.

Адам билбеген нерседен гана коркот.

Билим болсо адам ар кандай тоскоолдукту жеңип чыгат.

6-БӨЛҮМ

ЭЛИБИЗДИН УЛУУ ИНСАНДАРЫ

«Манас» эпосунан жарым миллион сап жатка билген Саякбай манасчы кандай керемет адам болду экен? Окуп, билгиңер келеби?

УЛУУ МАНАСЧЫ – САЯКБАЙ КАРАЛАЕВ

Кыргыздын улуу манасчысы Саякбай Каралаев жөнүндө Кыргыз эл жазуучусу, Эл баатыры Ч. Айтматов мындайча эскергени бар.

Тагдыр айдап, кайсы бир жылы Сакең менен бирге Чүй өрөөнүндөгү бир айылга барганым эсимде. «Каралаев келиптир» деген кабар туш-тушка желдей тарап кетти. Алыскы жайлоолордон, тоо этектериндеги фермалардан машинага, тракторго жармашып, айтор жөө-жалаңдап көпчүлүк туш-туштан агылды дейсиң. Каралаевдин өнөрүнө куштарлангандардын көптүгү ушунчалык, колхоздун клубуна батпай, жарымы сыртка калды. Муну көргөн Каралаев «Манасты» ачык асман астында, эл ортосунда айтмакчы болду.

Саякбай Каралаев
1894–1971

Саякбай клуб алдындагы секичеге отурду, тегеректеген элдин көпчүлүгү малдаш урунуп, жерге олтурушту. Кээ бирөөлөрү машинанын үстүнө чыгып, айрымдары ат үстүнөн улуу дастанга кулак түрүштү. Бир маалда көк жээктен көтөрүлгөн кара булут так төбөгө келди да, ыйын токтото албагандай нөшөрлөтүп жиберди. Бирок Каралаев жамгыр менен жарыша ыр төктү. Үстүмдөгү жаңы костюмдун сыны бузулат деп кооптонсом керек, өзүм жалгыз клубдун бурчуна барып корголонупмун. Карасам өзүмдөн башка эч ким жок. Бирөө да былк этээр эмес. Уялганымдан кайра көпчүлүккө келдим. Үстүнөн өткөн суу кызыл ашыгына чейин жетсе да, улуу дастан аякталмайынча ордунан козголгон эч ким болгон жок...

Бул окуядан илгерээкте өткөн дагы бир кызык учур эсимде калыптыр.

1959-жылы Москвадан окууну бүтүп, элге жаңыдан кайткан кезим. Саякбай Каралаев, Карамолдо Орозов сыяктуу кыргыздын аты чулу алптарын чакырып, атайын жолугушуу өткөрүлдү. Угуучулар жалаң кыргыздар эмес, арасында орус, немец аралаш түрдүү улуттун өкүлдөрү бар эле. Ал эми манасчылар менен өнөрпоздордун көпчүлүгү орусча билишпейт. Эки ортодо котормочу болдум. Кезек Саякбайга келди.

– «Манасты» канча жашыңыздан баштап айта баштадыңыз? Алгачкы устатыңыз ким? Бир кишинин башына ушунча ташкындаган ырлар кантип баткан? – дешип жыйындагылар суроону үстөкө-босток жаадырып жатышат.

– Бала кезимде кой кайтарып жүрүп бир теректин түбүнө уктап калыпмын, – деп баштады аңгемесин Каралаев. – Бешим ченде ат дүбүртүнөн ойгонуп кеттим. Уйкулуу көзүмдү ачсам, туура мага карай бир аргымакчан зор алыбеттүү киши чымын-куюн болуп келе жатат. Колундагы найзасы күнгө чагылышып, жарк-журк этет. Тулпарынын эки көзү оттой жанып, ооздугун карс-курс чайнайт. Омуроолотуп келип тизгин тартты. Ашыкпай атынан түштү да:

– Эй бала, бул жатышың кандай? – деди.

– Уктап калыпмын.

– Сенин оозуңа зор бакыт куюлат. Мындан ары сен «Манас» айта-сың. Кана, ач оозуңду!

Оозумду ачсам алиги адам заарын бүркүп жибергени. Ак маржандай куюлган көбүктүн оозумда буркураганы ушунчалык, тумчугуп кала жаздадым...

А-бу дегиче, аттуу киши көздөн кайым болду. Мага жолуккан адам арбак, балким, кыдыр чыгар, ошондон баштап «Манасты» айтып кеттим, – деп жооп берди.

Ч. Айтматов

Сөздүккө жазып ал:

бешим ченде – түш оогон мезгил

ак маржандай – баалуу, кооз таштардын түрү

арбак – көзү өткөн адамдын жаны, элеси

кыдыр – касиеттүү колдоочу

аты чулу – аты белгилүү дегени

Улуу «Манасчы» Саякбай атабыздын айтуусундагы баатырлардын сыны тууралуу билгиңер келеби? Анда буларды окуйлу.

АЛМАНБЕТ

Кабагы бийик, өңү саз,
Кабыландай мараган,
Каар менен караган.
Жазы маңдай, жазы төш,
Жалаяк ооз, жалын көз.
Жан кутулчу неме эмес.
Башында жыгаа бөркү бар,
Бадышалык көркү бар,

Коргошун жүрөк, пил билек,
Коркпой турган Алманбет,
Ач арстандай ыңгырап,
Найзасы колдо зыңгырап,
Албарсы белде шыңгырап,
Адам өлчөөр немее эмес.
Байкап көрсөң айбатын,
Манасындан кем эмес.

ЧУБАК

Ак балтанын Чубагы,
Арстандын бири бу дагы.
Найзакердин ыктуусу,
Алышкан жоого мыктуусу.
Адамдын алы жетпеген,
Арстандын тиши өтпөгөн,
Көк ырапыс тон кийген,
Көк ала сындуу ат минген,
Узун бойлуу кең далы,
Ач айкырык, куу сүрөөн,
Акбалтанын Чубагы,
Манаска чоро бу дагы!

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Саякбай Каралаев кандай адам экендигин билдиңер?
2. Ч. Айтматов «Манасчы» тууралуу кандай эскерген экен?
3. Элдин ага болгон урмат-сыйын кандай деп бааладыңар?
4. Анын эпосту айтып калуу себебине ишендиңерби? Ошондой окуядан улам эпосту айтып калган башка манасчыларды уктуңар беле?
5. Манас баатырдын чоролорунун сынын кандай элестеттиңер?
6. Өзүңөр да дастандан айтууга аракеттенгиле. Эгер билсеңер, өзүңөр да айтып, класста мелдешкиле.

Кыргыз валютасынын элүү сомдугунун бетинде Курманжан датка энебиздин сүрөтү түшүрүлгөн? Ал кандай адам болгонун билгиңер келеби?

КУРМАНЖАН ДАТКА ЭНЕБИЗДИН НАСААТЫ

Кечке жуук болчу. Курманжан өргөөнүн сыртында керегеге такай коюлган күрсүдө отурган.

Жылуу жабуу жабдырып,
Телчитпедим ботойду ай...
Жибек нокто каттырып,
Ээрчитпедим ботойду ай...

Ушул «ботосу өлгөн төөнүн боздогону» деген арман кошок Курманжандын оюна өзүнөн-өзү жылжып агып кирди. Ал дагы күйүттүү эне. Ичтен эски кайгысы козголуп, ичтен боздоп, акырын эрдин күбүрөтүп алды да, башын аргасыз ийкей, өзүнчө улутунду. Эне тиштенип араң тыйынды. Ал көз жашын жанында кожурашып ойноп отурган наристе неберелери Азиз менен Кадырга көрсөткүсү келбеди. Алар Камчыбектен калган балдар болчу.

– Кулагыңар барбы? – деп сурады Курманжан неберелерине, жымыя тиктеп.

– Ба-ар! – дешти эки наристе жарыша.

Буудай жүз, саргылт көз наристелерден Камчыбектин үрөйүн дагы сезип, ансайын эт жүрөгү ийигип:

– О, бууданымдан калган туяктарым... – деп алды чоң эне. – Тыңдайсыңарбы кеп айтайын?

Чоң эне балдардын ой туюмуна жетимдүү болуш үчүн жай, ыр айтып аткандай мукамдап, чеберлер кештеден кеште чыгаргандай, мааниден маани улантты:

– Бир түркүн адамдар бар – көрө албас, теңирим анын колунан келерин чактоо кылып, а каалоосун, алкын өтө чоң кылып куураткан. Кара жанын карыштап, колунан келбес, алы жетпес ишке жулунат. А бирөөнүн колунан иш келсе, айткан сөзү эп келсе, башкага көз артат, анан алдастап жамандык издейт. Андай адамдарды байкамак-сан болгула.

Бир түркүн адамзаада бар – келкелиң менен кошо келет. Башыңа булут айлана баштаган чакта аны таламандын тал түшүндө сыйпаласаңда таппайсың. Мындайдын келгенине кубансан, кеткенине кайгырба.

Эки бала чоң энесинин бу коңур жумшак дабышын күндө угат, жүзүндөгү бырышын, ойлуу көзүн күндө көрөт. Бүгүн да ошол, эрикпей,

куду чоң киши менен маектешкенсип, чоң эне эки өспүрүмдүн кулагына салып олтурат.

Азиз аа астыртан те алысыраакта таандай бапырашып, «чек эчки» ойноп жатышкан айыл балдарын карайт. Балдарга кошулуп ак төш күчүк элирип чуркап жүрөт.

– Азиз, бар, бара гой, оюнга кызыгып турасыңбы, каралдым? – деди чоң энеси аны байкап.

Азиз ордуна леп тура калды.

– Оюн эрежеси баарына тең. Муну билесиңби, Азиз?

– Билем.

– А түзүк! Үстөмдүк көрсөтпө, кычылдык кылба, оюн тартибин башкалардан да сен бекем сактап ойно, а бирөө бузса дароо как. Ушул бала күнүндө оюн тартибин сактабаган кийин эрезеге жеткенде адилеттик дегенди сезбей, ал үчүн аттап өтпөй турган бир дагы кыйын босого жоктой болуп, ээнбаш, бейбаш өсүп калат. А кычымдык караөзгөй кылат. Бар, этият бол.

Азиз жүгүрүп балдарга кошулуп кетти. «Бала эмеспи...» деп койдун Курманжан өзүнчө. Кадыр ошол мостоюп турган бойдон былк этпей кала берди.

– Йе, Кадыр, сен барбайсыңбы оюнга?

Кадыр таңдайын «шык» дегизип койдун. Кадыр башынан кепке үйүр. Оюнга алаксыбай койгонуна чоң энеси да тымызын ыраазы болуп калды.

«Көөдөк, ойноо кездери, бири болбосо бири кулактарына кирип калар айтылгандын. Бала теңир буйругунан акыл чөйчөгүнө жараша батышынча алат, ар сөздөн өз алдынча маани табат, а акыл чөйчөгү иштүү болсо бир эмес, жети атасынан калган ой санааны батырат, наркысын өзү улайт», – деп Курманжан купуя ойлонуп, башын өзүнчө ийкеп, өзүнчө улутунун алды.

Т. Касымбеков

Сөздүккө жазып ал:

күрсү – жыгачтан араалап жасалган орундук

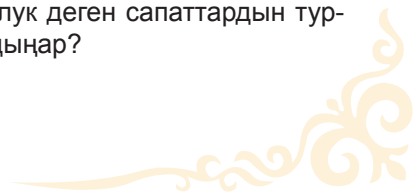
келкел – өсүү, жакшылык мезгилдин келиши, замандын оңолушу.

кычымдык – чыр, адилетсиз.

Суроолор боюнча өз оюңарды айткыла:

1. Эмне үчүн Курманжан датка небересинен: «Кулагыңар барбы?» – деп сурады. Маанисин чечмелегиле.
2. Эненин калыстыкка, адилдикке карата айткан накыл сөздөрүнүн маанисин чечмелеп айтып бергиле.
3. Адамдагы калыстык, ак ниеттүүлүк, акыйкаттуулук деген сапаттардын турмушта да кандай мааниси бар экендигин байкадыңар?

КАЛК КАДЫРЛАГАН КУУДУЛ КУЙРУЧУК АТАБЫЗ

Акылман, олуя аталган Куйручук атабыз жаш кезинде куудулдугу менен бай-манаптарды шылдыңга алып, элге уят кылуучу экен. Ошондон бир окуяны окуйлу.

Куйручук
1866–1940

Нарын тарапта Калпа ажы деген чоң манап болуп, дөөлөткө мас неме өткөн-кеткен жолоочуларды мазактап, кайрылып салам бербей кеткендерди карматып келип тепкилетип, кудай конок болуп келгендерди купулуна толбосо, көпкөн жигиттерин тукуруп ызаалап:

«Өзүнүкүн өзүнөн аямак белем», – деп атын сойдуруп шыкап жедирип, эртеси «Ээринди көтөрүп жүрмөк белең, мында эле таштап кет», деп тоноп калуучу дешет. Куйручук ошол манаптыкына барып калат. Эшиктен кирип салам айтса унчукпайт. Куудул да өчөшүп, тайманбай төргө өтүп, оң тизесин баса отурат.

– Эй, ким бар? Конокко жуурат алып келгиле! – деди манап.

Мырзасынын бир шойком баштаарын билишкен жигиттери «хи-хи-леп» күлүшүп:

– И-и, шоруң каткыр, – деп каткырып, кырма кесеге мелт-калт жуурат алып келишип, адегенде манапка, анан Куйручукка сунушту.

Калпа ажы жуураттан ууртап, Куйручукту карап итче ыркырады. Ал бирдеме десе: «Могу кара дөбөт мени талаганы жатат, жазасын бергиле», – демек. Шымаланып турушкан жигиттери Кукеңди сүйрөп чыгышып, сууга оонатышып, билгендерин жасашмак. Аны байкаган Кукең: «Чүчкүргөн кара текедей болгон кесепетим. Шишигиң толгон экен», – деп, жуураттан чоң ууртап: «Ваф, ваф», – деп күчүкчө үрүп, оозундагы жууратты тигинин бетине бүркөп салды. Жигиттери ыржалакташпай мостоюп калышты. Өз төрүндө отуруп мындай кордукту көрбөгөн неме:

– Эй, бул эмне кылганың? – деп сакалы ылдый куялган жууратты аарчыңды Калпа ажы.

– Эмне эле Адыраңбайдын ала букасындай көзүңдү чакырайтасың! Сен чоң кара дөбөт болуп, жууратты кызганып ырылдадың. Мен Момунбайдын монтоңдогон кара күчүгү болуп борсулдап үрдүм! Оозум толтура жуурат турган кезде ыркыраган өзүң күнөөлүүсүң, – дегенде тигил сөз таба албай калды.

– Сен кимсиң?

– Кудаң. Куйручук деген мен болом!

Кайдагы кудасы болмок эле, куудул аны жөн эле айтты.

– Эмне жумуштап келдиң?

– Тогуз кара кашка топоз алганы келдим. Эртең шашкеге жетпей даяр болсун!

– Куп болот.

Конгон куудулду өзүнчө үйгө, өз атын союп коноктошту.

– Куке! Айып этпеңиз. Өзүңүздүн атыңызды өзүңүздөн аямак белек. Куру жаткыра алганыбыз жок. Кара кашка атыңызды союп коноктоп жатабыз. Сиз үчүн кам көргөн биздин Мырзабызга ыракмат айтарсыз, – деп купшундады Калпанын шылуун жигити Мамырбай.

– Чоң ыракмат! – деди куудул сыр алдырбай. Эт желип бата тилегенде:

– Оомийин, менин батам сур бата, батам сага тур бата, Калпа коноктон жолдуу, эзели тоюнбаган шордуу, кара кашканын этине тоюнгандай болду. Оболу оозу ородой ачылып теминип, кашка аттын сөөгүнөн бери кемирип, ачкасынан алжыган Калпа уктасын, этке тоюп, ушул түнү керилип. Суу кайнаган казанына чай кайнасын, төрүндө төрт албарсты тайраңдасын! Ээ кудай, ушул айылга ырыскы бере көр, – деп бата кылды.

Батасындагы төрт албарсты дегени Калпанын төрт аялы бар эле.

– Өз атыңды союп коноктодук дегенде Куйручук эмне деди! – деп сурады өз үйүндө отурган Калпа.

– Бата берди деди, – Мамырбай. Баарын төкпөй-чачпай айтып берди.

Калпа башын чайкап:

– Бизди аябай келеке кылган экен. Эртең тогуз топоздун ордуна онду байлагыла, – деди.

Тогуз топоз, болгондо да, баары кара кашка топоздор эле. Ага он кылып карала топозду кошуп байламак болушту. Эгер куудул напсиси бузулуп онун тең билмексен болуп алса, мындай чыгарып туруп, Куйручукту ууру деп жигиттерине сабатып, азабын колуна бериш үчүн жасаган амалы болучу.

Эртеси шашке ченде куудул кермеге байланган топоздорго басып барды. Айыл-апа, а түгүл башка айылдардын билермандары да келишип карап турушкан. Бир-экилеп тогузга чейин санап келип, карала топозду жонго бир чапты Куйручук: «Бул жагы – тогуз. Мобул кайдагы доңуз?!»

Дагы да сөзгө жыгылган Калпа Куйручуктун жанагы батасын калк арасында жайылтпоосун суранып, кечирим сурап, аттап-тондоп узатат.

Ж. Жапиев

Сөздүккө жазып алгыла:

Калпа – дин кызматчысы

жуурат – ынак кой сүтүнөн уютулган айран

доңуз – жапайы чочко

айыл-апа – айыл эли деген мааниде

аттап-тондоп – ат мингизип, тон жаап

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Куйручук Калпа ажыныкына, аны барганда кандай кабыл алды?
2. Куйручукту кандай коноктоду? Куйручук кандай жооп берди?
3. Куйручуктун сураганын берип, ага онунчу топозду эмне максат менен койду?
4. Келген конокту шылдыңдап мамиле кылган Калпа ажыга жана аны сөзү менен жыккан Куйручукка баа бергиле.

Чоң атасы Самак да, өз атасы Каба да балбан болгон Кожомкул атабыз өзү кандай болгонун билгиңер келеби? Анда бул аңгемени окугула.

АЙДАЛЫСЫ ЖЕРГЕ ТИЙБЕГЕН КОЖОМКУЛ БАЛБАН

Айык төштүн астында эзели жатпаган атактуу балбан Кожомкул Каба уулу Суусамыр өрөөнүндөгү азыркы 8-март кыштагында төрөлгөн. Ал жаш чагынан эле олбурлуу балбан болгон.

Бир тойдо манап Кожомкулга кайрылып: «Жигит, сени эл балбан дешет, эгер балбандыгың чын болсо, тээ тетиги желеде турган азоо тайлардын бирин биз отурган жерге көтөрүп келчи», – дейт. Кожомкул бир тайды козудай көтөрүп, дөбөдө отурган элге алып келет.

1921-жылы Кожомкул Пишпек шаарына келип, казак элинин атактуу балбаны Балбан Чолок менен күрөшүп, 23 мүнөттөн кийин жерге көтөрүп чабат. Ошондо аны көрөм деп келген бир абышканы атматы менен так көтөрүп алып, бир топ жерге басып барат.

Суусамыр жайлоосундагы Кең-Суунун тектирине суу чыгармакчы болушуп, жыйырмага жакын киши арык казып жатканда, арыктын так нугунда бир килейген чоң таш жаткан экен. Ал ташты он чакты киши жабылып, ордунан козгой албай жатса, Кожомкул келип калат. «Силер мындай тургулачы, мен бир байкаштырып көрөйүн», – деп, арыктын ичине отура калып, эки буту менен чирене тээп, чоң ташты ордунан козгойт. Анын астына келтек салып, бир башын Кожомкул жалгыз, экинчи башын жети-сегиз киши көтөрүп, тоголотуп жиберешкен экен. Ошол чоң таш азыр да Кер-Корунун боюнда жатат.

Дагы бир жылы Суусамырдын Арамза жайлоосунда Кожомкул жоондугу бир кучак келген узун мамы ташты жүз метр жерге көтөрүп барып, жерге күч менен уруп киргизген. Ал таш ошол жерде азыр да турат. «Кожомкулдун ташы» деп даңаза кылып жүргөн атактуу таш ошол. Аны Кожомкул 1910-жылы көтөргөн экен. Ал таштын узунтуурасын, көлөмүн өлчөгөндө: түп жагынын жоондугу – 1 м 89 см, ортосунун жоондугу 1 м 70 см, уч жагынын жоондугу 1 м 60 см. Таштын узундугу 1 м 60 см экен.

Кожомкул Каба уулу 1955-жылы дүйнөдөн кайтты. Кожомкул балбандын атын өчүрбөй, эскерип жүрүш үчүн Кыргыз Республикасынын спорт коому жыл сайын күрөш боюнча Кожомкул атындагы мелдеш өткөрүп жүрөт. Ага Россиядан, Кавказдан, Орто Азиядан, Казакстандан балбандар катышат. Жеңгендерге Кожомкул атындагы сыйлык ыйгарылат. Мелдешке катышкан балбандар Суусамырга барып, Кожомкулдун күмбөзүнө гүлдестелерди коюп турушат.

Балбан туулган айылга Кожомкулдун аты коюлган. Жашаган үйү музейге айланган.

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Кожомкул кандай балбан болгон экен?
2. Анын чоң балбан экендигин кайдан билдиңер?
3. Кожомкул балбан жөнүндө дагы кандай окуяларды билесиңер?
4. Суусамырдагы Кожомкул айылында болуп, үйүн, көтөргөн таштарын көрсөңөр, аңгемелеп айтып бергиле.

Макалдардын маанисин чечмелегиле:

Балбандын күчү билекте,
Баатырдын күчү жүрөктө.
Балбан менен күрөшпө,
Шамал менен жарышпа.

Эми бул ырды окуйлу да, спорт, ден соолук тууралуу маектешели.

ОЙНОГУН СПОРТ ОЮНУН

Ойногун спорт оюнун,
Көбөйтөм десең өмүрдү.
Шамдагай, сергек, чың болуп,
Өстүрөм десең көңүлдү.
Ойногун спорт оюнун,
Жек көрсөң ажал, өлүмдү.

Байдылда Сарногоев
(1932–2004)

Ойногун спорт оюнун,
Күч кошом десең күчүнө.
Булчуңуң таштай чыңалып,
Бырыштар түшпөйт жүзүңө,
Ойногун спорт оюнун –
Чыгасың жаштын жүзүнө.

Б. Сарногоев

ЖИГИТ ӨЛҮМДӨН КАЛДЫ!

Кыргыз врачтарынын ичинен биринчи болуп жүрөккө операция жасаган эр жүрөк врач тууралуу билгиңер келеби? Ал тууралуу аңгемени чогуу окуйлу.

Иса Ахунбаев
(1908–1975)

Самолёт төрт миң метрден ашык бийиктикке көтөрүлгөндүгүнө мына бир саатка жакын мезгил өттү. Бирде бапактай уюган ак булуттан тайып кеткендей зып этип өтө берет, бирде абада шумкардай эркин сызып, кээде солк эте октос берип, алп мотору күүлөнсө кулак тунат.

Учкуч жигит камырап да койбойт. Тек кез-кез жай козголот да, эки жагына кыраакы көздөрү менен карайт. Саал артына бурула берип, тигил жалгыз жолоочусуна кыйкыра сурайт:

– Кандай сезип келатасың?

Жолоочунун үнү арт жактан үзүлүп угулат:

– Сонун! Сонун! Тезирээк жетелик.

Азыр ушул самолётто отурган Иса тек гана бир жолоочу эмес. Ал адамды өлүмдөн сактап калууга ашыгат. Аскаларды артка жапырылтып аркыраган самолёт Исага бир орунда жылбай тургандай сезилет. Ал учкуч жигиттен беш бетер тоо арасын чабыттайт. Өздөрү баратышкан районду болжошот. Анткени район учкучка да, Исага да тааныш эмес. Тек: «Өлүмдүн алдында жаткан адам бар. Шашылыш түрдө хирургиялык жардамды талап кылат» деген радиogramма алынган. Таң менен самолёт асманга көтөрүлгөн. Ошентип, алыска багытталган самолёт болжолдоп учууда. Жердеги кишилер белги бермек. Адис учкуч өзүнүн күмүш канат шумкарын тоо арасына кондурмак.

Учкуч жигиттин үнү кубанычтуу чыкты:

– Таптык, жолдош доктор! Эми конуунун амалын издеш керек.

Самолёт үчүнчү жолу айланды. Конууга оңтойлонду. Бирок капчыгай түзү ага тардык болчудай. Үч кайра жерге жакындап, үч кайра асманга чыкты.

– Конууга болбойт, жолдош доктор! – деди үмүтүн үзө баштаган учкуч. – Капчыгай татаал. Түзөнү үч жүз метрге да жетпейт. Кайтабыз.

– Кайтпайбыз! – деди Иса кескин, – конобуз!

Азыр да өмүрүндөгү эң татаал минутаны башынан өткөрүп жаткан учкуч коркунучту айкын сезсе да, Исанын үмүтүн өксүткөн жок. Өмүрү үр кушунан башка канаттуу конуп көрбөгөн сырттын капчыгайына да-сыккан адис учкуч шумкарды биринчи жолу кондурду.

Самолёттон түшөр замат Иса оорулуунун абалы менен таанышты. Кокустан жарадар болгон жаш жигит бул кезде өлүм оозунда жаткан болчу. Бул абал Иса үчүн жолу тайгак бийик ашуудай эле.

«О, бул адамды сактап кала алсаң, ошол бийик ашуудан ашканың, Иса», – деп ниеттеш кимдир-бирөө ага айтып тургандай. Бирок клиника шарты жок. Өмүрү мындай жорукту көрбөгөн аскалуу капчыгай заңгырап, өзөн суусу күүлөнүп агат. Алда кандай кулактын учунда жүргөндөй өзөн күүсү Исага угулат. «Ашыгыш керек, ашыгыш керек», – дейт анын ою. «Оңойду жеңиш эчтеме эмес, адам аны жеңиши керек»!

Иса жанындагы кишилерге оорулууга тез аранын ичинде операция кыларын айтты. Учкуч жигитке тамашалай сүйлөдү:

– Сага да иш бар. Тез халат кийгин. Мага жардамчы болосуң. Сестранын милдетин аткарасың! Жарай аласыңбы?

– Жарайм, жарайм, жолдош доктор, – деди учкуч күлүп.

Ошентип, татаал шартта, оор жаралуу адамга хирург операция жүргүздү. Ал операция бөтөнчө татаал эле. Бир нече жеринен тешилип ириңдей баштаган ичегинин бир жарым метрдейин кесип таштап, кайра улоого туура келди. Операцияны хирург ийгиликтүү жүргүздү. Бирок оорулуунун абалы анча жеңилдеген жок. Иса өз ичинен «өлө турган адам» деп болжойт. Бирок, оорулууну өлүмдөн сактоо үчүн күрөштү.

II

Үч күн өттү. Татаал шартта оорулуунун абалы жеңилдегени байкалды. «Жок, бул адамдын өмүрү сакталыш керек», – деди хирург. Асманга көтөрүлгөндөгү коркунучту мойнуна алды. Оорулууну самолёттун куйрук жагына узунунан жаткызып, шаарга алып учту.

Төрт жүз метр бийиктик соо адамды да эс-мас кылар. Ал эми ансыз да өмүр үчүн алкына соккон оорулуу жигиттин жүрөгүнө абанын суюктугу таасир этти. «Ай, жүрөгү чыдай албас... Кантип келатат экен? Бал-

ким, токтоп калгандыр?» деп ойлонгон Иса оорулуунун колун улам-улам кармалады. Оорулуу манжаларын алсыз кыбыратты. Иса каруусуна бир нече ирет укол сайып, оорулуунун жүрөгүнө кубат берип турду.

Мөңгүсү чагылышкан аркайган аскалар артта чегинди. Килемдей түр берген кыштактар көрүндү. Самолёт шаардын үстүнөн айланып келип жерге конду.

Күндөрдүн биринде оорудан биротоло айыккан жигитти Иса таңдангандай карады. Анын көз алдында өлүм оозунан келген жүрөгүнө күч, билегине кубат кирген жайдары гана жаш жигит отурган.

– Эмнеге таңдандыңыз, жолдош доктор? – деди жигит.

Иса мукактана түштү. Өзүнүн кеп таба албай калганына күлдү да:

– Эчтеме эмес, өлүмдөн калдың, тууган. Эмгектен! – деди.

«Кырчын» журналынан

Сөздүккө жазып алган:

октос берип – алды га умту луп, жүткүнүп деген мааниде
клиника – оорулууну дарылоочу жай

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Иса Ахунбаев татаал шартта кай жакка жардамга келди?
2. Самолётту ыңгайсыз жерге кондурууга эмне себеп болду?
3. Оорулуунун абалы кандай эле? Доктор кандай шартта операция жасады?
4. Ооруттдан айыккан жигит менен Ахунбаевдин жолугушуусун элестетчи.
5. Сен чоңойсоң, дал ушул адамдай хирург боло алам деп ойлойсуңбу?

Макалдардын маанисин И. Ахунбаевдин эмгегине байланыштырып чечмелегиле:

Адамды сөзүнөн тааныбайт, ишинен тааныйт.

Уста темирден да алтын кылыч жасайт.

Адам эмгеги менен даңкталат.

Адамга пайдасы көп тийген адам бактылуу.

7-БӨЛҮМ

БАБАЛАРДАН КАЛГАН СӨЗ

Балдар, силер баатыр Манас бабабызды, ал тууралуу улуу эпосту билерсиңер? Анда эмесе, ошол «Манас» эпосунун кыскача мазмунуна көңүл бургула.

АЙКӨЛ МАНАС БААТЫР

Манастын чоң атасы Карахан өлгөндөн кийин Алооке баш болгон душмандар кыргыздарды басып алып, катуу эзип, көп кордуктарды көрсөтүп, туш-тушка таратат.

Карахандын сегиз уулунун эң кенжеси Жакып да 40 үйлүү кыргыздар менен кошо Алтайга айдалат. Жакып ал жерден турмушу оңолуп байыса да, көпкө чейин балалуу болбойт. Зарыгып жүрүп акыры уулду болуп, чоң той берет. Баланын атын бир дубана келип «Манас» деп коёт.

Жаш Манас өздөрү катылган калмактардын көптөгөн балбандарын жеңет. Акбалтадан алыста чачылып калган кыргыз туугандары тууралуу угуп, Кошойго Ат-Башыдан жолугат. Кошой абанын сунушу боюнча Манас элин алып Ала-Тоого көчүп келмей болот. Манас Алайга келип, катуу урушка туш болуп, Нескара, Толтойлор менен согушат. Көп колу менен келген Кошой аба Манаска жардам берет.

Анан ал элди жыйнап, Таласка көчүп келет. Бара-бара Манастын атасы артып, ар жактан келип кошулган баатырлардан кырк чоро жыйнайт. Элге кордук көргөзгөн Алоокеге каршы аттанып, аны жеңет. Кошойдун сунушу боюнча жаш Манасты эли ак кийизге отургузуп, хан көтөрүшөт.

Баатыр Манас элине кайрымдуу, сүйүктүү хан болгон. Аны кыргыздар атынан айтпай, Айкөл деп урматтаган. Акылчысы Бакай аба, караан тутары Кан Кошой жана да баатырлар Алманбет, Сыргак, Чубактар болушкан.

Манас эли жана баатырлары менен кеңешип, кас душмандардан өч алууну айтат. Жүз миңдеген кол жыйнап, Чоң казатка аттанат. Казатта Кытайдын Чет Бээжин калаасын жеңип, алты ай хан болот. Бирок, айлакер душмандар аны алдап жарадар кылып, чоң согуш башталат.

Катуу урушта баатырлары Сыргак, Серек, Алманбет, Чубак окко учат. Сүйүктүү аргымагы Аккулага ок тийип, Манас баатыр жөө калат. Душмандын баатыры Коңурбай Шыпшайдар деген көзгө атар мергени-

не айтып, Манасты экинчи жолу жарадар кылат. Абалы оордогон баатыр өз элине кайтууга аргасыз болот. Таласка келип, кабылдап кеткен оорудан Манас өлүп, акылман жубайы Каныкей күмбөз салдырат. Манас баатыр тууралуу ырчылар улуу дастанды жаратат. Ал дастан бүгүнкү күнгө чейин жашап, бизге жетти.

Манастын күмбөзү Талас шаарынан 12 чакырым аралыкта «Манастын Кароол Чокусу» деп аталган тоонун этегинде жайгашкан.

Легендарлуу эл баатыры Манастын арбагын, жаткан жайын анын душмандары кордоп койбосун деп, күмбөздүн бет маңдайына аял кишинин ысымын жаздырып коюуну Каныкей буюрган – деп айтылат.

Гиннестин китебинде: «Дүйнөдөгү эң көлөмдүү поэма кыргыз элинин «Манас» эпосу. Анын көлөмү 500 000 сап» – деп жазылган.

Кытайда Манас дайрасы жана шаары бар. Индияда «Манас» кичи эпосу бар. Венгрияда Манас айылы жайгашкан. Крымда Манас жарым аралы орун алган. Кореяда Манас булуңу, Жапонияда Семетей шаары бар.

Көрдүңөрдү, касиеттүү баатыр Манастын ысмы дүйнөнүн көптөгөн жерлерине тараган.

Сөздүккө жазып алгыла:

кырк чоро – кырк жигит (Манастын кырк жигити)

күмбөз – эстелик

Гиннес китеби – дүйнөлүк рекорддор китеби

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Манас бабабыз кандай баатыр болгон экен? Аны элибиз эмне үчүн сүйүп урматтачу экен?
2. Ал кыргыз элин Ала-Тоо жерине кантип чогултуптур?
3. Ал Чоң Казатка эмне үчүн аттанды? Казат кандай аяктады?
4. Эпостон үзүндү билесиңерби? Билсеңер, айтып бергиле.

Эми ошол Манас баатыр бабабыз жана анын акылчысы Бакай абабыз кандай адамдар болушту экен? Эпостон алардын турпатын сыпаттаган жеринен окуйлу. Окуп, анан жаттап алгыла да, айта жүргүлө.

ЭР МАНАСТЫН ТУРПАТЫ

Болжолуна караса,
Болот өткүс кара таш,
Күрсү тийсе оюлгус,
Туюк сөөк, чулу баш.
Аз кийгеним дегени,
Атан төөлүк жүгү бар,
Адам уулу тик бакпас,

Ажыдаар түгү бар.
Сакалы саадак кабындай,
Муруту сайса, өткөндөй,
Букарлыктын шабындай:
Ызгаардуу айткан сөзү бар,
Шыркыраган ширендей
Кызыл жалын көзү бар!

«Манас» эпосунан

АКЫЛМАН БАКАЙ

Доону бирге доолашкан,
Жоону бирге жоолашкан,
Чалгынды бирге чалышкан,
Чапкандан жылкы алышкан.
Биттейинде биригип,
Бармактай күндө баш кошкон,
Кылычтын мизин атташкан,
Кыямат кеткен Манаска
Кырк жолу кайра антташкан.
Таласты жердеп кен кылган,

Кезиккен шору кайнаган,
Ачуусуна тийгенди
Астына салып айдаган.
Артык кылмыш кылганды
Азууга салып чайнаган.
Кыргыздардын карыя,
Катагандын кан Кошой,
Карыя деп сыйлаган.
Кабарын угуп алганда,
Кангайдын каны ыйлаган.

«Манас» эпосунан

Көрдүңөрбү, достор! Манас баатыр менен анын акылчысы Бакай бабабыз кандай керемет адамдар болгон экен!

СЕМЕТЕЙДИН ТАЛАСКА КЕЛИШИ

Манас бабабыз кандай баатыр болгонун билдиңер. Эми анын баатыр уулу Семетей кандай болду экен? Кызыгасыңарбы? Анда эмесе, келгиле, окуйлу.

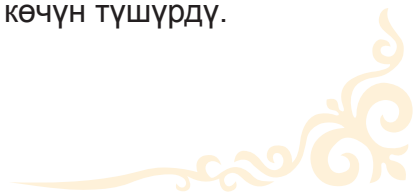
«Манас» эпосунун экинчи бөлүгү «Семетей» элибиздин башына түшкөн зор кайгылуу окуя менен башталат. Анткени, элибиз улуу баатырынан ажыраган да.

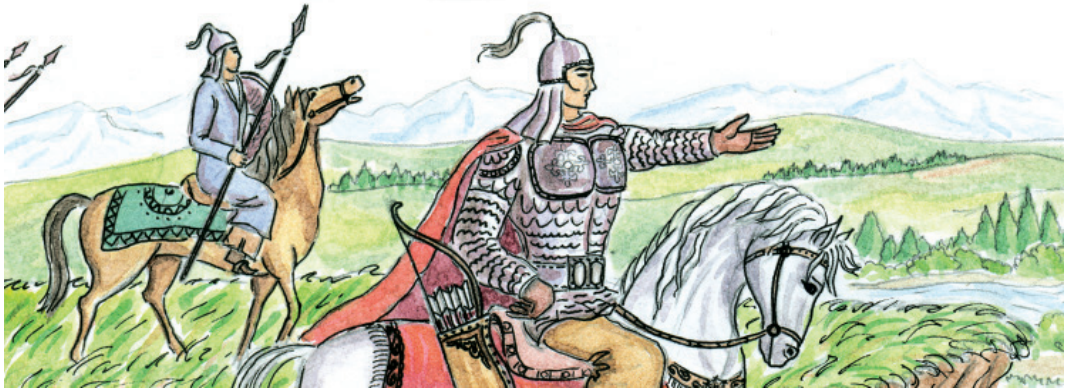
Манастын сөөгүн койгондон кийин кырк күн өтпөй, аталаш униси Көбөш Каныкейге үйлөнмөк болот. Ага Каныкей макул болбойт. Ачууланган туугандары бешикте жаткан Семетейди өлтүрмөк болушканда уулун көтөрүп, кайненеси Чыйырдыны ээрчитип атасынын шаарын көздөй, Букарга качат Каныкей. Семетей он экиге келгенде атасы ким экендигин билет. Атасындай болуп калган таятасы Темиркандан ыраазычылык алып, Таласка көчүп келет да, атасынын ордун басып, элине баш болот.

Анда эмесе, достор, сөз Семетейдин Таласка көчүп келиши жөнүндө болсун.

Аз күн жүрүп Семетей,
Айтылуу Талас жерине,
Эки энесин Букардан,
Көчүрүп келди элине.
Кең Таласты көргөндө,
Каныкей шордуу кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
– Кең эмес Талас тар беле,

Келем деп оюм бар беле?!
Аман жеттим бул жайга,
Арманым жок Кудайга.
Оңдоду Кудай ишимди,
Келтирди Кудай түшүмдү.
Түшүм туура келди! – деп,
Каныкей көчүн түшүрдү.

Кайнарга калың көч келип,
Токтогонун көргөндө.
Мал удургуп жайылып,
Оттогонун көргөндө,
Өчкөн оту тамгандай,
Өксүгү толуп калгандай,
Калктын баары жабырап,
Жүрүп калды дабырап,
Айлынан адам калтырбай,
Ээрчитип келди эр Бакай.
– Манасты тууган тунжурум
Чыйырды аман барсыңбы?
Чын көрүүгө зар болгон
Каныкей аман барсыңбы?
Деп ошентип жаркылдап,
Бакай келди баркылдап,
Чыйырды менен көрүшүп,
Чындап Бакай эришип,
Каныкей менен көрүшүп,
Каймак майдай эришип.
Чыйырды ыйлап ырылдап,
Бакайды баса жыгылып,
Каныкей ыйлап камсыгып,
Кубангандан так бүгүн
Кетпейт деп неден жан чыгып?
Сүйүнгөндөн ыйлашып,
Кадырын салбай ыйлашып.
Ый басылып күлүшүп,
Күлкүнү баштап жыргашып.

Туш-тушунан ырчылар,
Жар салышты ырдашып,
Сыр найзага туу байлап,
Сайып койду ыргашып.
Үй тигилер кезинде
Каныкей туруп кеп айтат
Кеп айтканда деп айтат:
– Энеке, көк жалың Манас
өлгөн журт,
Башыма балаа келген журт,
Төрт түлүк малдан айрылып,
Төркүнүн кашкөй көргөн журт,
Баатырым Манас өткөн журт,
Башыма балаа жеткен журт.
Кайненемди ээрчитип,
Каныкей тентип кеткен журт.
Айтканым айып болбосо,
Журт которуп тигейин,
Жалгызымды ээрчитип,
Журтунда, эне, жүрөйүн,
Жетимге сөзүм эп болсо,
Кагылайын кыргыздын,
Жергесинде жүрөйүн!

Каныкей айтып турганда,
Эр Семетей кеп салды:
– Айланайын, энеке,
Арка кылган абакем,
Ардагым, Бакай мынаке.
Абакем сөзүм тыңдасын,

Анык жерин ылгасын.
 Болуптур, айткан сөзүмдүн,
 Болор жерин сындасын.
 Бул айтканың эп эмес,
 Адам укчу кеп эмес.
 Атамдын журтун сагынып,
 Көчүп келдим ырымдап,
 Менин атам Манастын
 Жактырган журту кылымдан.
 Бул – Манас конгон майлуу журт,
 Манаска жаккан жайлуу журт.
 Кудайым берген куттуу журт,
 Сагынып келген мыктуу журт,
 Киндик каным жууган журт,
 Киндигимди кескен журт,
 Кийимимди эзип жууган журт.
 Атпай журтка кан болуп,
 Атам Манас өткөн журт.
 Аягы Талас, башы Чүй,

Атпай кыргыз өскөн журт.
 Жамандык кылган душманы
 Жанына келбей безген журт.
 Шер Манас – Манас болгон журт,
 Бакты, дөөлөт конгон журт.
 Атагы чыгып дөө болуп,
 Баатырлар өсүп өнгөн журт.
 Ушул жерден аттанып,
 Жоо келсе жообун берген журт!
 Деп Семетей айтканда,
 Бакайга макул кеп болуп,
 Каныкейге эп болуп,
 Жандырып айтар адам жок,
 Жандын баары тек болуп,

Сарамжалын шайлатып,
 Эшиктен төргө көз жеткис
 Ордону тикти жайлатып..

«Семетей» эпосунан

Суроолор боюнча аңгемелешкиле да:

1. Каныкейдин бешикте жаткан Семетейди алып Букарга качышынын себеби эмне экен?
2. Семетей Таласка эмне үчүн көчүп келди?
3. Бакайдын Семетей, Чыйырды, Каныкейлерге жолугушу кандай сүрөттөлүптүр?
4. Семетейге атасы Манастын конушу эмне үчүн ыйык көрүндү?
5. Эпостон үзүндүнү жаттап келгиле.

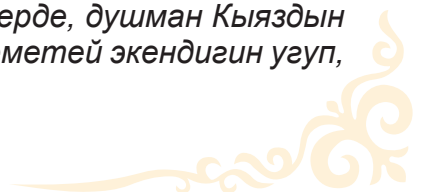
Макалдарды эпостун үзүндүсү менен чечмелегиле:

Ата ордун бала басат,
 Акылсыз бала чала басат.
 Ата көргөн ок жанат,
 Эне көргөн жип ийрийт.
 Өмүрдөн айрылсаң да,
 Мекенден айрылба.

СЕЙТЕК – АТА ЖОЛУН УЛАНТУУЧУ

«Сейтек» эпосу – даңазалуу «Манас» эпосунун үчүнчү бөлүгү.

Сейтек – Семетейдин уулу. Ал атасы Семетей душмандардын колуна каза тапканда, оор шартта, бөтөн жерде, душман Кыяздын үйүндө өсөт. Он эки жашка чыкканда атасы Семетей экендигин угуп,

анын душмандарынан өч алууга киришет. Ата Журту Таласка келип, чоң энеси Каныкейге, бабасы Бакайга жолугат. Аларды жана кулдукта калган элин эркиндикке чыгарып, атасынын ордун басат. Элди Сейтекке тапшырып, Бакай, Каныкей, Күлчоро, Айчүрөк кайып болуп кетишет. Сейтек элине адилет хан болуп, жерин сырткы жана ички душмандардан бошотот.

Анда эмесе, достор, сөз Сейтектин туулуп-өскөн жери –Таласка келиши жөнүндө болмокчу.

Сейтек бөлөк жерде өсүп, бирөөнүн колунда чоңоюп, бирөөнүн уулу деп атыкканга аябай арданат. Намысына келип мурда болуп көрбөгөндөй албууттанып, энесине таарыныч кылат.

– Ата бабам өскөн жерди чанып, жергебизден айрылып, жети өзөндү жердетип, ар кимге жетим дедиртип, жаман атка кондурдуңуз.

Менин картайган энем Каныкейдин саамай чачы агарып, төрүнөн көрү жакын болуп турганда, казасы жетип күнү бүтөр мезгилинде, каардуу душмандардын чеңгээлине салып, өзүңүз эптүүлүк менен жаныңызды алып кутулган экенсиз. Ургаачынын узун деп, белгилүү пери кызы деп, аккуу кебин кийет деп, жер үстүнөн баарысын кыдырып учуп жүрөт деп, эл мактаганы менен, Каныкей энемдин тырмагынча болбопсуз. Кандуу казат майданда туу түбүндө турбапсыз, байкуш энемдин миң кылганынын бирин кылбапсыз. Бабам Манас дүйнөдөн көчүп, калк башына каран түн түшүп, кара кийип, кан жуткан кайран энем, асыл атам Семетейди балтыр бешик кезинде, туугандары душман чыгып көзүн тазалай турган болгондо, кайын энесин таштабай, токсон бештеги Чыйырдыны айдалысына мингизип, бар дүйнөсүн, жыйган мүлкүн чачып, мекенибиз Таластан качып, атабызды аман алып калган экен. Айкөл атам өлгөндө аккуу кебин кийип, бүткүл кереметиңди билгизип, Бакай кан менен Каныкейди айдалыңа мингизип, адыр-күдүр бел ашып, атаң Акун кандын шаарына жетсеңиз, жесир Чүрөк дедиртип, таятамдын шаарында баш калкалап турсаңыз эп болмок. Атамдын элдешкис душманы Кыяз каапырдын торуна түшүп, ургаачылык кылып, жалгыз башыңыздын камын жегениңизге азыр мен уялып отурам, апаке! Корсоңдогон душмандардын колунда кор болгон адам адамбы, кокуй! – деп, Сейтек ары-бери басып, күйүп-бышып, долуланып жатты.

Ажалдан кайра тартпаган бечара Айчүрөк, бир жагынан, оттой жанган уулунун «кара буусу чыксын» дедиби, бир жагынан, өзүн күнөөлүүдөй сезип, башын жерге салып, үнсүз-сөзсүз отурду. Далайдан кийин ордунан туруп, баласынын маңдайынан өптү.

– Айланайын акылыңдан! Ушул ар-намысыңдан жазбай жүр, садага кетейиним! Ушул күндү мен байкуш он эки жыл күтүп жүргөнмүн. Мына эми мезгил келген экен, Күлчоро абанды чакыртып көчтүн камын көрө-

лү, балам! – деп шаштысы кеткен Айчүрөк Күлчорону чакыртты. Сейтектин айткандарын ортого салды эле, ал дагы ушундай ойдо экендигин, көчүү-конуунун даярдыгын тымызын көрүп жүргөндүгүн билдирди.

Таластан олжого келген бир топ эл тилегенине жетип, кайгы-муңу басылып, кабактары ачылып, барбалактап кубанышат. Жети жүз нарга кымбат баалуу асыл буюмдарды, алтын-күмүш зерлерди жүктөй, кыздарынын баарына кымчама тонду кийгизип, жүк жүктөгөн нарларга, асемдетип кылдыроочтон тактырышат. Кымбат баалуу килемден кыйгачтата жаптырып, айчыгы алтын Кызыл тууну азаматтар өңөрүп, Сейтекке ыраазы болушуп, Таласты бет алып жөнөшөт.

«Сейтек» эпосунан

Сөздүккө жазып алгыла:

олжого келген – уруш мезгилинде колго түшкөн адамдар
нар – төө
кылдырооч – коңгуроо

Суроолор боюнча аңгемелешкиле жана тапшырмаларды аткаргыла:

1. Сейтек энесине эмне үчүн таарынды?
2. Айчүрөк Сейтектин сөзүн кандай кабыл алды?
3. Сейтектин Таласка көчкөнүнө эл неге кубанды?
4. Ал атасы Семетейдин, чоң атасы Манас баатырдын жолун жолдоп, жаш болсо да баш болгон Сейтек кандай баатыр экен?
5. Үч баатырды элестетип, кылган эрдиктерин таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула.

МАНАС БААТЫР	СЕМЕТЕЙ БААТЫР	СЕЙТЕК БААТЫР

6. Үйдөн Манас, Семетей жана Сейтек бабаларыбыздан алган сабактарыңар туурасында чакан дил баян жазып келгиле.

КОЖОЖАШ МЕРГЕН

Элде «Болсоң, Кожожаштай мерген бол» деген сөз айтылат. Эмесе, ошол Кожожаш мерген кандай болду экен? Окуп, ишенели.

Мергенчи Кожожаш бир урууну мергенчилиги менен багып турат. Эпосто кийиктердин ээси – Сурэчкинин Алабаш деген текесин атып, жалдырап суранса да болбой, улактарын бүтүндөй кырган. Ал үчүн Кожожаш Сурэчкинин каргышына калат. Керемет сыйкыр күчү бар Сурэчки мергенчини жазгырып, жалама аскага калтырат. Кожожаш асканын боорунда калат. Аны аскадан эч ким куткарып кала албайт. Колундагы мылтыгын таштаса, ал дагы жерге жетпей күкүм болуп жок болот. Анан өзү аскадан боюн таштап өлөт.

Дастанда жаратылыш сырларын ачуу жолунун татаалдыгы жана жаратылыш байлыгын кадырлап сыйлай билүү зарылдыгы жөнүндө баяндалат.

Анда эмесе, сөз аскада калган Кожожаштын Зулайкага айткан кереэзи жөнүндө болмокчу.

Кейибегин, алганым,
Кетти ичимде арманым,
Бир эчкинин зарынан,
Билбедим ташта калганым.
Караны кийип кайгырып,
Жесирлик күндө калганың.
Кыйнабайын баарыңды,
Кырбаймын бекер малыңды,
Эптеп үйгө алып кет,
Эскирген карып чалыңды.
Эсиңе ал сен, Зулайка,
Эсилиң мерген Жарыңды.
Эчкини кууп, ташта өлдүм,
Кимге айтайын зарымды.
Кайры кош, журтум, кары-жаш,
Эми таштайм жанымды.
Алты айлык болсо боюңда
Эмне деген акыл бар
Зулайка сенин оюңда?
Түшөргө айла таба албайм,
Ажалдын куру мойнумда.
Ала карга сагызган,

Айланып зоодо жүрүшөт,
Кызылым чокуп тоюуга
Зулайка, эгер кыз туусаң,
Атын өзүң койдургун,
Мергенчиден калган перзент деп,
Бешикке салып той кылгын,
Эркек туусаң, Зулайка,
Атын койгун Молдожаш,
Мергенден калган белек деп,
Менден туулган жан болсо,
Сөөгүмдү издеп келет деп.
Асты оюмда жок эле,
Аскада жаным өлөт деп,
Ак бараңды таштаймын,
Темирим түшсө тегизге
Терип алып түйүп кой,
Түбүндө болор керек деп
Каары жаман өлүмдүн,
Калың эл сенден бөлүндүм,
Кадырын эстен чыгарба,
Кайран мерген теңиңдин!

«Кожожаш» эпосунан

Сөздүккө жазып алгыла:**жарыңды** – жолдошуңду**ак бараң** – мылтык**Суроолор боюнча аңгемелешкиле:**

1. Кожожаш камалып калган аска-зоонун бийиктигин көз алдыңарга элестеткиле.
2. Кожожаштын ушундай абалда калышы эмненин натыйжасы? Ал кайберендерди аяп мамиле кылганда, аскада калбас беле?
3. Жаратылыш байлыктарын, жан-жаныбарларды сактоо үчүн биз эмне кылышыбыз керек деп ойлойсуңар?
4. Аскада калган мергенчинин абалын элестетип, сүрөтүн тарткыла.

Макалдарды текстке жараша чечмелеп, түшүндүргүлө:

Табият – эне, Журт – ата.

Жер байлыгы – эл байлыгы.

Жаратылышты коргоо – мекенди коргоо.

Жердин жети катар түбүнө түшүп келген адам тууралуу уктуңар беле? Укпасаңар, анда Эр Төштүк баатыр тууралуу эпостон үзүндү окуп, ойлонуп көргүлө.

ЭР ТӨШТҮК*(Эпостун кыскача мазмуну)*

Илгери тогуз уулу жана жер жайнаган малы бар Элеман деген бай болгон тура. Бир күнү таң эрте жылкы айдап келатса, сууда кыпкызыл болуп өпкө агып бараткан болот. Ошончо байлыгы туруп, ач көз Элеман «Итиме ала барайын» деп ойлоп, көңүлү бузулат. Өпкөнү укуругу менен сайып алып көтөргөндө, өпкө Желмогуз кемпирге айланып, Элеман байдын көкүрөгүнө минип алат. Желмогуз кемпир минип алып желгенде, оозунан кан-жини аралаш кетет.

«Жер жайнаган малымды берейин, жанымды кой», – деп жалынса, болбойт Желмогуз кемпир. «Кенже уулуң – Төштүктү берсең, жаның калат», – дейт ал.

Баласынан жаны таттуу Элеман: «Төштүктүн жаны өгөө эле. Эртең көчкөндө журтка таштай кетейин. Кап, унутуп калыпмын, өзүң барып алып кел дейм. Ал сага өзү келет», – деп макул болот экен.

Эртеси журтта калган өгөө үчүн Төштүк келсе, бир кемпир отурат.

«Апа, өгөөнү алып бересизби?» – деп өтүнөт Төштүк.

«Мен отурсам тура албайм, турсам отура албайм, балам. Өзүң эле алып ал», – дейт Желмогуз кемпир.

Төштүктүн минген аты Чалкуйрук деген адамча сүйлөгөн аты коёндон жапыс болуп жерге ийилгенде, байкатпай туруп Төштүк коломтодо жаткан өгөөнү эңип качат. Артынан кууган Желмогуз кемпир колундагы

орогун ыргытып ийсе, жер жарылат. Төштүк Чалкуйрук аты менен жер астына түшүп кетет.

Эпостун андан аркы окуясы мындай:

Төштүк жер астында Көк Дөө, чоюн Кулак алп, Кара Дөө менен кармашат. Жети жыл бою күндү көрбөй, далай кыйынчылыкты көрөт. Ошол кыйынчылыктарында ишенимдүү достору: балбан Жолборс, кыбыраган кумурска ж.б. жардамдашат: Алпкаракуш болсо Эр Төштүктү кайра тирилтет. Эр Төштүк жети жылдан кийин, ошол досторунун жардамы менен жер астындагы кара күчтөрдү жеңип, кайра жер үстүнө кайтып келет.

Анда эмесе, достор, Эр Төштүктүн жер алдынан ишенимдүү досторду таап, алар менен достошкон жеринен үзүндү окуйлу. Калганын өзүңөр кийин окуп аласыңар – деп ойлойбуз.

ЭР ТӨШТҮКТҮН АК ЖОЛБОРС МЕНЕН ДОСТОШКОНУ

Чыр-чыр, чыр-чыр, чыр чыгат,
Чыркырап үнү бек чыгат,
Чыркыраган ачуу үн
Кулак-мурун жеп чыгат.
Салып барып караса,
Адамча айтып тил сүйлөп,
Ошо жолборс турганы:
– Өчкөн бир отум, тамызчы,
Төштүк!
Өлгөн жаным тиргизчи, Төштүк!
Суусап кеттим, суу берчи, Төштүк!
Эңкейип барам, эт берчи Төштүк!
Жакшылыгың көп берчи, Төштүк!
Бугу куудум, баш жедим, Төштүк!
Маралды куудум, төш жедим,
Төштүк!
Томугум болду жарадар, Төштүк!
Жатамын боздоп, санаа бар,
Төштүк!
Кароол карап кайрылдым,
Төштүк!
Кайран буттан айрылдым,
Төштүк!...
Жолборс минтип турганда,
Элемандын сырттаны,
Көөнү кетип бөлүндү,
Буту жара ак жолборс,

Тууганындай көрүндү.
«Элимен азган – мен арстан.
Бутунан азган – сен арстан», –
Барып Төштүк караса,
Ал жолборстун бутуна
Чөңөр кирип кетиптир.
Бул чөңөрдүн киргени,
Бир кыйлага жетиптир.
Жанында болот кестигин
Кындан сууруп алды эми,
Жонуп жатып Эр Төштүк,
Чөңөрдү сууруп алды эми.
Чөңөрдү суурган жеринен
Ириң менен кан кетти.
Ал жаралуу жолборстун
Ооруган жери басылды.
Умачтай көзү ачылды.
– Жан досум, жоого кез болсоң,
Жолдош болуп беремин.
Башыңа мүшкүл иш түшсө,
Айтканыңа көнөмүн.
Элемандын Төштүгү,
Дегениңе көнөйүн.
Катуу мүшкүл иш көрсөң,
Медер болуп берейин.
Мурутун булкуп алды эми,
– «Түтөтсөң даяр болом!» – деп,

Төштүккө бере салды эми!
– Бул мурутту түтөтсөң,
Көрүнөм, Төштүк, көзүңө,

Жолдош болом өзүңө, –
Деп ошентип ак жолборс,
Көздөн кайым болду эле.

Эми баатыр кумурска менен кантип дос болду экен? Келгиле, окуйлу.

ЭР ТӨШТҮКТҮН КУМУРСКА МЕНЕН ДОСТОШКОНУ

Дагы Төштүк жол жүрдү,
Аябастан мол жүрдү,
Түнөргөндөн карарган
Түз талаага кез болду.
Ал талаанын боюнда
Оргуп түтүн бөлүнөт.
Уюгу менен кумурска
Өрткө кеткен көрүнөт.
Күйгөн отту өчүрүп,
Эрдикти эпсиз салды эле,
Кумурсканы ал өрттөн,
Аман алып калды эле.
Кумурсканын паашасы
Алкыш айтты мындай деп:
– Күйгүзбөй калдың жанымды,

Алып калдың баарымды.
Керекке берем бутумду,
Береним Төштүк алыңыз.
Мээнеттүү башка иш түшсө,
Белекке берем бутумду,
Бир түтөтө салыңыз.
Кумурскаларды ээрчитип,
Дал өзүңө жетемин, –
Деп ошентип кумурска
Берен Төштүк баатырдын
Берендигин көрдү эми.
Жулуп алып бир бутун,
Сырттан Төштүк баатырга
Аманат кылып берди эми.

«Эр Төштүк» эпосунан

Сөздүккө жазып ал:

укурук – жылкы айдаган шыргый
чөңөр – тикенек

коломто – боз үйдүн от жагылган жери
береним – баатырым

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Төштүктүн атасын сыпаттап айтып бергиле.
2. Анын жер астына түшүшүнө эмне себеп болуптур?
3. Жер астынан ал кандай душмандар менен күрөшүп, кандай досторду күтүптүр? Мындан Төштүктүн кандай адам экендигин билебиз?
4. Эпостогу бул саптарды кандай түшүндүрөңөр?
 - а) «Элимен азган – мен арстан,
Бутунан азган – сен арстан».
 - б) «Өчкөн бир отум тамызчы, Төштүк
Өлгөн жаным тиргизчи, Төштүк».
5. Эмне үчүн Төштүккө Жолборс мурутун, кумурска бутун жулуп берди?

Макалдарды окуп, эпостун окуясынын негизинде түшүндүргүлө:

Достук бир жакшы күндө, бир кыйын күндө билинет.
Жаман дос көлөкөгө окшош: тынчтык күндө жаныңдан кетпейт,
кыйынчылык башка түшкөндө издеп таппайсың.
Достук – элге көпүрө.

АСАН КАЙГЫ БАБАБЫЗ ЖАНА АНЫН НАСААТЫ

Көзүнө көрүнгөн жан-жаныбарларды аяп, алар үчүн кайгы тарта берген адамды көрдүңөр беле? А өзүңөрдү «боорукермин» деп ойлойсуңарбы? Анда, маегибизди бул текстти окугандан кийин уланталы.

Асан Кайгы бабабыз бардык жан-жаныбарлардын турмушуна кайгырып, кейип-кепчиген боорукер адам болгон экен дешет. Ошол үчүн эл аны ушинтип Асан Кайгы деп атап калса керек.

Асан Кайгы желмаян төөсүн минип алып, жер жүзүн кыдырып жүрчү имиш. Элдин оор турмушуна абдан кабатыр болот. «Эл бейпил турмушта жашагандай жайлуу Мекен издеп жүрүп каза болгон» деп айтылат уламыш сөздөрдө.

Кыргыз баласы – атам замандан мал менен күн көргөн, мал менен оокат кечирген эл. Бир жылы ак жайдын күнүндө кар калың түшүп, жан-жаныбарлардын көбү кырылган экен. Ушундай кыйын кезеңде Асан Кайгы бабабыз жан-жаныбарларга боору ооруп, кайгырып, мындай деп насаат сөз калтырган экен:

Салган тамы жок,
Кылган камы жок,
Алган даны жок,
Баккан малы жок,
Мал багарга алы жок,
Көзү-башын көгөртүп,
Баягы көөгөн байкуш кантти экен?
Көрө турган көзү жок,
Чымын байкуш кантти экен?

Тарбандаган шор тумшук,
Ташбака байкуш кантти экен?
Боору жерге жабышкан
Баса албаган балчактап,
Бака байкуш кантти экен?
Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?

Оргон-жыйган чөбү жок,
Эчтемеге иши жок,
Доңуз байкуш кантти экен?
Кирер эшиги жок,
Корголоор тешиги жок.
Коңуз байкуш кантти экен?
Сууга муздап,
Сөөгү сыздап,
Балык байкуш кантти экен?

Жайлоодо жабуу албаган
Арык байкуш кантти экен?
Курт-кумурска үйү жок,
Куурап баары өлгөн чыгар,
Өлбөсө да байкуштар,
Көргүлүктү көргөн чыгар.
Жанын сууга жашырып жүргөн.
Жаян байкуш кантти экен?
Колун алып бооруна,

Коркуп качып жүргөн,
Коён байкуш кантти экен?
Уясын кар баскан чыгар,
Шору таштай каткан чыгар,
Муздап карда жаткан чыгар,
Чымчык байкуш кантти экен?
Ээси жок багарга,
Элик байкуш кантти экен?
Жер-сууга жукпай жүргөн
Жейрен байкуш кантти экен?
Бөрү мунун душманы эле,
Бөкөн байкуш кантти экен?
Кара таштан жай алган.
Таштан башка үйү да жок эле,
Үй оокаттын бири да жок эле,
Кийик байкуш кантти экен?
Чилде түштү кыш болду,
Суунун баары тоңуп муз болду,
Каз, өрдөктөн канча өлдү экен?

Сөздүккө жазып ал:

жейрен, бөкөн – жалайы айбандар
желмаян – күлүк төө, желдей учкан төө

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Асан Кайгы деп аталышынын себеби бар бекен?
2. Мынтип кайгырышына эмне себеп болуптур?
3. Бул ырдан кийин жаратылыш байлыктарын, жан-жаныбарларды сактоо үчүн биз эмне кылышыбыз керек деп ойлоп калдыңар?
4. Асан Кайгынын боорукердигин бүгүнкү адамдардын жаратылышка болгон мамилеси менен салыштыргыла.

КЫРГЫЗДЫН ЧЕЧЕНДИК СӨЗДӨРҮ

Кыргыздар байыртан сөзгө чечен эл болгон. Төмөндө ошол сөздөрдүн айрымдары менен таанышасыңар.

Кыргыз эли эзелтен эле сөзгө чебер, таланттуу эл болгон. Анын дагы бир белгиси чечендик сөздөр болуп эсептелет.

Сөзгө чебер, акылман адамдарды элибиз чечен деп аташкан.

Бул ирет силерге чечендик баа берүү, чечендик сын берүү жана чечендик накыл кептер сунуш кылынды. Алар макал-лакаптарга окшош. Айырмасы аларда кандайдыр бир нерсени так, көркөмдөп, ой жүгүртүп,

сүрөттөп же сындап, баалоо мөнөздүү. Сөзгө чебер чечендер акылмандар да болушкан. Алардын ар бир сөзү акыл, насаат болуп калган.

Силер да аларды окуп, үлгү алгыла.

1. ЧЕЧЕНДИК НАКЫЛ КЕПТЕР

Чечендик кептин бул түрү таалим-тарбиялык мааниси терең, куюлуштуруп айтылган накыл кептерди камтыйт. Анда акылман сөзмөр адамдардын ар түрдүү багытта жамактатып, уйкаштырып айткан кептери тарбия берерлик үлгү болуп эл ичинде айтылып калган.

Мисалы:

Така туякты сактайт,
Туяк тулпарды сактайт,
Тулпар эрди сактайт,
Эр элди сактайт.

Жакшы уулдун башына,
Ырыс менен кенч ойнойт,
Жаман уулдун башына
Келтек менен камчы ойнойт.

Жаман дос – көлөкөгө окшош:
Башыңа күн тийсе,

Качып кутула албайсың.
Башыңды булут чалса,
Издеп таба албайсың.

Жакшы адам белгиси –
Эл камы үчүн күйүнөт,
Жаман адам белгиси –
Өз камы үчүн жүгүрөт.

Сөз атасы – кулак,
Суу атасы – булак,
Жол атасы – туяк.

2. ЧЕЧЕНДИК БАА

Чечендик кептин бул түрү адамга жана башка бир нерсеге сын берүүдө жөн эле жакшы же жаман деп койбой, аны акылман, сөзгө чебер адамдар чебердик менен сүрөттөп, куюлуштуруп, элестүү кылып, сөздүн гүлүн тандап айтышкан. «Манас» эпосунда буга мисал болорлук сөздөр көп. Мисалы, Манас баатырды же анын эр жүрөк чоролорун сүрөттөөнүн үлгүсү буга мисал боло алат.

Манас баатырдын келбетине берилген чечендик баа:

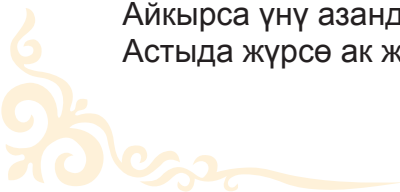
Кирпиги жалын, көзү чок,
Кишиде мындай борум жок.
Айткан кеби аткан ок,
Айбат менен караса,
Адамда мындай сонун жок.

Кирпигине караса,
Ач албарстын учу бар,
Миң балбандын күчү бар.
Жолборс маңдай, таш жүрөк,
Жоруну калың, пил билек.

Акылман Бакайдын келбетине берилген чечендик баа:

Кабылан Бакай – дөө, султан,
Ак калпагы казандай,
Айкырса үнү азандай,
Астыда жүрсө ак жолтой,

Артта жүрсө сан колдой.
Капилеттен сөз тапкан,
Караңгыда көз тапкан.

3. ЧЕЧЕНДИК СЫН

Чечендик кептин бул түрү да элибизде көп айтылган. Нускалуу аталар жана апалар адамдын акылын же жүрүм-турумун, кебете-кешпирин же кылган ишин сындап, эсте каларлык накыл кептерди айтышкан. Ал кептер эл ичинде унутулбай сакталып калган. Буга мисал катары, Мамбетаалы чечендин сынынан үзүндү алалы.

ҮЧ УУЛ

Бир уул атадан аша туулган, бирөө атага жете туулган, а бирөө атадан кете туулган болот.

Атадан аша туулган уул – ата-энесине гана пайдасы тийбей, Ата Журтунун намысына туулган уул болот. Атага жете туулган уул – жакшы атанын жолун жолдогон уул болот. Элге жакшы иши менен жагат. Ал эми, атадан кете туулган уул – атанын намысын булгап, ага наалат айттырган, жүрүм-туруму начар уул айтат. Андай уулдун – барынан жогу!

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Чечендик сөздөр силерге жактыбы?
2. Алар макал-лакаптарга окшош бекен? Айырмасын байкадыңарбы?
3. Акыл-насаат айтып, баа, сын берген бул сөздөрдү эсиңерге тутуп алууга аракет кылгыла.
4. Өзгөчө жаккан сөздөрдү дептериңерге көчүрүп жазып, жаттап алгыла. Алар сөз байлыгыңарды өстүрөт, акылдуулукка, ой жүгүртүүгө үйрөтөт.
5. Чечендик баа, чечендик сын жана чечендик накыл тууралуу түшүнүгүңдү айырмалап айтып түшүндүргүлө.
6. Ата-энеңерден ушундай сөздөрдү сурап алып, жазып келгиле.

Балдар, адептүүлүк дегенди кандай түшүнөсүңөр? Ар кимиңер өз оюңарды айтып, маектешкиле. Ал үчүн, адегенде, кыргыз элинин тыюу, буюруу сөздөрүн окуп чыккыла.

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ТЫЮУ ЖАНА БУЮРУУ СӨЗДӨРҮ

Элибиз баланы башынан тарбияла деп, аларды адептүүлүккө кичинесинен көнүктүрүшкөн. Туура эмес жүрүм-турумду тыйып, жакшы нерсени жасоого үйрөтүшкөн. Ушундай тыюу, буюруу сөздөрү элибизде көп. Алар ар бир адамдын күндөлүк журум-турум эрежелери катары кабылданган.

Биз кыргыз баласы болгон соң, Кыргыз ата, Кыргыз энебизден бери эреже катары жашап келген мындай сөздөрдү биле жүргөнүбүз оң.

Эмесе, аларды көңүл буруп окугула. Үйрөнүп алгыла. Билип жүргүлө.

1. Жаш балага карата айтылгандар:

Бешикти куру терметпейт.

Наристе баланы суктанып көп карабайт.
Ымыркай баланы өппөйт.

2. Тамак-ашка карата айтылгандар:

Куттуу үйдөн кур ооз чыкпайт.
Тасмалды тетири салбайт.
Тасмалды аттап өтпөйт.
Нандын күкүмүн тепсендиге таштабайт.
Нанды тең бөлүп сындырса,
Ырыскы жалпыга тең болот дешет.

3. Мал-жанга, үй айбанаттарга байланыштуу айтылгандар:

Минген атыңды башка чаппа, жолуңдан адашасың,
Ит аякты теппейт.
Ат жалына бут чыгарба, кесир болот.

4. Үй тиричилигине байланыштуу айтылгандар:

Босогону баштанып жатпайт.
Босогону басып турбайт.
Босогону кулачтабайт.
Босогого отурбайт.

5. Кийим-кечеге байланыштуу айтылгандар:

Баш кийимиңди бирөөгө сатпа.
Баш кийимди тебелебейт, теппейт.
Баш кийимди тетири кийбейт.
Баш кийимди тегеретип ойнобойт.

6. Жүрүм-турум жана мамиле адебине карата:

Чачты тепсендиге таштабайт.
Ичкен сууга түкүрбөйт.
Адамды ийнинен баспайт.
Бешикти аттап өтпөйт.
Адамды малча санабайт.

7. Идиш-аякка байланыштуу айтылгандар:

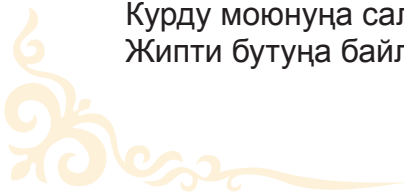
Идиш-аякка түкүрбөйт.
Жаңы идишти жуубай аш куят.
Идишти тээп жылдырбайт.

8. Убакытка байланыштуу айтылгандар:

Караңгыда түш жорубайт.
Күн чыкканга чейин уктабайт.
Таңкы наарды таштаба.

9. Жакшылык-жамандык жөнүндө:

Бирөөнүн жамандыгын тилебе, өзүңдүн амандыгыңды тиле.
Курду моюнуңа салба.
Жипти бутуңа байлап, тушаба.

10. Табиятка байланыштуу айтылгандар:

Көк чөптү үзбө, боюң өспөй калат.

Чакпаган жыланды өлтүрбө, ак чачып узат.

Балапандын уясын буспа.

Жаш чырпыкты сындырба.

Кумурсканын уюгуна тийбе.

11. Ден-соолукка карата айтылгандар:

Соо жаныңды оору дебе.

Кечинде оорулуунун акыбалын сурабайт.

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Элдик тыюу, буюруу сөздөрү эмнелерге байланыштуу айтылган экен?
2. Силерге жактыбы? Өзгөчө, кайсылары жакты? Кайсыларын өзүңөргө эреже кылып алгыңар келди? Айтып, түшүндүрүп бер.
3. Ушундай жүрүш-туруш эрежелер бизге керекпи? Керек десеңер, эмне үчүн керек деп ойлойсуңар?
4. Бул тыюу сөздөрдү элибиз эмне үчүн айтып калышкан деп ойлойсуңар?

Макалдардын маанисин түшүнүп, жаттап алгыла:

Аталар сөзү – акылдын көзү.

Акылдуу сөз кыска,

Айта салса нуска.

Карынын кебин капка сал.

ЭЛДИК ЖАҢЫЛМАЧТАР

Жаңылмачтар – так сүйлөөнүн, бат айтууга машыгуунун каражаты. Алар бири-бирине уйкаш сөздөрдүн тизмеги менен берилет, тез ойлоонуу, тез, так жана жаңылбай айтуу максатын көздөйт. Сөз байлыгыңарды өстүрүүдө да жаңылмачтар, макал-лакаптар жана табышмактар менен бирдей эле маанилүү.

Жаңылмачтар кээде табышмак каткан өңдөнүп көрүнөт. Бирок, аны айтууда жандырмагын табуу талап кылынбайт.

Анда эмесе, достор, төмөндөгү жаңылмачтарды тез-тез айтып, машыгалы.

Чамгаракта чар элек,
Чартылдашкан эки элек.
Босогодо эки элек,
Бортулдашкан эки элек.

Кырк кыл куйрук,
Кырк кыл куйрук ичинде,
Кыргый кызыл кыл куйрук,
Кыргый кызыл кыл куйрук.

Бул экөөндө тең эле табышмак сөздөр берилгендей. Бирок максаты жандырмагын таптыруу эмес, бат, туура айтуу, тилди көнүктүрүү.

Бул кайсы оозу май тайлак?
Бул кайдан сары май, бал каймак?
Бул оозанган оозу май тайлак,
Бул сур сары май бал каймак.

Жылкы жыйырмага чыкпай картаярбы,
Картайган жылкынын сөөгү аркаярбы?
Картайган картаң жылкыны,
Тартайган киши кайтарарбы?

Көк көпөлөк көкөлөп өтөт,
Көп көпөлөк көкөлөп өтөт,
Төрт көпөлөк бөлөк өтөт.

Эй, конок, эт ашатчы,
Эт ашатсаң, бат ашатчы.

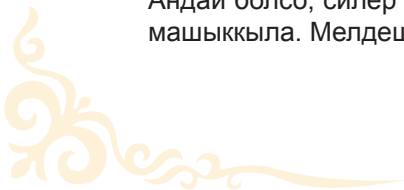
Бадал арал, бадал арал,
Бадал аралда оттогон бала марал.
Эртең аркарлар марчага марчалайт,
Эртең аркарлар марчага марчаласа,
Биздин жердеги аркарлар марчага марчалабай,
Кимдин жериндеги аркарлар марчага марчалайт.

Өйүзгү арал,
Бул өйүзгү арал,
Өйүзгү аралды мал аралаар,
Бул өйүзгү аралды,
Марал аралаар.

Оттойт сайда ак торпок,
Сайгак жокто ал коркпойт.
Сайгактабайт ак торпок,
Сайгагына сак болсок.

Байкадыңарбы, достор? Жаңылмачтар элибиздин сөз өнөрүнүн кандай экендигин далилдейт. Демек, алар балдарды сөз өнөрүнө көнүктүрүүнүн да каражаты. Андай болсо, силер да жаңылмачтарды жаңылбай айтып, сөзгө чебер болууга машыккыла. Мелдешип айткыла, тилиңерди жатыктыргыла.

8-БӨЛҮМ

КЫРГЫЗ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРЫ – БАЛДАРГА

ТОГОЛОК МОЛДО (БАЙЫМБЕТ АБДРАХМАНОВ) (1868–1944)

Эмесе, балдар, Тоголок Молдо атаңардын силер үчүн жазган чыгармаларынан окуйлу. Адегенде, «тентек» деген сөздү талдап көргүлөчү. Анан кийин поэматы окуп, аңгемеңерди оюңар менен далилдегиле.

ТЕЛИБАЙ ТЕНТЕК

Мурунку өткөн заманда,
Дадаңбай деген бай болгон.
Баласынын жогунан,
Бала деп тилеп, зар болгон.
«Куу баш Дадаң» деген сөз
Дадаңбайга ар болгон.
Карып калган кезинде
Бала көрдү Дадаңбай,
Арманы калбай өзүндө.
«Балам аман жүрсүн – деп,
Аман жүрсө балам – деп
Баладан тынды санаам – деп.
Эр жеткенде Телибай
Акылы жок жан болду..
Балам жинди болду»– деп,

Дадаңбай буга дал болду.
«Оңолуп кетет балам» – деп
Баладан тынбайт санаасы.
Кудуреттин ишине
Барбы менин чарам – деп.
Молдого берип окутсам
Жиндилиги калар – деп,
Тентектиги жоголсо,
Анан тилим алар – деп.
Баласын алып ортого,
Телибайды жетелеп,
Алып барды молдого.
Атасы Дадаң кеп айтат:
– Ай молдоке, – деп айтат
Балам тентек болду – деп.

Бир айтпастан көп айтат,
 Оң айткан сөзгө тил албайт.
 Иштин жөнүн биле албайт,
 Бузулду балам жоругу,
 Бузуку кылбай жүрө албайт...
 Бүткөн ишти бүлдүрөт,
 Элдин баарын күйдүрөт.
 Айланайын, молдоке,
 Жалгыз балам ушу эле,
 Жалгыз деп жазып айтпайын
 Улуусу кыз эле.
 Кызымды бердим күйөөгө,
 Айлыма жакын бирөөгө.
 Бул баламды окутуп,
 Тентектигин тыйып бер,
 Айткан тилин албаса
 Аябай мыкты уруп бер!..
 Молдо ойлонуп, баланы,
 Не кыларын билалбайт.
 Молдо айтса терс айтып,
 Анын жанын күйдүрдү
 Айрып, тытып бир канча
 Дептерлерин бүлдүрдү.
 Зерикти молдо Телибайдан,
 «Кеткин, – деди, – бу жайдан.
 Ал аңгыча болбоду,
 Дадаңды ажал торгоду,
 Кесел болуп эчен күн
 Акыретке жөнөдү.
 Кембагал Дадаң өлгөн соң,
 Кепин кылар бөзү жок
 Телибайдын энеси,
 «Балам» деп буга кеп айтат:
 «Атаң өлдү» – деп айтат.
 Кепин кылар матаң жок,
 Кантип муну көмөбүз
 Мында жаман капаң жок.
 Конокко соёр коюң жок,
 Эчтеке менен оюң жок,
 Сатып алар пулуң жок...
 Эч болбосо үйүңдө
 Челпек кылар унуң жок...

Эжең, жакын, барып кел,
 «Атаң өлдү» деп айтып,
 Эжеңе кабар салып кел,
 Эки агаң мында көр казсын,
 Кантип алар тим жатсын.
 Ылдамыраак барып кел,
 Эмне берсе алып кел...
 Эжесине далдаңдап,
 Телибай тентек кеп айтат:
 – Арманың барбы, эжеке,
 Атаң өлдү – деп айтат.
 Эжеси туруп ыйлады,
 Элдин баарын жыйнады.
 – Энем сага жиберди,
 Конокко соёр кой сурап,
 Челпек кылар ун сурап,
 Кеңеш сурап, кеп сурап,
 Кепин кылар бөз сурап...
 Эжеси анда кеп айтат:
 – Азыраак токто – деп айтат.
 Койду саап алайын,
 Сураганың берейин,
 Өзүң менен жөнөйүн,
 Азыраак сабыр кылгын – дейт.
 Баланы ала тургун – дейт...
 Эмчектеги жаш бала
 Алар замат ыйлады.
 – Басыл-басыл, бөбөк! – деп
 Баланын башын сылады.
 Сылап көрсө баланын,
 Былкылдап турат эмгеги,
 Жара чыккан экен – деп,
 Ыйлабаптыр бекер – деп,
 Телибай тентек шашпады.
 Балакетти баштады.
 Баланын мээсин – «ириң» деп,
 Алып жерге тыштады.
 Мээсин чукуп алган соң,
 Өлүп калды баласы.
 Акылы жок Телибайдын,
 Акмактыгын карачы.
 Эжеси алса баланы,

Эчак өлгөн, жаны жок,
 Бетинде кызыл каны жок.
 «Телибай, түпкө жеттиң, – деп,
 Тентек ит, турбай кетсин, – деп,
 Жаш баламды өлтүрдүң,
 Бар беле менде өчүң – деп,
 Кейип ыйлап, сөз айтып,
 Телибайды салды жолуна...
 Келе жатса жолунда,
 Алдынан бөрү жолукту,
 – Бул кудайдын ити деп,
 Кудайдын ити күлүкпү?
 Менин коюм күлүкпү?
 Табайын иттин чарасын,
 Көрөйүн койдун чамасын,
 Жарыштырып көрөм» – деп,
 Бөрүгө коюн жиберди.
 Кою кетти колунан,
 Бөрү кууду соңунан.
 Каргашалуу Телибай
 Келеби иши оңунан...
 Жеткен жерден карышкыр
 Койду басып жеп салды...
 Айылына жакындап
 Арасы жакын калганда
 Казандай кара кудукту
 Көрө салды көз менен,
 Сүйлөп турат сөз менен:
 Кудайымдын казаны,

Куру кайнап туруптур.
 Унду буга салыш деп,
 Чалгы менен чалыш – деп,
 Ашты кылып бүтүрүп,
 Анан үйгө барыш – деп,
 Эчтекесин калтырбай
 Кудукка унду салыптыр...
 Андан өтүп Телибай
 Көп камышка барыптыр.
 Шамал тийсе камыштар,
 Нары-бери ыргалат,
 «Кудайымдын келини
 Куру жүгүнүп туруптур,
 Алып келе жатканым,
 Атамдын ороор кепини,
 Келинге кылып бүркөнчөк
 Табайын мунун эбини...
 Бүркөнчөк кылып өтпөсөм,
 Таарынып келин кетер – деп...
 Айрып алып бир баштан,
 Байлап жатат камышка...
 Адамда мындай «заң болбойт,
 Телибайдай акмак, жан болбойт».
 Энесине барбастан,
 Атасын келип көмбөстөн,
 Талаада тентип жоголду...
 Минтип жүрсө Телибайдын
 Иши кантип оңолду?..
 «Бул Телибай оңбойт – деп,

Дегеле адам болбойт – деп,
Акыры бизди жок кылат,
Жаныбызды койбойт – деп,
Телибайды алышты,
Алыс жерге барышты.
Кийимин дырдай чечтирип,
Жылаңачтап салышты.
Агалары мындай дейт:
– Тоого чыгып барабыз,
Томкоруп алтын алабыз.
Бай болуп жыргап калабыз.
Алтынды алып кулатсак,
Байкап туруп, көргөндө,
Кучактап кал келгенде».
Агалары барышты,
Аябай отун алышты.

Казандай ташты чок кылып,
Аябай отту жагышты.
Таш кызарып болгон соң,
– Телибай, – деп чакырды.
Таш барып түзгө жеткенде,
Басып калды кучактап,
Териси ташка жабышты,
Тентектин эбин табышты.
Телибай анда кеп айтат:
– Эки акем мында келгенче,
Эрдигимди көргөнчө,
Ыйкыясаң – ыйкыя,
Шыйкыясаң – шыйкыя,
Коё бербейм, сени!.. – деп,
Күйүп жатып жан берди,
Акмакты мындай ким көрдү?..

Тоголок Молдо

Сөздүккө жазып алгыла:

куу баш – баласыз

кесел – оору

кепин – өлгөн адамды орогон кездеме

мата, бөзү – кездеме

пул – акча

челпек – топоч

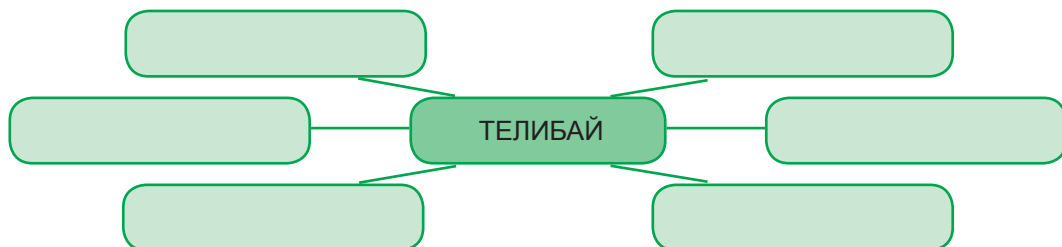
бүркөнчөк – чекесин жаба салынган жоолукту айтып жатат

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Телибай тентек эле бекен же акылсыз бекен?
2. Анын акылсыз экенин кайсы мисалдар менен далилдей аласыңар?
3. Анын акылсыздыгынын азабын кимдер тартышты жана кантип тартышты? Аны эмне менен далилдей аласыңар?
4. Телибайды мүнөздөп, тексттен мисалдарды алуу менен дептериңерге кластер жана синквейн түзгүлө.

ТЕЛИБАЙДЫН АКЫЛСЫЗДЫГЫ ЭМНЕДЕ?

ААЛЫ ТОКОМБАЕВ

(1904–1988)

Балдар, бардык өнөрдүн башаты – силердей курак экенин ойлонгула. Силер да келечекте: мугалим, окумуштуу, сүрөтчү, врач, учкуч ж.б. болуп, каалаган максатыңарга жетер күн келет. Ал үчүн төмөндөгү чыгармадагы Гапар сыяктуу талбай аракет кылууңар керек. Эмесе, өзүңөр окуп, анан талкуулагыла.

АЛГАЧКЫ КАДАМ

(үзүндү)

Өткөн өмүрүм эсиме түшүп, ойлоп-ойлоп отуруп, оюн-шоок менен өткөн бир да күнүмдү эстей албадым. Кедейлик менен кемсинтүү атамды эле эмес, менин да кендиirimди кесип, жер көз кылып, чүнчүтүп койсо керек. Ак-Бууранын жээгинде тогуз толгоно күркүрөп аккан толкундарын тиктеп туруп, ошол атам экөөбүз кечирген өткөн күндөрдү ичимен зыркырап кайра-кайра көз алдыма алам. Атамды ойлоп, ага боор ооруйм, аны аяйм, кантип жашап атты экен? Кантип жүрөт болду экен?

Аалы Токомбаев

Атам комуз чертип, жакшы ырдачу, бирок өмүрүндө эч анын шартылдата комуз чертип ырдаганын көрбөдүм. Кээде гана жолго чыкканда эриккенден, же көңүлү эзилгенденби, үзүл-кезил ырдачу, муңдуу ырдачу, көмөкөйүнөн түтөп ырдачу. Көрсө, чөнтөгүндө пулу, алдында аты бар, карды ток, кайгысы жок киши гана шартылдатып комуз чертип, жаркылдай төгүп ырдайт тура.

Бир ай өтпөй менден кабар алганы келди атам. Бутунда баягы эле жаман чарыгы, үстүндө баягы эле жаман көйнөгү, бирок кебете-кешпири оңоло түшкөн, жүзүнө жылмаюу кирип, көздөрү оттоно түшкөн.

– Кандай, Гапа... мени, айылды сагындыңбы?

– Сени сагындым...

– Айылдычы?

«Шык» этип баш чайкадым.

Атам мени аябай кусаланып, сагынып-саргарып, а түгүл ыйлап жүрөт го деп ойлосо керек, а мен ыйламак түгүл, сагынып-саргармак түгүл, кайра биерде жыргап жашап атканымды көрүп, өзүнчө тынып, унчукпай кетип калды.

Ошентип, он эки жашымда биринчи ирет мектеп астанасын аттадым, тамга тааныдым, биринчи ирет китептен жан дүйнөмө азык ала баштадым. Колума эмне тийсе ылгабай, башыма жазданып окуй баштадым. Мурун сөөмөйүм, же көсө менен көрүнгөн жерге сүрөт чийсем, азыр колума калем, кагаз тийгенде, ак боз аттын тизгини колума

Г. Айтиев. Фронттон кат

тийгенсип, жатсам-турсам ак кагазга сүрөт салам. Айрыкча окуй баштагандан кийин сүрөт тартууга болгон ынтаам аябай күчөдү, жомоктогу сүрөттөр ого бетер шыктандырды. А түстүү калем колума тийгенде, жансызга жан киргизчүүдөй менде мандем пайда болду. Сабак учурунда жашырынып сүрөт тарта коём. Тарбиячым бор менен үс-төл ургулап эскертет.

– Айти углу Гапар... сабак учурунда сүрөт тартканыңды дагы ирет көрсөм...

Сүрөтүмдү беките салам. Эмне үчүн тыюу салат? Сүрөт тартбай тура албасымды, колум кычышып, көңүлүм буюгуп кетерин эмнеге түшүнүшпөйт? Эмнеге сүрөткө анча маани беришпейт? Мугалимдер бул өнөрүмө анча маани беришпегени менен, балдар арасында сүрөтчү аталып кеттим. Ушундан кийин балдар үйү бир эле кийиндирип, ичиндирип, окутуп, же ар кандай ооруканалардан айыктырып гана эмес, мени зор өнөргө, зор умтулууларга шыктандырды. Суу ичкен дарактай көктөй түштүм. Жетинбеген жер көз арылып, кайгылуу балалык, кайгылуу өткөн күндөр менен биротоло коштошуп, бой тарта түштүм, өсүп өзгөрө түштүм. Көрсө, он беш жашка чыгып койгом элем, бирок өзүмдү оюнсаак он бештеги өспүрүмдөй эмес, отуздагы кишидей токтоо, нары сабырлуу сезем.

А. Токомбаев

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Гапардын атасы комузду мыкты чертип, жакшы ырдааса, эмне үчүн шартылдатып комуз чертип, жаркылдап ырдабайт?
2. Гапар эмне үчүн айылын сагынбайт? Себеби эмнеде эле?
3. Ал канча жашында мектепке кирди?
4. Мектепке келгенге чейин сүрөттү эмнеге тартчу эле? Жомоктогу сүрөттөр ага кандай таасир берди?
5. Балдар үйүнө болгон ыраазычылыгын айтып бер? «Кайгылуу балалык күндөрүм менен коштоштум» дегенди кандайча түшүндүң?

Макалдардын маанисин чечмелегиле:

Өмүрдөн өткөн бакыт жок,
Өнөрдөн өткөн билим жок.
Талант – наристе баладай,
Эмгек – анын атасы.

КАСЫМАЛЫ БАЯЛИНОВ

(1902–1979)

Өткөн доордогу оор турмушту элестеткиңер келеби? Анда бул аңгемени окугула.

МУРАТ

(үзүндү)

Күн бүркөк, жаан себелеп жаап турат. Жөө туман жаанга аралаш жерди каптап, жан көрсөтпөйт. Тумандын өзгөчө калың жери – Кожокулбайдын айылынын үстүндө.

Байдыкы былтыркы жайлап кеткен конушунда. Конушу эки жагы аскалуу келген «Чуңкур-Таш» деген ушул элдин атактуу жайлоосу боло турган.

Бир кезде, айылдын үстү жагындагы белестен койлор көрүнүп, айылды көздөй чубурду. Айылдагы катын-калалар:

– Козу жамырабасын!

– Козу кайда?

– Баягы моло жок, кайда экен? Бир жерге уктап калган го? – дешип, бирөөнү карап калышты.

– Түгөт моло, сүттөн какшытты, – дешип, жамыраган кой-козуну карап турушту. Ызы-чуу түшүп кой-козу да короого киришти.

Эл жатууга айланды, күн мурункусунан күчөнүп, шатыратып жаап турат. Жөө туман кайра каптап, айылды басты, жайлоонун суук жели сокту.

Кечтен бери жылкычы Курмандын аялы Күмүш Муратты издеп таппады. Кирбеген үйү, барбаган жери калган жок. Төрдө олтурган Кожомкулдан ийменип, ачык айта албай күбүрөп Маасылканга Мураттын жоктугун билдирди.

– Ал ким? – деди.

– Мурат. Мурат жок дейт, издеп таппай коюптур – деди Маасылкан.

– Баса, ал баланы мен бүгүн көрө албадым го, энеси өлгөндөн бери ошол баланын өңү жок, – деп алдына отурган жалпак беттүү сары баланын башын сылап, «Жасаган, сенин гана алтын жаныңды аман кылың» деген маанини билдирди. Анткени – ал өз баласы эле.

Муратка ким кайгырсын, байдын ага учук жиби короп жатабы. Малы-жаны аман, баласы алдында ойноп, аялы жанында отурат.

– Эртең табылар, – деди бай.

Күмүш байдыкына көп олтура албай, жылып чыгып алачыгына келди.

Күмүштөн башкалары Муратты эскеришпеди.

Алар «кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы» болуп, сүтсүз калгандарына кайгырышты.

Касымалы Баялинов

Айыл кызуу уйкуга кирди, кыбыр эткен жан калбады. Кечээтен бери ызы-чуу түшкөн малдардын да ызы-чуусу күүгүм киргенде эле басылган; эми жаандан корголоп, бири-бирине ыкташып, үндөрү өчүп турат. Жаан күчөнүп, токтой калып, кайтадан үстү-үстүнө шатыратып куюуда.

Жалгыз гана айылдын маңдай жагындагы бүгүнкү козу жамыраган борчуктардан анда-санда «апалаган» аянычтуу үн чыгат. Бул үн бүгүнкү козу жамыраткан Мураттын үнү.

Мурат атасынан курсакта калып, энеси Батмадан былтыр сегиз жашында айрылды. Батманын карыганда көргөн жалгызы. Ал, «Муратым», «Жалгызым» деп айланып-үйрүлүп, айылдан жегенинен алып келбей койгон эмес, умачтаган талканды да жеңинин учуна ката келүүчү.

Батма Муратты көтөрүп алып Кожомкулдукуна келгенине үч жыл болгон. Ошол үч жылкы өмүрүнүн ичинде байдын далай оор жумушун кылды; отунун алды, суусун куйду, кирин жууду, жаны жай тапкан жок. Акырында жумуштун зардабынан оорулуу болуп, былтыр өлдү. Мурат жетим калды.

Жазгы өсүмдүктөй жаңы гүл чачып өсүп келе жаткан Мурат энеси өлгөндөн баштап байдын ыктыярына өттү. Бай жумушка салды. Күн да, түн да Мурат Кожомкулдун майда-чүйдө жумушун иштейт. Ал жумуш аз келгенсип, байдын эрке токолу Маасылкан да оор ишке жумшайт.

Мурат ойгонгон кезде эл жатар мезгил болучу. Жаан шатыратып, тоо таштарды тарсылдатып, куюп турат. Түн караңгы. Мураттын көзүнө эч нерсе көрүнбөй, басса колу-буту ташка тилинди. Жаш жаны кыйналды, элирип, «апаке» деп, туш-тушка чуркады.

Дал ушул түндө Күмүштүн күйөөсү жылкычы Курман, жылкысын жолдошторуна тапшырып коюп, тамак ичип кайтмакчы болуп, борчук таштардын алды менен жандай салып, айылга бара жаткан кези болчу. Мураттын ыйлаган үнүн угуп, бурулуп барып Муратты аман-эсен таап алды.

К. Баялинов

Сөздүккө жазып алгыла:

катын-калачтар – аялдар

моло – жетим деген мааниде

алачык – жыгачтарды жерге сайып, башын байлап, убактылуу жасалган үй

жамырап – козулардын энесине кошулуп кетиши

курсакта калып – төрөлө электе деген мааниде

умачтаган – көөлөгөн

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Козулар жамыраганда Мурат кайда эле?
2. Күмүштөн бөлөк адамдар Муратты эстедиби? Алар эмнеге кайгырышты?
3. Апалаган аянычтуу үн кимдики эле?
4. Курман болбосо? Мураттын тагдыры эмне болмок деп ойлойсуңар?
5. Апасы Муратты жакшы көрүп эркелеткен жерин аңгемеден таап, окуп бергиле.
6. Бүгүнкү күндө Курмандай боорукер адамдар керекпи? Эмне үчүн?

Макалдырды окуп, маанисин чечмелеп бергиле.

Өзүмчүл өз пайдасын көздөйт. Ыймандууну адам дейт,
Суунун жайын жар билбейт, Ыймансызды наадан дейт.
Жоктун жайын бар билбейт.

ДҮЙШӨН СУЛАЙМАНОВ

(1929–1999)

КАРЫЯ КАЛЫС АЙТТЫБЫ?

Кандай баланы ыймандуу бала деп ойлойсуңар? Аңгемелешкиле да, андан соң текстте айтылган карыянын сөзүнө оюңарды салыштыргыла.

Жай күндөрү болчу. Суу алчу жерге үч аял келип кобурашып туруп калышты.

Көчө боюндагы отургучта бир карыя эс алып отурган.

Тигил үч аял өзүлөрүнүн балдары жөнүндө сөз кыла кетишти.

Бирөө айтты:

– Менин Чотурумдай шамдагай бала жок. Анын күчүн айтпайсыңбы, эмнени болсо да көтөрөт.

– Менин Ботоюм ырдаганда уккуң эле келип турат. Анын үнүндөй үн булбулда да жок, – деди экинчи аял.

Бир байлам ак жоолук салынган аял сөзгө аралашпай угуп турду.

– Сенин балаңдын кандай өнөрү бар? – деп сурады аялдардын бири.

– Өнөрүн деле көрө элекмин мактай турган, – деди ал аял.

Ошентип, тигил үчөө чакаларына суу толтуруп, үйлөрүнө жөнөштү. Карыя да алардын артынан басты. Аялдар оор чакаларды улам жерге коюп токтой калып жатышты. Бир кезде үч бала алардын астынан чыкты. Бирөө секиргендей болсо, куду тоо эчки. Экинчиси ырдап баратат, үнү укмуш, жөн эле булбул. Муну тыңшап калышты аялдар, үчүнчү бала жөн гана басып келди да, энесинин колундагы чаканы алып жөнөдү.

Аялдар карыядан сурашты:

– Кана, карыя, калыс болчу: биздин балдар кандай экен?

– Кайсы балдар? Мен бир эле баланы көрдүм, – деди карыя, анан жолун улады.

Аялдар таңдана бири-бирин карап калышты.

Д. Сулайманов

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Д. Сулайманов агайыңар кандай жазуучу экенин билдиңер?
2. «Карыя калыс айттыбы?» деген чыгармасы жактыбы, эмнеси силерге айрыкча таасир калтырды?
3. Эзелеринин мактаган балдары кандай экен?

БУЛБУЛ МЕНЕН ЖЫЛАН

Балдар, боорукердик, таш боордук дегенди кандай түшүнөсүңөр? Оюңарды аңгемедеги булбул жана жыландын образы менен салыштырып, түшүндүргүлө.

Булбулдун балапандары топудай тегерек уяда эч нерседен камсыз, бири-бирине кыналышып уктап жатышат. О, алардын бүгүнкү уйкусундай уйку болбос! Бөтөгөлөрү гана бүлкүлдөйт, үстүлөрүндө көзү жамандардан кайтарып жаткан энеси алардын уйкусун бузбай, акырын гана уядан учуп жөнөдү. Алардын курсагы ачты да! Кантсин анан, бир аз учуп барып кайра келди, уянын четине конду. Балдары баягыдай эле тынч, мемиреп уктап жатат. «Деги тынчтык болсо экен», – деди да, булбул кайра учуп жөнөдү. Ошентип учуп баратса да кулагын салып, шектүү үн чыгабы деп тыңшайт, асманды абайлай карайт, жагалмай менен кыргый анын эзелтен берки душманы.

Бирок, эне өзү жөнүндө анча деле ойлонбоду. Оюнун баары балдарында.

Мына ушул кезде, уядан көз албай багып жүргөн жылан сойлоп жөнөдү. Балапандардын эти кандай таттуу? Ал шилекейин жутуп, көздөрүн тостойтуп, ылдамыраак сойлоду. Жок, ал үлгүргөн жок. Балапандардын энеси келип калбаспы! Байкуш балдарынын бактысы бар экен. Булбул келип калды. Уяга жылып келаткан жан алгычты көрүп, эмне кыларын билбей, жалынып-жалбарып кирди:

– Жан соога! Балдардын жанын калтыр! Жеген менен ага тойбоссуң, андан көрө ырдап берейин, ыр ук. Жүрөгүңдү эзип, кумарыңды жаза турган ыр...

Бул сөздү укканда жылан токтоло калды. Ким билсин анын эмне ойлогонун, мүмкүн булбулдун чырылдаганын угуп, учуп келишкен канаттуулардан сестендиби, же булбулдун ырын чыны менен эле уккусу келдиби – ал табышмак.

Булбул жыландын бет маңдайына конуп алып, сайрап кирди. Ар бир

түркүн үнгө салды. Тоо-токойдун көркүн, жан-жаныбардын салт-санаасын айтып ырдады. Жакшылык-жамандык, ач көздүк-жоомарттык, ата-эне жөнүндө ырдады. Акырында өлүм жана тирүүлүк, бала жөнүндө ушундай бир мукам сайрады дейсиң, жылан эмне кыларын

билбей, турган жеринде катып калды. Булбул ырын уланта берди, бирок анын уккан жандын жүрөгүн титиреткен мукам үнүн жылан уккусу келген жок, анткени анын таш боордугу жеңип кетти.

Таш боорлор булбулдун үнүн уга алабы. Мукам үн, адилет ыр жыланда жок, ал куйругунун учун кулагына салды да, артына сойлоп кетти.

Д. Сулайманов

Суроолорго жооп берип, аңгемелешкиле:

1. Булбулдун тынчсызданганынын себеби эмнеде?
2. Булбулдун мукам добушу заар чачкандан башканы билбеген жыланга таасир эттиби?
3. Жакшылыкты түшүнбөгөн, мукам добушту баалабагандарга эмне десе болот?
4. Булбулдун мукам добушу заар чачкандан башканы билбеген жыланга таасир эттиби?
5. Жакшылыкты түшүнбөгөн, мукам добушту баалабагандарга эмне десе болот?

Эненин жүрөгү деген эмне экенин билесиңерби? Билбесеңер, бул аңгемени окусаңар билип аласыңар.

УМАЙ ЭНЕ

Илгери бир улут жаралып, эл пайда боло баштаган мезгилде Ууз деген адам өзүнө эл курап, ааламга белгилүү хан болот. Ал хан элине адилет бийлик жүргүзгөндүктөн, анын элине келип кошулгандар арбыйт. Кыргыз мына ошо хандын небереси катары тарыхта белгилүү. Ууз хан өлгөндөн кийин анын балдары көп болгондуктан, алар өз ара бийлик талашып, катуу кыргын салышып согушуп турушат. Мына ошондой кыргыздарда албетте көптөгөн адамдар апаат болушары бышык. Мына ошондой согуштардан Кыргыздын апасы Умай Эне ар кандай айла-амал менен, дүйнөдө теңдешсиз акылы менен сактап турат.

Умай Эненин тарбиясынан улам Кыргыз ашкан баатыр, элин душмандан коргой билген эр жүрөк адам болуп чоңоёт. Кыргыз хан энесин абдан жакшы көрөт жана ага сыйынат. Кыргыздан кийин анын тукумдары дайыма Умай Энеге сыйынып келишет.

Андан бери канча кылым өттү. Бирок кыргыздын урпактары, азыркы кыргыз эли ушул тапта да Умай Энеге сыйынып келет. Умай Эне өз балдарын, кыргыз тукумдарын азыркыга чейин ар кандай жаман нерселерден, ал тургай оору-сыркоолордон сактап турат деп ишенишет. Эгер кичинекей баланын жүрөгү түшүп калса, апалар: «Менин колум эмес, Умай Энемдин колу, ырымы болуп, балам айыгып кетсин» деп ырым-

дашат. Ар кандай кырсыктардан аман калса: «Умай Энем колдоптур» деп түлөө кылышат. Эң кызык жери, Умай Эненин колдоосуна ишенген кыргыздар акылдуу болушат деген сөз айтылат эл ичинде.

Мына ошондон бери кыргыздар энесин дайыма урматтап, ыйык катары эсептеп келишүүдө. Сен дагы апанды Умай Энедей сыйлашың керек. Ал эми ар бир апанын балага карата тилеги кандай боло тургандыгын Б. Сарногоев атаңардын ырынан эненин балага болгон мээримин билгиле!

ЭНЕ ЖҮРӨГҮ

Асман жактан кат-кат булут калдайып,
Адыр-жонду имерчиктей айланып,
Чакмак чагып, чарт-чурт этип чагылган
Кара нөшөр төккөн турат камданып.

Ачык күндүн бүркөлгөнүн карачы,
Көйнөк кийбей ойноп кеткен баласы.
Ушул нөшөр жаабаса деп уулума
Үйдөн тынбайт энесинин санаасы.

Булут тарап асман чайыттай ачылды,
Күн желкеден теше тиктеп чакыйды.
Эми уулумдун этине ысык өтөт деп,
Энесинин капааттыгы ашынды.

Уулу келди бүркөлгөнсүп кабагы,
Ошол кезде даяр эле тамагы.
Куюп берип чоң ууртаса кубанып,
Курган эне калбай жатты жан-алы.

Уулу уктады, төшөгүнө жай жатты,
Ошондо да эне тынчып калмакпы?...
Кыңкыстаса кыймылдатат акырын
Кулунумду бастыбы деп «албарсты»

Жайдыр, кыштыр жайлоо жыттуу илеби,
Баласында бардык ою-тилеги.
Билбей жүрөм кандай заттан бүттү экен
Бизди тууган энелердин жүрөгү.

Б. Сарногоев

Суроолор боюнча аңгемелешкиле да, тапшырманы аткаргыла:

1. Ууз хан кандай хан болгон экен? Эмне үчүн анын элине кошулгандар көп болгон?

2. Кыргыз ханга Умай Эненин тарбиясы кандай таасир берген?
3. Эненин балага болгон мээримин, анын камкордуктарын атап көргүлөчү.
4. Акын эмне үчүн чыгарманын атын «Эне жүрөгү» деп атады?
5. Сен апанды Умай Энедей сыйлашың керек экенин билдиңби?
6. Силер да энеңердин эмгеги тууралуу дил баян жазып келип, окуп бергиле.
7. Эне» деген тема коюп, синквейн түзгүлө да, түшүндүрүп бергиле.

Макалдардын маанисин аңгемеге карап түшүндүргүлө:

Эстүү бала энесин сыйлайт,
Акылдуу бала атасын угат.
Эненин эмгеги ыйык,
Атанын акылы ыйык.
Эненин көөнү – балада,
Баланын көөнү – талаада.

БАКЫТ ИЗДЕГЕН БАЛА

(элдик уламыштардын негизинде)

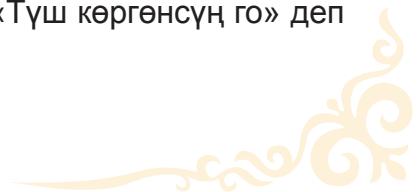
Балдар, бакыт деп эмнени түшүнөсүңөр? Аны адам издеп таба алабы? Эгер, издеп табууга болсо, силер да издеп тапкыңар келеби? Анда, бул жомокту окугула да, оюңарды айткыла.

|

Качан экени белгисиз, кайсы бир заманда адал мээнети менен жан баккан, ак эмгеги менен мал тапкан, карапайым өмүр кечирген бир абышка-кемпир болуптур. Алар жаш кезинде бала көрбөй, кырчын кездин кырында бактылуу болуп бала көрүп, үйүбүзгө бакыт келди деп, уулунун атын Бакыткелди коюшат. Бакыткелди башка балдардан бөлөкчө, бир сырдуу, миң кырдуу, адептүү, ыймандуу, өңдүү-түстүү болуп чоңоёт экен. Жети жашынан баштап атасына жардам берип, мал багып, ала тоолордун курбусуна чыгып, аркар-кулжалар мекендеген ажайып жерлерде өсөт.

Жайдын толуп турган мезгили эле. Күндөрдүн биринде Бакыткелди күндүз малын таш короого жуушатып коюп, куш уйку салганы отура кетет ташка жөлөнүп. Ошол кезде кандайдыр бир «кыйкуулаган» мукам үн салган, канаттарынын учунан күмүш нур тамгандай куудай аппак куш көктө пайда болот да, адамча үн салат, көз ирмем аялдай калып: «Эгерде, кимде-ким бактылуу болгусу келсе, бирөөнүн ак эмгек, адал мээнетин жебесин. Бакыт ошонун энчисинде буюрулган!».

Сырдуу добуштан улам көзүн ачкан Бакыткелди, адамча сүйлөгөн бул Ак куштун караанын чала көрүп, аппаарыган боюнча кала берет. «Түшүмдө болдубу же өңүмдө болдубу?» деп аң-таң калган бала сырдуу бул окуяны атасына айтып келет кечинде. «Түш көргөнсүң го» деп коёт атасы беймарал.

Ошентип, чарчап келген бала бат эле уйкуга кирип, жайдын кыска түнү да бат эле таңга алмашат. Эртеси малын жайып ала тоолорун аралап, аркар-кулжалар мекендеген курбу тоолорун көздөй кетет Бакыткелди.

Кыялданып кыялга, ойлонуп ойго тойбогон бала атасынын бала күндөн айткан насаат сөздөрүн эстей, балтыркан-ышкын үзүп жеп, дүйнөнүн кооздугуна тойбойт.

Атасынын үнү кулагынан кетпейт: «О, Көкө Теңир, балама кең келечек, баа жеткис бакыт бер; кең пейил, темирдей ден соолук бер; өмүрүн узак, өрүшүн жайык кыл; башын таштан, эркин темирден жарат; ченемсиз күч, жеңилбес намыс бер; бийик акыл, таза адеп-ыйман бер; досун көп, душманын аз кыл!..». Атасынын ушул сөздөрүн эстеп, көңүлү көөшүй түшкөн Бакыткелди кантип көзү илинип, уктап кеткенин байкабайт. Дал ошол маалда баягы сырдуу куш дагы да кайдандыр көктө пайда болот да, адамча сүйлөп, үн салат закымдатып: «Эгерде кимде-ким бактылуу болгусу келсе, мусапырды мусаапыр дебей, жардам-жакшылыгыңды аяба; чыныгы жакшылык милдет кылынбай жасалат. Бакыт ошонун энчисине буярулган!».

Сырдуу бул добуш басылары менен умачтай көзүн ачкан Бакыткелди, кечээ көргөн күмүштөй жаркыраган Ак кушту дагы көрөт. Анан ал куш көздөн кайым болгон тарапты элейе караган бойдон калат. Бул окуя кокустан көргөн түш эмес, өңүндө эле болгонун чындап туюп, ээн талаада эрбейген Бакыткелди малын жыйнайт да, бешимге жетпей үйүнө кайтат.

Болгон ишти бала атасына айтат. Атасы ишенейин деп бир ойлойт, ишенбейин деп миң ойлойт. «Буга бир сыр көрүнүп жаткан экен» деп чочуп, эртеси кой кайтарып өзү баргысы келет. Ошондо өзүнүн атасы айткан: «Бактылуу болор адамга бакыттын сырдуу кушу өмүрүндө үч ирет жолугат» деген осуят сөзү эсине түшөт. «Бирок ал бактысын көп азап көрүп, алыстан табат» дегенин эсине салат. Анан жалгыз баласынын тегин бала эместигин ойлоп: «Эмнеси болсо да, бактысына келгенин көрсүн», – деп эртеси мал айдатып жалгыз жөнөтөт.

Баланын эс-акылынын баары – «баягы сырдуу Ак куш каяктан келер экен» деп күтөт. Кечке күтөт, келбейт, эртеси да келбейт... дагы да... канча күтсө да келбейт. Бул сырдуу окуя ата менен баланы мурдагыдан да катуу ойго салат, мурдагыдан да катуу санаага батырат.

Арадан ай өтөт. Ошондо атасы менен энеси уулун жанына чакырышат да, мындай дейт оор улутунуп:

– Балам, сага мен Бакыткелди деп бекер ат койгон окшойм. Бирок мен ага өкүнбөйм. Сага жолуктурган сырдуу Ак кушту Теңирим бекер жибербептир. Сага ал эки ирет жолукту, эми үчүнчү ирет качан жолуктурарын Теңирим өзү билет. Сен бактыңды «качан келет» деп отурбай,

издеп жолго чык. Кантейин! Боконо сөөгүң ката элек, жашсың. Теңирим өзү жар болсун, оомийин! – деп бата берип, буркурап ыйлап, күтүп кала берет экен байбичеси менен.

Бакыткелди алты айга жетер күлазык алат да, жаңы асыйга келген керкашка атына камчы салып, жолго чыгат. Күнү-түнү уктабай жол арбытат. Тоо-талааларды өтүп далай элдерге кездешет, далай сууларды кечет. Күз өтүп, кыш келет. Кыш өтүп жаз келет. Жаз жайга алмашат. Баягы сырдуу Ак куш кездешпейт же өңүндө, же түшүндө. Азыгы түгөнөт. Аты да, өзү да арып-чарчайт. Атасынын айткан акылын эстеп, атынын ээр кашынын алдына каткан мээр чөптөн атына да берип, өзү да тилинин алдына катып, кайтадан кубаттанып жол улайт. Ошондо эстесе, арадан жети жыл өткөн экен. Астындагы аты жети асыйга толуптур да, өзү эр жигит курагына келиптир.

Кайрадан күз келип, бир өзөнгө туш келет. Атын сугарайын деп, тизгин тартат. Булкунган керкашканын тизгинин кере кармаган боюнча эңкейет. Ачкадан тунарган жигиттин көзү суунун чекесинде калкып турган тоголок нерсеге урунат. Байкаса, алма экен. Атынан түшө калып алманы алат да, качантан бери оозуна наар албаган бала алмадан бир тиштеп жибергенин билбей калат. Ошондо баягы сырдуу Ак куш айткан сырдуу сөзү эсине түшөт чагылгандай жарк этип: «Эгерде кимде-ким бактылуу болгусу келсе, бирөөнүн ак эмгек, адал мээнетин жебесин. Бакыт ошонун энчисине буюрулган...»

Бактысын издеп азап чегип алыстан келаткан Бакыткелдинин көзү чайыттай ачылып, сураксыз, бирөө ак эмгеги менен өстүргөн алмадан бир тиштеп жеп алган алкымын тилдеп, өз ыйманы өзүн кечирбей, аны ким өстүрсө да, бүгүлүп кечирим сурап, сураксыз жегени үчүн өмүр бою кызматын кылып берүүгө дилинде даяр болуп, өзөн бойлоп өрдөп жолго түшөт.

Бир канча жол басып, бир шаарга туш болот. Шаардын сакчылары жигиттин алдын тосот. Жигит сакчыларга алыстан келатканын, өзөндүн аягынан бир алма таап алганын, аны сураксыз тиштеп алып, Теңир алдында чоң күнөөгө батканын, эми ал алманы ким өстүрсө да, андан бүгүлүп кечирим сурап, өмүр бою кызмат кылып берүүгө даяр экенин билдирет...

Аты ыргайдай, өзү шырмыйдай болгон бул «кемпай» жолоочунун сөзүн угуп:

– Тамашанды коюп, каяка, кимге, эмнеге баратасың, ошону айтчы! – дешет сакчылар. Бакыткелди болгон оюн он ирет кайталайт. «Бул алыстан келатып, шайтан даарып, жинди болуп калган неме экен. Ханыбызга алып барып тамашага баталык», – дешип, эриккен сакчылар аны ханына алып барышат.

Ханга Бакыткелди болгонун болгондой айтып берет. Адегенде, ал дагы сакчылары менен кошо күлүп, анан шылдың кылып жатабы деп чала-була жазалап, акыры бул бала бекер айтып жаткан жок, мында бир сыр бар деп ойлойт да:

– Макул, бирок ал айыбың анчалык бүгүлүп кечирим сурап, өмүр бою кызматын кылып берер нерсе эмес, өзүң адал пейил, ак ниет, пейилиңди Теңирим өзү ниетиңе салган, ырыскыңды мол жаратып, напсиңди топукутуу кылган, бешенеңе күн тууган, ийиниңе ай тууган, бактылуу болор жан экенсиң», – деп ичинен кыялданып. – Мейлиң, – дейт анан, – алмамды жеген айыбың үчүн өмүр бою менин алма багымды багып кызмат кыласың! Бул биринчи жаза, а экинчиси кийин берилет, – деп бүтүм чыгарат.

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Баланын атын Бакыткелди деп аташынын себеби эмнеде экен?
2. Баланын түшүндөгү Ак куштун сөздөрүнүн маанисин түшүндүрүп бер.
3. Атасынын балага тилеген тилегинин маанисин чечмеле?
4. Эмне үчүн бала алманы сураксыз жегени үчүн өмүр бою кызматын кылып берүүгө даяр болду?

II

Ошентип, Бакыткелди хандын алма багында кызмат кылып, багын сугарып-багып, күн кечирип кала берет.

Хан Бакыткелдини сыноого салат: ач калып, ток калып, пейилин сынайт; оор-жеңил иш буюруп, күчүн сынайт; коркутуп-үркүтүп, эркин сынайт. Бакыткелди баарына чыдайт, бардык сыноодон өтөт. Бала хандын купулуна толот. Арадан учуп дагы үч жыл өтөт, бала он жети жашка келет. Ошондо хан Бакыткелдини өзүнө чакырат да, мындай дейт экен:

– Сен баягы менин алмамды сураксыз жеген айыбың үчүн экинчи жазанды тартар кезиң келди. Угуп тур, сен өз күнөөңдү жууш үчүн менин айтканымды аткарасың...

– Куп болот, – дейт Бакыткелди тартынбай.

Хан сөзүн улайт:

– Менин эки көзү сокур, эки кулагы дүлөй, эки буту баспаган, тили сүйлөбөс дудук кызым бар. Ошону аялдыкка аласың. Ошондо сен Теңир алдында айыбыңдан арыласың...

Хандын бул сөзүн угуп, Бакыткелди эси ооп эмне дээрин билбей туруп калат. Баш тартайын дейт хандын бул талабынан. Бирок, баягы сырдуу Ак куштун айткан экинчи сөзү эсине келет да: «Болуптур, Теңирим башыма салганды көрөйүн, сокур, дүлөй, дудук, шал болсо бир мусапыр экен го, мен деле мусапыр эмей, киммин. Мен андан жакшылык жардамымды аянбайын», – деп ойлойт.

– Куп болот, ханым, кызыңдын көзү сокур, кулагы дүлөй, колу-буту мунжу, тили дудук дебейин, Теңирим буюрса теңим кылып, милдет кылбай бактыма жазганын көрөйүн, – деп жооп кайтарат ханга.

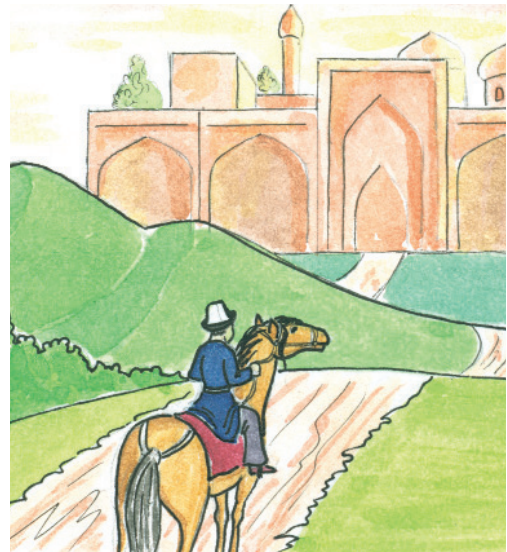
Ошентип, Бакыткелди хандын кызына үйлөнмөк болот. Арадан күндөр өтөт. Баягы сырдуу Ак куштан да дайын жок, же келинчеги болор, хандын «майып» кызынан да кабар жок. Тагдырдын буйругуна башын байлаган, бирок да бактысын издеген жигит көзү сокур, тили дудук, буту шал өмүрлүк жарын көз алдына элестете албайт.

Күндөрдүн биринде хан өзүнө чакырып, Бакыткелдиге каардуу унчукту:

– Баягы сөзүңдөн кайткан жоксуңбу? Тагдырыңа таарынган жоксуңбу? Бул – акыркы суроом, – деди хан.

– Жок, – деди жигит, – тагдырымдын буюрганына башымды байладым...

– Анда эмесе, үлпөт үйүнө алып баргыла, – деп буюрат жигиттерине. Жигиттер Бакыткелдини үйлөнүү үлпөт үйүнө алып келишет. Ал жерде хандын өзү, жан-жөөкөрлөрү, «мыкты», «жакшы» деген адамдардын баары толуп турган экен. Чылк алтындан курулган сарай ичи үлпөткө абдан даярдалыптыр. Аңгыча «Адилет ханыбыздын аруу кызы – Нуркыз келатат! Нуркыз келатат!» деген шаңдуу үн алтын сарайды жаңыртты.

«Бечараны көтөрүп алып келатышат го...» – деп ойлогон Бакыткелди эл караган жакты карагысы келбей, көзүн жумуп жиберди. Эл дүркүрөп, кошоматка кой союп, дуулдап, ыр-бий, кол чабуулар жаңырып жатты. Эси эки болуп, жигит эмне кыларын билбей, дагы эле көзүн ачпай турду. Бир топтон кийин уу-дуу басылды. Эл бир нерсени күтүп жаткансып, балким, өзүнөн бир ооз сөз күтүп, же келинчеги менен көрүшүүнү күтүп жатканын билбей, денесин калтырак басып турду дагы эле.

Бир кезде бирөөнүн «көзүңдү ач» деген шыбырын укту да, эрксизден көзү ачылды жигиттин. Ал көзүн ачып, катарында турган баягы сырдуу Ак куштун күмүш чачкан канаттарындай апакай, ак үлпөт киймин кийген айдай сулуу пери кыздан көзүн ала качып, өзүнүн «мунжу келинчегин издеп:

– Канакей! – деп шыбырап, ээгин кыбыратты.

– Келинчегиң – катарыңда... – деди акырын жүзүнө үңүлө, хандын даражалуу жигиттеринин бири, ызаат кыла.

Ансыз да бүт денесин калтырак баскан, нечен күндөн бери оозуна наар албай, миң түркүн ойдон азап чеккен жигит, эс-учун билбей маңдайында турган алиги хандын жигитинин кучагына кулады.

III

Канча күн өткөнү белгисиз, жигит көзүн ачса, хандын кызы Нуркыздын жүз баштуу ак өргөөсүндө ак булуттай жумшак төшөктө жаткан болот. Маңдайында – желпүүр кармаган эки кыз.

– Мен кайдамын? – деп сурайт алардан Бакыткелди.

– Сиз адилет ханыбыздын аруу кызы Нуркыздын үлпөт өргөөсүндөсүз, – дейт кыздар бир ооздон жебирешип.

– Ал...өзү кайда азыр? – дейт жигит апкаарып. – Ал...Ал... басабы? – «Басабы?» – дегениңиз кандай? Буту менен басабы?

– Апей, адам баласы болгон соң, баспай анан, эмне жөргөлөмөк беле? – Жигиттин сөзүн тамаша катары кабыл алган оң жагындагы куш моюн кыз шыңгыр күлкүсү менен жооп берди.

– Көрөбү? – деди жигит дагы да, таңыркаганынанбы, же билгиси келгениненби, үнү калтырай сүйлөп.

– Опей, көрбөй коймок беле, ал деле киши да, – берки кара каш кыз сөзгө кошулду.

– Сиз тамашакөй экенсиз э.. же канча күндөн бери сүйлөбөй жатып, ушуларды ойлонуп жаттыңызбы?

– Ал...угабы?..

Мындай сөздөр кыздарды тажатып жибердиби, же акылынан адашып, жинди болуп калдыбы дештиби, айтор, кыздар бирин-бири карашып алышты да, «азыр келебиз» дешкен боюнча сыртка чыгып кетишип дайынсыз жоголушту.

Бушайман суроолор менен кала берет Бакыткелди.

Аңгыча саймалуу ак өргөөнүн түндүк жабуусу толук тартылган ай-тегерек чамгарагынан күн шооласындай жарк-журк эткен бир нерсенин элесиби же бир ажайып нурбу, карегине тартылат. Караса, качантан бери азапка салып көрүнбөй кеткен баягы сырдуу Ак куштун өзү түндүккө элпек конуп, канаттары менен кол булгалагансып көз ирмем турат да, дагы баягыдай, закымдата, адамча үн менен добуш салат:

– Эгерде кимде-ким бактылуу болгусу келсе, Теңири берген ырыскысын тээп албай, көтөрө билсин. Бакыт ошол адамга буюрган!..

Эми гана ал кушту жигит даана көрөт. Ал адамча сүйлөп жар салган, дүйнөдөгү эң сулуу, эң акылдуу, эң эстүү, эң эле адептүү, эң эле мээримдүү аял-затынын элесине окшогон, адам десе адам эмес, куш десе куш эмес, Теңиримдин бир керемети менен жаралган, башына бакыт конор жигитке жаратканы өзү туш кылган ажайып сыйкыр нерсе эле.

Ошентет да, Ак куш кайдан келсе, ошол жакка кеткендей, көз ирмемде жок болот. Ачылган оозун, талыган кирпичтерин жыйнаганча, саймалуу эшик серпиле ачылып, хандын аруу кызы Нуркыз, аны коштогон кырк кыз келет да Бакыткелдиге той кийимин кийгизип, өздөрүнүн тобуна алып, үлпөт сарайга бирге алып барышат. Ал жерде, баягы, мындан канча күн мурда башталган той аягына чыга элек экен. Эл хандын кызын узатар, күйөө баланын жолуна ак тилек каалап, жүздөрүнө бата тартар учурду күтүп жатышкан экен.

Таң аппак атып, үлпөт той аяктап, ак бата берилерде, хан кызы менен Бакыткелдини өзүнө чакырып, мындан канча жыл илгери арып-чарчап, чекесинен бир тиштелген алманы алып, ушул алманы сураксыз тиштеп алганы үчүн кечирим сурап келгендеги айыбынын жазасы – «менин сокур, дүлөй, мунжу, кызыма үйлөнөсүң» деп айткан сырдуу сөзүнүн маанисин түшүндүрүп берүү мөөнөтү келгендигин билдирди.

– Эмне үчүн мен кызымды «көзү көрбөйт» дедим. Анткени, жаман, кереги жок нерсеге кызым көңүл бөлүп карабайт дегеним, кызым «тили жок, дудук» дегеним – оозунан жаман сөз, суук кеп чыкпайт, кери сүйлөп, жаман айтпайт дегеним; «буту баспайт, кулагы укпайт» дегеним – тетири нерсеге баспайт, ушак сөздү, каңырыш кепти тыңшабайт дегеним. Эми, ушул Теңир берген ырыскыңарды көтөрө билгиле, тутуп алгыла. Оомийин! – деди да, ак батасын берип, алты жүз төөгө алтын-күмүш сеп артып кыз-күйөөнү сан-салтанат менен узатат хан.

Бакыткелди аруу жары Нуркызды ата-энесине алып келип, бактылуу далай жылдарды кечирип, узак жашаптыр. Адилет, эли-жерим деп жашаган, бей-бечарага кайрымдуу бул жигитти эли хандыкка көтөрүшөт. Бирок Нуркыз менен канча өмүр сүрсө да, баягы Ак куш ким, аруу

жары Нуркыз ким – ажырата албай, эч кимдин адал мээнетин, ак эмгегин жебей, мусапырларга жардам-жакшылыгын аябай, элине адилет, кайрымдуу хан болуп, Теңир берген ырыскыны көтөрө билип, тээп албай, төгүп албай, бактылуу беймарал өмүр кечирген экен.

С. Рысбаев

Сөздүккө жазып алгыла:

тоолордун курбусуна – тоолордун тектирине бешене – маңдай

Суроолор боюнча өз оюңарды билдиргиле:

1. Хан Бакыткелдиге кандай талап койду? Баланын хандын талаптарына макул болушуна эмне себеп болду?
2. Акыркы жолку Ак куштун сөзүнүн маанисин чечмелеп, айтып бергиле.
3. Эмне үчүн хан кызын «тили дудук, буту баспайт, кулагы укпайт» деген экен?
4. Көрдүнөрбү, кыз бала адептүү-ыймандуу болуш үчүн кандай сапаттар керек экен?
5. Бала менен кызды сыпаттап, ар бирине дептериңерге кластер түзгүлө жана салыштырып, жомоктун окуясынын негизинде түшүндүрүп бергиле.

ЭРДИК

Балдар, силер Улуу Ата Мекендик согушта баатырдыкты көрсөткөн Дайыр Асанов деген генерал жөнүндө уктуңар беле? Эмесе, азыр ошол тууралуу эл акыны Эсенгул Ибраев атаңар жазган «Эрдик» деген ырды окуйлу. 19 жашында Дайыр Асанов эрдик көрсөткөнүнө чогуу күбө бололу.

Аскер боюн жасанып,
Буйрук күтө какайып.
Комбат жаңсап оң колун:
– Мындай кел, – дейт, – Асанов

Эсте болсун жана бу:
Бул – Мекендин талабы.
Бир да танка өтпөсүн! –
Деп абамды карады.

Командир карап картага,
Кайрылыптыр кайта ага:
– Мүмкүн эмес чегинүү
Бир кадам да аркага!

Оор болчу тапшырма
Оор болчу тагдыр да.
Кандай болот, не күтөт,
Каш-кабактын астында.

Жумшап колдо барыңды?
Жумшап денде жалынды,
Кантсең дагы кайтарып
Туруу керек чабуулду!

Чыгып-чыкпай жыйырмага,
Кырчындар көп кыйрады-а.
Бүгүн алар татыктуу
Урматка да, сыйга да.

Ыйык Ата конушта
Жеңип чыктык согушта.
Биз таяндык, бел болдук,
Бир тууган эл оруска.

Бир түшүнүк мендеги?
Бир түшүнүк сендеги –
Ушул жыргал биз көргөн
Ошолордун эмгеги.

Бирге кирдик кыргынга,
Бирге болдук ый-муңда.
Ушул улуу чоң сыноо
Унутулбас миң жылда.

Ушул күнкү абал да,
Ушул жыргал заман да,
Ошолордун эмгеги
Ошон үчүн аларга,
Милдеттүүбүз жалпыбыз,
Милдеттүү бүт калкыбыз.
Алар берген бакытты,
Коргоо ыйык парзыбыз!

Абам келип чечимге,
Болгон жоонун бетинде.
Он тогуздан жыйырмага
Жаңы оогон кезинде.

Э. Ибраев

Сөздүккө жазып алгыла:
кырчындар – жаштар
парз – милдет

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Бул окуя кайсы учурда болгон?
2. Асановдун бөлүгүнө кандай буйрук берилди?
3. «Бул – Мекендин талабы» дегенди силер кандай түшүнөсүңөр?
4. Берилген тапшырма кандай эле?
5. Ушул биздин тынч жашообуз үчүн кимдерге милдеттүү экенбиз?
6. Силер да келечекте элибизге кызмат кылып, Мекенди коргойсуңарбы?

Макалдарды чыгарманын мазмунуна карап чечмелегиле:

Эл намысын сактаган – жигит,
Эне сүтүн актаган – жигит.
Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи,
Жакшы көргөн досунан мал аяган жигитпи?

Элиңдин сынганы – белиңдин сынганы.
Эр адамдын жакшысы элден кетпейт.
Эр жигит эл үчүн туулуп, эл үчүн өлөт.

9-БӨЛҮМ

ОЙ, ФАНТАСТИКА!

Балдар, фантастика деген эмне? Бул суроого К. Эсенкожоевдин «Үчүнчү шар» аттуу фантастикалык аңгемесин окуп көрөлү да, анан жооп издейли.

ҮЧҮНЧҮ ШАР

Кусеин Эсенкожоев
1920–1941

Мен бир күнү асманда калкып жүргөн жаандын бууларын, абада сызып жүргөн канаттуу куштардын учушун байкап, алардын асманга көтөрүлүп, учуп жүргөндүгүнүн себептерин таба албай көпкө ойлонуп жүрдүм.

Жер шарын курчап турган абадан жеңил бир бууну табуу үчүн аракет кыла баштадым. Аны мен сураштырып жүрүп, көп китептерди окуп жана тажрыйба кылып гана таба алдым. Ал табылган буюм асманда калкып жүргөн калың абанын бир түрү болучу, водород газы эле.

Ал газ суу составынын үчтөн эки бөлүгүн ээлеп, жалпы абадан 14,5 эсе жеңил экендиги белгилүү.

Мен ал водород газын бир шарга толтуруп, оозун бууп, көккө коё бердим. Ал шарым жогорулагандан жогорулап, алыстай берди.

Мен экинчи шар жасап, ага белгилүү оордукту көтөртүүнү ойлодум. Бир күнү экинчи шарымды жасап бүтүп, өзүмдүн багып жүргөн итине жакшылап үй жасап, терезе салып, тамак камдап, абанын суюк катмарында кислороддун жетишсиздигин эске алып, ит дем алууга керектүү абасын даярдап, газга толгон шар менен чиркештирип, асманды көздөй коё бердим.

Анан үчүнчү шар жасап, өзүм учууну туура таптым. Өзүм түшүүчү үчүнчү шарды абдан мыктап жасадым да, ага үй жасап, жолго алып жүрүүчү шаймандарымды жана азык-түлүктөрдү алып, белгисиз калың аба боштугуна жол тартууну ойлодум. Акырында ал да орундалды. Абага көтөрүлүп уча баштадым. Шар көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, алыстагандан алыстай берди. Жерден кыбыраган жан-жаныбарлар кичирейгенден кичирейди. Алар барган сайын бопбоз болгон мейкин талаадай гана көзгө үлпүлдөп көрүндү. Бир аздан кийин эч нерсе көрүнбөй, белгисиз бир караңгы түнгө кезиге баштадым. Кайда жылып бара жатканын сезе албадым, аны токтодо да албадым. Себеби ал шарды белгилүү жакка башкаруучу менде тетик болбоду. Шардагы газды чыгарайын дейм, бирок корком. Себеби газды чыгаргандан кийин токтоосуз барып жерге тиеримди

билемин. Кармоого эчтеке жок. Жалгыз гана кармалбаган абанын ичинде шар менен учуп бара жаткансыйм. Жер шарын тегерете курчаган абанын арасында кетип бара жаткан жандын бири мен гана болсом керек.

Күн нурун тосо албаган суюк аба менин дем алышыма да суюктук кылгансып, башым каңгырай баштады. Бирок мен жолго чыкканымда абанын сейрек болушун эске алып, өзүм менен бирге белгилүү дем алдыруучу коюу абадан запас кылып алган элем. Мен ошол запас аба менен дем алып келе жаткам. Кыбыраган жан, шырп эткен дабыш жок.

Эч жылчыксыз караңгылыктын арасында гана келе жатамын. Келген жолум ушу го дегенсип, үйүмдүн терезесинен башымды чыгарып, ылдый карайм. Бирок канча карасам да караңгылыктан башка эч нерсе көрүнбөйт. Күндүн ачык-бүркөгү да белгисиз. Жерден кабар алгым келди. Кат жаздым да, нандын ичине салып, ыргытып жибердим.

К. Эсенкожоев

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Чыгарманы окуп, эмне үчүн фантастикалык экендигин далилдөөгө аракеттен.
2. Бала шарды өзү жасап, өзү учту деп ойлойсуңбу? Же жөн эле кыялдандыбы?

Ооба, достор, чыгарманы андан ары улантып окуйлу! Жогоруда ыргытылган каттын мааниси кандай болду экен?

АСМАНДАН АЛЫСКА КАТ

«Мен бир шар жасап, ал аркылуу көтөрүлүп, жогорулап учтум эле. Бирок менин шарымда кемчилдиктер болгондуктан, өзүмдүн болжогон жериме бара албай, белгисиз жолго түшүп, суюк абанын арасында гана жогорулап бара жатам. Жарык шооласы да жок. Караңгылык. Менден башка эч бир жан сезилбейт.

Мен 25-майда асманга учтум эле. Ошондон бери бир нече сутка болгондугун да билбейм. Себеби мага күндүн чыкканы жана батканы билинбейт», – деп жазып, кол койдум.

Аңгыча калың караңгылыктын арасынан кулагыма бир дабыш угулду. Бул дабыш санааны эчен түргө бөлдү.

Калың караңгылыкты жаңырткан үн жакындай берди. Бул эмненин үнү экен дегенсип, ага мен кулагымды тосуп тыңшадым. Ал үн кез-кезде арсылдап үргөнсүп кетет.

... «Менин итим го» деген үмүт менен анын атынан чакыра баштадым. Ит ого бетер дабышын күчөттү.

Аңгыча жогорулап бара жаткан шарым бир буюмга урунган сыяктанды. Итимдин дабышы жогору жактан чыккандыгы ачык айкындалды. Итин шары үйүмдөн чыккан чырактын жарыгы менен көрүнө түшүп, ылдыйлап бара жаткан сыяктанып, шардын газы азайып, куушурулуп бара жатат.

Терезеден колумду чыгарып, ылдыйлап кетип бара жаткан шарды кармай калдым. Кармаган шарымды өөдө тарттым да, андагы итти өз үйүмө чакырып алып, шарды коё бердим. Ал жарылып калган экен. Шуулдаган бойдон жерди көздөй түшүп кетти. Итим мага эркелеп, кыңшылап жанды койбойт. Итке тамак бердим.

Шар кылкылдап, жогорулаганы токтолгон сыяктуу болуп сезилди. Анын ылдыйлашы мени дагы кубандырды. Бирок бул шардын жарылгандыгынанбы же ит экөөбүздүн салмактуулугубузданбы? Көрсө, салмактын басышынан болуп чыкты. Жаш жүрөк кабына батпай алып учкандай болду. Итти ким билет. Ал айбан го, билеби, билбейби? Бирок ал дагы кубанычта экени сезилет.

Бир маалда калың караңгылык суюлгансып, ылдыйлаган сайын жарыктын шооласы көзгө көрүнө баштады. Анан күндүн көзүн көрдүк. Биз менен амандашкансып, жарык нурун бизге чачырата тийгендей болду.

Бир кезде мунарланып тоо чокулары көрүнүп, мурда көрбөгөн, чокусун ак кар каптаган бийик тоого жакындап кирип келе жатабыз. Бир аздан кийин шар эки жагы жалама кызыл чополуу жардын бооруна жакындай баштады. Анан көк чөптүү тектирчеге барып конуп калды.

Алды зоо, үстү аска, жолсуз туюк капчыгайдын арасында бир кичине тектирчеде корккон коён өңдөнүп, итим экөөбүз алдыбыздагы ташка урунуп, көбүрүп агып жаткан сууну карай коёбуз да, үнсүз отурабыз. Жан сактап, жашай турган жер боорундагы тектирчебиздин чоңдугу чейрек гектардай гана жер. Биз турган белгисиз жер жана агып жаткан суу карта боюнча кайсы жерде экендиги да белгисиз. Туура жагыбыз болсо – бодурлуу аска таштар, үңүрөйгөн үңкүрлөр.

Мына асман тиреген бийик зоодон жана алды жакта көбүрүп агып жаткан чоң суудан, көзгө чоочун жерден кантип жол тапмак элем. Жол жасап ылдый түшүүгө же жогору чыгууга колдончудай курал жок...

К. Эсенкожоев

Кусейин Эсенкожоев агайың, кыялданган мезгилде космоско эч ким уча элек мезгил болчу. Адамдар анда абада учуу жөнүндө кыялданышкан.

«Бүгүнкү фантастика – эртеңки чындык» дегенге ишенесиңерби? Ишенбесеңер, бул аңгемени окуп, анан маектешкиле.

«А-1» САМОЛЁТУН УЧУРУУДАГЫ МЕНИН ЖАҢЫЛЫШТЫГЫМ (фантастикалык аңгеме)

...Асманда куш учат. Илгери бир замандарда адам килем менен учканын жомоктордон укканмын. Самолётту көргөнүмдө: «Эки канаты анан дөңгөлөгү бар, ушуларды жасай албаймынбы?» деп ойлочу болдум. Аларды жасаш үчүн аспап керек экенин уста абамын сөзүнөн улам баамдап, бардыгын камдай баштадым. Керки, араа гана эмес жы-

гачтарды жабыштыра турган желимден өйдө даярдадым. Жука ак калай, майда бөрктүү мыктар жана башка...

Сыртынан караганда, самолётту жасоо оңой көрүнгөнү менен, иштей келгенде убарасы көп экен. Эртең менен эрте туруп ишке киришем. Жонумдан тер кетет, ага да карабайм. Самолёттун сөлөкөтү кудум кушка окшош эмеспи. Мен дагы канаттууларга салыштыруу менен куйругунан бери жасадым. Кайсы бир жерин желимдесем, кайсы бир күч келчү жерине мык кактым. Эки кичинекей дөңгөлөктү алды жагына орноттум. Качан бүткөндө карасам, кадимки эле самолёттой көрүңдү. Эки капталына «А-1» деп жазып койдум. Ал Акылбектин биринчи самолёту дегенди билдирет. Эми учуруум керек.

Жүрөгүм дикилдеп, сүйүнгөнүмдү айтпа!

Үйүбүздүн түштүк жагында дөң бар. Ошол жерге өгүз менен сүйрөп жеткирип, анан төмөн карай коё берсем абага учуп чыгар...Канчалык ылдам кетсе, шамалдын каршылыгына ошончолук учурап, анан абага көтөрүлөрүн билүүчүмүн, самолёттордун учканын көрүп жүрбөймүнбү.

Самолёттун баш жагын төмөн каратып туруп, парасын тегереттим да, артынан түртүп жөнөдүм. Мотор дүрүлдөп иштеп кетти. Бирок мен ойлогондой бат эле көтөрүлө койгон жок. Бир топ жерге канатын калдыраткан бойдон чуркап барды да, дөбөнүн этегине жакын калганда көтөрүлдү. Аны көргөндө аябай сүйүнүп, тебетейимди асманга ыргыттым.

Менин самолётум бирдемеге урунгандай болуп, канатын калдаңдагып, эңиштеп учту. Бир кезде түлкү алган бүркүттөн бетер үйдүн соройгон морун илип кеткенсиди, чаң бур дей түштү.

Мен төмөн карай чуркаган бойдон барсам, үйдөгүлөрдүн баары сыртка жүгүрүшөт. Үйдүн эшигин ачып койгон экен, коюу түтүн чыгып жатат...

Ары ойлоп, бери ойлосом, самолётту жасоодо бир топ кемчилик кетириптирмин.

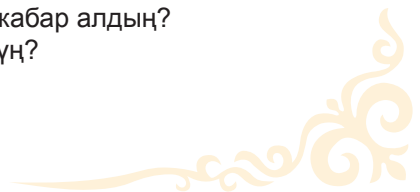
Эки канатын калыңыраак тактайдан жасагандыктан, оор болуп калыптыр. Дагы бир катам – канаттууларды туурап, алдына эки бут жасап, ошону менен чектелипмин. Төмөн карай чуркап баратканда, куйругу жерге тийип, учууга аябай тоскоолдук кылды. Эгер алдына да же артына дагы бир дөңгөлөк орноткондо эч тоскоолдукка учурабай, тез жүрүп абанын каршылыгына ошончолук учурап, анан жогору көтөрүлбөйт беле! Анан дагы үйдү карай эмес, дөңдүн ары жагын карай чуркасам, минтип морду кулатпай, сарайларды талкалабай, самолётум да сынмак эмес. Жеме да укпайт элем.

Ж. Таштемиров

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Фантастикалык чыгарманын мааниси эмнеде экен?
2. Кандай фантаст жазуучуларыбыз бар экенинен кабар алдың?
3. Фантастикалык аңгеме дегенди кандай түшүнөсүң?

Эми достор, бала «А-1» самолётун учурууда дагы да жаңылыштыктарды кетир-бес бекен? Эми «А-2» самолёттун кантип жасалганын окуп көрөлүчү.

САМОЛЁТУМ КАЙДА?

Экинчи самолётума бир жаңылык киргиздим. Эгер мурун май менен уча турган болсо, бул машина энергияны күндөн алуу керек. Мындагы артыкчылык «күйүүчү май үчүн баланча жерде коном» деген ой болбойт. Канча учса, кайда барса боло берет. Күндүз алган энергия түндө түгөнбөй, эртеңкиге толук жетүүгө тийиш. Ушул акылды тапканым үчүн аябай сүйүндүм. Эмки кеп ойлонгонум оңтойлуу чыкканында турат. Ал жагын ойлоп, кээде кооп санап коёмун. Акыры тобокелге келдим. Жасадымбы, учурушум керек.

Самолёттор асфальттанган жер болсо эле түз жерден учканын көрүп жүрөмүн. Дөңдүн үстү тегиз. Узундугу элүү метрдей келет. «Ушул түздөн учурсам болбойбу?» деп ойлодум.

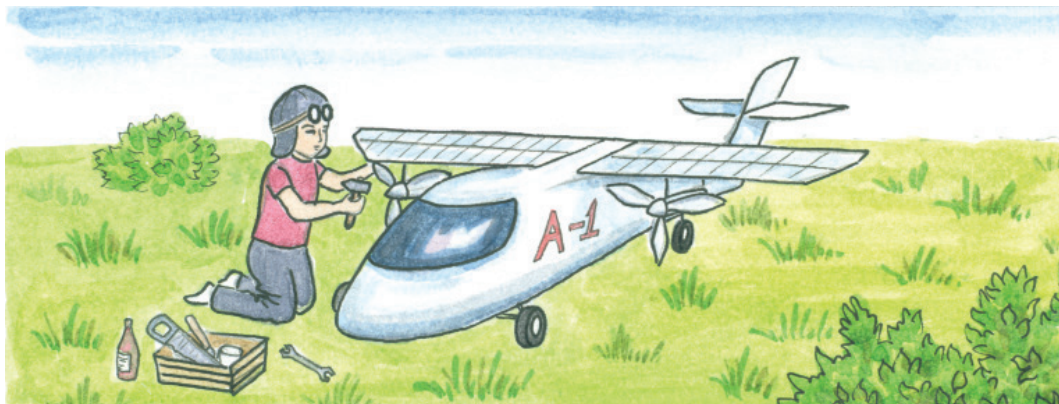
Тетиктерин дагы бир сыйра текшерип чыгып, баары жайында экенине көзүм жетти. Самолёттун моторун иштетип, артынан алдын карай сүйөмөлөп түрттүм эле, жеңил гана тездик менен жөнөй берди. Бара-бара катуу күүлөнүп, асфальт жолдо кетип бара жаткандан бетер ылдамдыкта жүрө баштады. Мен аң-таң болгон немедей, ордума туруп калыптырмын. Самолётум болсо сызып барат! «Эми учкай эле... кантээр экен?» деген ой менен чымырканган абалда карап турамын. Дөңдүн кырына жеткендей болду. «Мурункудай төмөн кетпей, түз учкай эле» деген тилекте турган ордумда катып калдым. Бир кезде карасам, куду аскадан учкан бүркүткө окшоп самолётум кайкыган калыбында бара жатат. Аябай сүйүнүп кеттим. Тебетейимди көкөлөтө ыргытып: «Ураа! Ураа...», – деп үч-төрт жолу кыйкырып жибердим.

Ал болсо улам жогору көтөрүлгөндөн көтөрүлүп, өтө бийик учууда. Тээ тетиги башынан ак кар кетпеген чоң тоонун бийик чокусуна жакындап барат.

Акылсыз, бийик тоонун чокусундагы аскага тийип, ала салар бекен деп дүрбү менен карай кеттим. Жок. Ага жакындаган сайын бийик көтөрүлүүдө. Азыркы турпаты аска-тоодон кайып учкан ак шумкардай көрүндү. Так ушул учурда жүрөгүм дагы тыз этти. Андан ашып, арылай түшкөндө, ак булуттун арасына кирип кеткендей, көздөн кайым болду.

– Кайран гана самолётум ай, ак булуттун арасына житип жок болдуң, кайда барып токтоор экенсиң? Эмне үчүн өзүм ичине отурбадым же эмне үчүн радио менен байланышкыдай кылбадым? – деп ичимен өзүмдү өзүм жемелеп, куш качырган немече асманды караган бойдон кала бердим.

Белгисиз жакка багыт алып кеткен самолётумдун кабары угулар бекен? Көргөн киши болду бекен? Ушул өңдүү суроолор жүрөгүмдү өйүй

берди. Жарым жылга чейин кулагымды түрүп жүрдүм. Бирок эч кимден кабар келген жок. Илгери үмүт менен газетага кулактандыруу жазып көрдүм. Мындан да кабар ала албадым. Ошондон улам мен түркүн ой менен алышып жүрөмүн: «Күндүн кубаты менен учса эле, Күнгө карай кетип калдыбы? Же спутник сыяктуу Жер шарын айланып, салмаксыз мейкиндикте учуп жүрөт болду бекен? Эгер самолёт аскалардын бирине урунуп, кокту-колотко кулап түшсө, ойноп жүргөн балдар же мергенчилер көрөт эле го? Эч кабар угулбагандыктан, жердин же тиги алыскы Күндүн спутнигине айланып кетти бекен?» деген ойдомун. Деги самолётум кайда болду экен?

Ж. Таштемиров

Эмнелер жөнүндө кыялданганыңды эссе кылып, дептериңе жаз.

Бара-бара адамдын акыл-эси өстү. Анан адам канткенде асманга уча турганын акыл менен таап алышты да, учууга кыялданган чыгармалардын баары фантастикалык чыгармалар болуп калды.

«Цереброскоп» фантастикалуу сөз эмне болду экен? Кызыксаңар, окуйлу. Анан окуган аңгемелердин баарын салыштырып талдайлы.

«ЦЕРЕБРОСКОП-2»

Эшик үн чыгарбай ачылып, кабинетке сымбаттуу жаш жигит кирип келди.

– Саламатсыздарбы?

– Саламатчылык. Келиңиз, отуруңуз.

– Ден соолугум начар деп даттанууга эч кандай негиз жок. Бирок мени кыйнаган нерсе мээмдеги таң каларлык өзгөрүүлөр. Жакындан бери менде бир бөтөнчө касиет пайда болду. А дегенде ага бир чети таң калсам, бир чети тымызын сыймыктанып жүрдүм. Бирок турмуштагы көп нерселер өздөрүнүн белгисиздиктери менен кызыктуу турбай-

бы. Белгилүү болуп калгандан кийин ага болгон кызыкчылык азайып каларын түшүнгөн соң, менин өзгөчөлүгүм мен үчүн тозокко айланды. Кааласам, каалабасам дагы жанымдагы киши ооз ача электе эле анын ою мага белгилүү болуп калат.

Ошондуктан жанымдагы адамдын мага карата сүйлөгөнүн же ойлонуп гана койгонун ажырата албай калып жатам.

Адамдар менен аңгемелешүү, пикир алышуу мен үчүн кызыксыз боло баштады. Эмне жөнүндө сүйлөөрүн билип турам. Тескерисинче, жалгыз жүргүм келет.

– Таң каларлык, – деди врач, – менин билишимче мындай окуя медицинанын тарыхында биринчи жолу болуп жатса керек.

Ал ийинин куушуруп, унчукпай ойлонуп калды да, анан суроолуу түр менен жигитке бурулду.

– Жок. Кийинки кездерде эч кандай трамвага дуушар болгон эмесмин, – деп жигит врачтын оюн айттырбай илип кетти. – Мен мындай бөтөнчөлүккө өткөн бейшембиден баштап ээ болдум. Ошол күнү сабактан тарагандан кийин, башым чымырап ооруй баштады. Мурда дагы бир жолу ооруган. Режимди сактабай, акыл эмгеги менен көп иштегендиктен деп түшүндүрүшкөн врачтар. Көңүлүм чөгүп, эс алайын деп бөлмөгө келдим. Почта аркылуу жиберилген аяш атамдын белеги туруптур бөлмөдө. – Жигит чыканагына чейин түрүлгөн тарамыштуу жоон билегиндеги кооз саатка карап койдү. – Бирок бул белек деле көңүлүмдү анча көтөргөн жок. Уктап кеткен экенмин. Бир мезгилде жолдош балам ойготту:

– Тур, Жанчар, сүйүнчү!

Башымдын ооруганы басылып калыптыр. Көзүмдү ачсам эле, анын оюндагысын биле койдум.

– Нурила келиптирби? Ал мени күтүп турабы?

– Аны сага ким айтты? – деди Нурлан таң калып.

– Өзүң айтпадыңбы, сүйүнчүңдү анан берем.

Нурила экөөбүз көпкө чейин көчөдө сүйлөшүп басып жүрдүк. Бирок анын эмне айтарын, эмне жөнүндө ойлонгондугун мен андан мурда эле билип койдум.

– Чындыкка окшобогон нерсе экен, – деди врач айласы кеткендей колдорун ушалап. – Мария Ивановна, цереброскопту алып келиңизчи.

Медсестра чемодан түспөлдөгөн, бир нече көрсөткүч шкалалары бар аппаратты көтөрүп келди.

– Башыңызды бери кылыңыз, – врач Жанчардын башына тегерек алкакты кийгизип, өзү аппараттын шкалаларына үңүлдү.

– Демек, менин мээмде эч кандай өзгөрүүлөр жок экен да, – деди Жанчар, врач карап бүткөндөн кийин аны айттырбай билди.

– Ооба, азыркы замандагы эң эле так деп эсептелген аппарат менен текшерсем да, сиздин мээңизден эч бир өзгөрүүнү таба албадым.

Мен сизди Москвага ушул аппаратты түзгөн дүйнөдөгү эң көрүнүктүү психолог...

– Академик Айбашев жөнүндө мага айтып отуруунун кажети жок, анткени атамдан кем көрбөгөн аяш атам – ошол киши.

Жолдомо жазууга камданган врач ручкасын таштап, көз айнегин ала койду:

– Ошондой деңиз?! – Ал көз айнегин кайра кийип, көзүнө чалдыга түшкөн Жанчардын саатын тирмие тиктеп, ошол калыбында колун созду. – Саатыңызды бериңизчи?

Эмнегедир ичинде толкунданып, чебеленгенин жашыра албай жаткан врачты таң кала карап, Жанчар колундагы саатын көңүлдөнбөй чечип берди. Сааттын циферблатында «Цереброскоп-2» деген сөз жаркырап күйүп турган эле.

– Сиз «цереброскоп» деген сөздүн маанисин түшүнөсүзбү?

– Жок. Анын маанисине көңүл бурган эмесмин.

Ошол замат Жанчар кайра каткыра күлүп жиберди:

– Доктор, мен сиздин оюңузду биле албай калдым!

– Саат менин колумда, – деди врач салтанаттуу күлүмсүрөп. – Эми сиздин оюңузду мен билип турам.

– Ах, демек кептин баары саатта экен да?

– Так ошондой, эгерде «цереброскоп» мээдеги электрдик импульстарды байкоочу прибор экендигин мурдараак билгениңизде, курулай азап чекмек эмессиз. Бир адамдын оюн экинчи адамга өткөрүп коюучу прибор аяш атаңдын эң кийинки эмгектеринин бири болсо керек.

К. Бейшебаев

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Жакындан бери Жанчарда кандай касиет пайда болду?
2. Эмне үчүн адамдар менен пикирлешүү кызыксыз болуп калды?
3. Жанчар эмне үчүн врачтын оюн биле албай калды?
4. Цереброскоп кандай прибор экен?

Фантастикалык чыгармалар боюнча жалпы суроолор:

1. Фантастикалык чыгармалардын адам үчүн кандай пайдасы бар деп ойлойсуң?
2. Өзүң да фантастикалык чыгарма жараткың келеби? Эмне жөнүндө жазгың келет? Ойлонуп, таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула:

«Үчүнчү шар»	«Асмандан кат»	«А-1» самолёту	«Самолётум кайда»	«Цереброскоп-2»

10-БӨЛҮМ

ДҮЙНӨ ЭЛДЕРИНИН БАЛДАР ҮЧҮН ЧЫГАРМАЛАРЫНАН

АКЫЛДУУ ДЫЙКАН

(Швед эл жомогу)

Бир жолу король аң уулоого чыгып, талаада аштык эгип жүргөн дыйканды көрүп калат.

– Күндүк тапкан акчаң канча? – деп сурады андан.

– Төрт теңге, – деди дыйкан.

– Ко-ош, а төрт теңгени кантип сарптайсың?

– Бирин ичкен ашыма кетирем, экинчисин катып коём, үчүнчүсүн кайра кайтарып бөрем, төртүнчүсүн ыргытып жиберем.

– Жообуң мага түшүнүксүз, – деп таң калды король, – эмне деген сөз: ичкен ашыма, катып коём, кайра кайтарам, ыргытып жиберем?

– Түшүнүктүү эле нерсе, – деп жооп кайтарды дыйкан. – Бир теңгени өз тамагыма сарптайм, экинчисин мен карыганда багар-көрөр балдарыма чыгымдайм. Үчүнчүсүн мени багып чоңойткон ата-энеме берем. А төртүнчүсүн болсо жеткен илээнди, жалкоо, ажаан аялыма керектейм. Бул теңгени коромжу пул деп эсептейм. Ыргытып жибергеним ошо да.

– Эми түшүндүм, – деп кубанды король. – Бирок сенден өтүнөрүм – менин жүзүмдү жүз жолу көрмөйүнчө бул табышмактуу кебиңди жан кишиге айтпа!

Дыйкан ага макулдугун берди. Король сүйүнгөн бойдон ак сарайына жол тартты.

Келери менен увазирлерди чогултуп:

– Мен айта турган сырдуу кептин жандырмагын кимиңер табасыңар? – Бир дыйкан күнүгө төрт теңге табат дейли. Бирин өзү жейт, экинчисин катып коёт, үчүнчүсүн кайра кайтарат, төртүнчүсүн таштап салат. Бул эмне деген табышмак?

Увазирлери баштарын тырмап туруп калышты. Бирок бир митаам увазири королдун кечээ аң уулоодон келатып, дыйканга жолугуп, кыйлага аңгемелешкенин эсине түшүрдү. «Мандем ошондо болбосун» деп ойлоду да жолго чыкты. Дыйканды тапты. Бирок ал увазирге эч сыр айтпай койду. Королдун жүзүн жүз жолу көрмөйүнчө жандырмагын айтпаса убада бергендигин эскертти.

– Таппасаң, сыйпалап кал! – деп кудундады айлакер увазир. Анан капчыгынан жүз күмүш тыйынды алып чыкты да, дыйканга сунду. Ар бир тыйынга королдун багжайган сүрөтү түшүрүлүптүр. Тыйындарды

бир-бирден карап чыкты да, дыйкан өзү айткан табышмак сөздүн жандырмагын баяндап берди.

Кубанычы койнуна батпаган увазир королго келип:

– Улуу урматтуу төрөм! Табышмагыңызды таптым, – деди да, айтып берди.

– Буга сенин акылың жетмек эмес. Дыйкандан уккан окшойсуң! – деди ачууланып. Акыры дыйканды сарайына алдыртты.

– Убададан танганың жүзү каралык! – король дыйканды жекирди.

– Танганым жок, урматтуу төрө, – деп жай баяндады ал. – Өзүңүз айткандай, жүзүңүздү жүз жолу көрдүм. Андан соң айтпаска аргам калбады.

Дыйкандын колундагы өзүнүн сүрөтү чөгөрүлгөн жүз тыйынды көргөн соң, король башын мыкчып отуруп калды.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Король дыйканга кайдан жолукту?
2. Эмне үчүн король дыйкандын сөзүнө таң калды? Король дыйканга кандай шарт койду? Сен кандай ойлойсуң, дыйкан королдун шартын аткараар бекен?
3. Митаам увазир дыйканга кандай максат менен жолукту? Күмүш тыйында кимдин сүрөтү бар эле?
4. Ал эмне үчүн король койгон шартты аткарган жок?
5. Король увазирдин өзү тапканына ишендиби?
6. Дыйкандын «Өзүңүз айткандай, жүзүңүздү жүз жолу көрдүм» дегенин силер кандай түшүндүңөр?

Макалдардын маанисин жомокко карап түшүндүргүлө:

Алтын сарайдан табылбаган акыл
Жаман алачыктан табылыптыр.
Адамдын акылманы алысты көрөт.
Адамдын өзүнө баа бербей,
Акылына баа бер.
Адамдын тизгини – акыл.

ЦЗИ ЧАН ЖАА ТАРТКАНДЫ КАНТИП ҮЙРӨНДҮ?

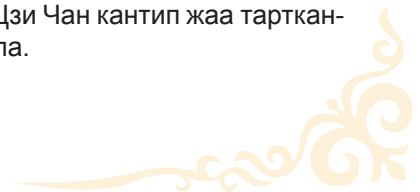
(Кытай эл жомогу)

Илим жана өнөр бардык нерседен баалуу. Бүтүндөй аракетин менен жөндөмүңдү илим, өнөр үйрөнүүгө сарптасаң, өнөрдүн, билимдин арты менен сый-урматка жетишесиң. Ага жетиш үчүн талыкпастан аракет кыл.

Зарыл болгон өнөрдү үйрөнүүдөн тартынбастан үйрөнгүн, талыкпай эмгектенсең, үзүрүн көрөсүң. Аракетчил, тырышчаактык менен өзүңдүн максатыңа жетесиң.

Анда эмесе, талыкпаган эмгектин натыйжасында «Цзи Чан кантип жаа тартканды үйрөндү» деген Кытай эл жомогуна көңүл бургула.

Мындан эки миң жыл илгери Кытайда көзгө атар мерген, белгилүү жаа тарткыч Фей Вей жашаган экен. Аңчылык кылып, жааны таамай тарткан адам болуптур. Анын көзгө атар мерген, жаа тарткычтыгын эл гана эмес, а түгүл канаттуулар менен жырткычтар да жакшы билишкен. Капыстан кандайдыр бир канаттуу ободон көзгө уруна калса, жебени тартары менен топ этип анын бутуна келип түшө турган. Аны кайсы бир жырткыч көрүп калса, анда ал коркконуна чыдабай, жаткан жерине бөгүп калчу дешет.

Ошентип Фей Вейдин даңкы Кытай өлкөсүнүн алыскы-алыскы айыл-кыштактарына да тарайт. Анын кабарын уккан Цзи Чан аттуу бала көзгө атар жаа тарткыч болууну эңсейт да, жол азыгын камдап, алыска жол тартат. Фей Вейге жетүү үчүн ал он күндөн ашуун жол жүрөт. Жеткен соң, ал жаа тартууга үйрөтүүсүн суранат.

Суроосун угуп, ал өспүрүмдү башынан аягына чейин аябай көңүл буруп карайт да, анын тез-тез көз ирмеминен байкап:

– Жок, мен сени шакирттикке ала албайм, кайра үйүңө жөнө да, көз ирмемиңди токтотууга машыккан соң гана мага келесиң, – дейт.

Ошентип, шаабайы сууган Цзи Чан үйүнө кайтат. Көңүл чөктүргөн ойлор анын бүткүл жол бою тынчын алат, бирок үйүнө жетип-жетпей өзүнө: «Анткени менен, менин көзүмдөй көз менен жаа атканды үйрөнүүгө болбой тургандыгы чындык да?» деп суроо коёт.

Ошентип, кийин Цзи Чан өзүн машыктыра баштайт. Ал күн сайын апасы кездеме токуган өрмөктүн алдына кирип, чөлмөктүн айланганын тиктеп, көзүн ирмебөөгө айрыкча аракеттенди.

Күн артынан күндөр өтө берди. Арадан эки жыл өттү. Акыры Цзи Чандын көзүнө аңдоостон туруп эле шибеге такаса да жалтанып, көз ирмебөөгө үйрөндү. Ошондон кийин гана Цзи Чан максатына кайра жөнөдү. Бул сапар ал устатка баруучу жолду тогуз эле күндө басып өттү.

Кадик жаа тарткыч Цзи Чандын көзүн-тиктеп, андан соң:

– Жок, мен сени шакирттикке ала албайм, анткени сенин көзүң али курч эмес экен. Андай көз менен сен майда-барат нерселерди көрө албайсың. Үйүңө кайт да, көзүңдү дагы машыктыр, андан соң мага кел, – деп узатат.

Назары сынган өспүрүм кайра үйүнө жөнөйт да, жолдо келатып: «Тапкан күнөөсүн көрсөң, майда нерселерди көрбөгөндүн эмнеси бар

экен?» деп ой жүгүртөт да, өз айлына кире бергенде ал: «Чынында эле ар кандай майда нерселерди көрбөй туруп, канткенде көзгө атар мерген болосуң?» деп өзүнө суроо коёт.

Ошентип кайрадан көзүн машыктыра баштайт. Бул максатта ал бир бүргө кармап, анын бутун кыл менен байлайт да терезеге жакын илип коёт. Ошол бүргөнү керели-кечке тиктеп, күн өткөрөт. Адегенде бүргө айласыз кичине көрүнөт, бирок бара-бара анын көлөмү чоңоё баштагансыйт. Ошентип, ал бүргө алгач буурчактын данындай, андан соң тооктун, анан каздын жумурткасындай болуп көрүнө баштайт. Ал эми үч жыл өткөн соң бүргө, анын көзүнө чоң арабанын дөңгөлөгүндөй болуп көрүнө баштайт.

Акыры Цзи Чан көзү көзгө илинбес майда нерселерди оңой олтоң көргөнгө чейин курчуйт.

Ошондон кийин гана ал устага үчүнчү жолу жөнөйт. Бу сапар ал баягы жерге сегиз күндө жетет. Фей Вейге келет да, үч жыл ичинде кандай ийгиликке жеткендигин баяндап берет.

– Эң жакшы, – дейт Фей Вей, – анда сен жаа тартканды үйрөндүм деп эсептей бер, менин сага эми эч кандай жардамымдын деле кереги жок.

Бирок, Цзи Чан жаа атуу чеберчилигин кимиси кыйын билерин, өзүбү же анын устатыбы, мына ушуну билгиси келет. Ушул максатта алар талаага чыгышат да, бири-биринен анчалык алыс эмес аралыкта турган соң, Цзи Чанды устаты «Мени аткын» дейт. Аткан жебеси ышкырган бойдон шуу этип устатты карай учат, ал эми ага карама-каршы устаттын аткан жебеси шуулдайт да, эки жебенин учу шарт бири-бирине урунуп, жерге түшөт, анткени жаа тарткан экөө тең бирдей күч менен атышкан болучу.

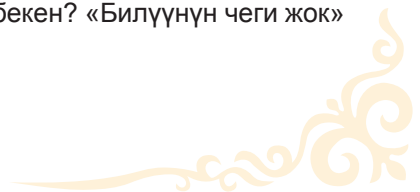
Ошентип, алар беш сапар атышат, жыйынтык жанагы мурункудай бойдон кала берет. Акыры устаттын жебеси түгөнгөн соң, ал шамдагайлык менен бир бутак сындырып ала коёт да, Цзи Чандын аткан жебесин ошону менен тосот. Устаттын бул шамдагайлыгын көргөн Цзи Чан жаасын таштай коюп, устатка ийиле:

– Урматтуу устатым, сиздин мына ушул чеберчилигиңизди мен али үйрөнө электигиме даана көзүм жетти дейт.

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Цзи Чан мыкты жаа тарткыч мергенге эмне үчүн келиптир?
2. Ал өзүн-өзү кандай кыйын сыноолордо машыктырган экен?
3. Силер да максатыңарга жетиш үчүн ошол баладай өзүңөрдү машыктыра алат белеңер?
4. Ошентсе да, адам баарын бат эле үйрөнө алат бекен? «Билүүнүн чеги жок» дегенге ишендиңерби?

Макалдардын маанисин текстке карап чечмелегиле:

Саргара жорткон кызара бөртөт.
Издеген табат, туруктуу адам гана максатына жетет.
Билгенден биле элегин, көргөндөн көрө элегин көп.
Көрө-көрө көсөм болот, сүйлөй-сүйлөй чечен болот.

КАР ДӨБӨЧӨСҮНДӨ

Чын эле, достор, ар нерсени, чоң жумуш болсо да, кичинекей иш болсо да, аны жасаш үчүн чеберчилик да, эмгек да керек эмеспи. Антпесең, осол иш жасап алып, башкаларга күлкү болосун, же болбосо, бир жасай турганыңды эки ирет жасап, убарасын тартасың. Ошол үчүн айтат да: «Башы иштебегендин колу менен бутунун шору» – деп.

Азыр ушул айтылгандарга байланыштуу балдардын бир кызыктуу да, күлкүлүү да бир окуясын камтыган орус жазуучусу Н. Носовдун чакан аңгемесин окуйлу.

Балдар күн бою эмгектенип, короого кардан дөбөчө жасашты. Карды күрөк менен сарайдын дубалынын түбүнө үйүп жатышты. Дөбөчө түшкө жакын гана даяр болду. Балдар анын үстүнө суу себишти да, түшкү тамакка үйлөрүнө чуркап кетишти.

– Биз тамак ичип келгенче дөбөчө тоңуп калат, – дешти алар. – Түштөн кийин чана менен келип, муз тээп ойнойбуз.

Алтынчы квартирадагы Котька Чижов кандай митаам! Ал дөбөчөнү жасашпай үйүндө олтуруп алып гана, башкалардын кандай иштеп жаткандыгын терезеден карап турду. Балдар дөбөчөнү жасашууга аны чакырганда, ал бара албай турган сыяктанып терезеден колун шилтеп, башын чайкады. Балдар кеткенден кийин, ал ылдам кийинип, конькисин байланып короого жүгүрүп чыкты. Кардын үстүндө конькиси кырч-кырч этет! Конькини кантип тебээрди да жакшы билбейт! Эптеп дөбөчөгө жетти да:

– О, жакшы дөбөчө болгон турбайбы! Азыр зуулдатып тээп кетемин, – деди.

Жаңы эле дөбөчөгө чыкканда Котька күп этип көмкөрөсүнөн кетти!

– Ой-ой, тайгалак турбайбы! – деди. Тура калып кайрадан дагы күп дей түштү. Ошентип, он чакты жолу жыгылды. Дөбөчөгө такыр чыга албады. «Эмне кылуу керек?» – деп ойлонду. Ойлонуп, ойлонуп жатып: «Мына азыр кумдан себемин да анын үстүнө чыгам», – деген ойго келди.

Ал фанерди алып короону көздөй сүйрөп барды. Анда кум салынган ящик бар эле. Ал ящиктен дөбөчөгө кум ташый баштады. Өзүнүн алдына кумдан сээп, улам жогорулап жылды да, эң үстүнө чыкты.

Мына азыр зуулдатып тээп кетемин! – деди.

Буту менен сүрүлүп барып, дагы көмкөрөсүнөн кетти. Коньки да кумдан жүрчү беле! Котька көмкөрөсүнөн жаткан бойдон: «Эми кантип кумдун үстүнөн тебиш керек?» – деди. Эмгектеп ылдый карай жыла

баштады. Аңгыча балдар чуркап келип калды. Дөбөчөнүн үстүнө кум себилип калганын көрүштү.

– Бул жерди бузган ким? – деди чуулдашып. – Дөбөчөгө кум чачкан ким? Котька, сен көргөн жоксуңбу?

– Жок, көргөн жокмун, – деди Котька. Муну мен өзүм чачтым, ал тайгалак экен, ошондуктан ага чыга албай койдум.

– Ой, сенин акылың! Көрчү мунун ойлоп тапканын! Биз эмгектенип иштесек, мунун кум чачканын! Эми кантип жылгаяк тебүүгө болот?

Котька мындай деди:

– Балким, дагы бир кар жаап калар, ошондо кумду кар басып калат да, жылгаяк тебүүгө болот.

– Балким, кар бир жумадан кийин жаар, ал эми биз жылгаякты бүгүн тебишибиз керек.

– Андай болсо, мен билбейм, – деди Котька.

– Билбейсиң! Дөбөчөнү кандай бузушту билесиң, кандай кылып оңдошту билбейсиң ээ? Андай болсо колуңа күрөктү азыр гана алгын!

Котька конькисин чечип, күрөктү алды.

– Кумдун үстүнө кар чач!

Котька дөбөчөгө кардан чача баштады, ал эми балдар болсо кайрадан суу себишти.

– Мына эми тоңот, анан жылгаяк тебүүгө боло берет, – дешти.

Котькага мындай иштөө жагып калды, ошондуктан дөбөчөнүн капталынан күрөк менен тепкич жасап да жиберди.

– Муну, – дейт Котька, – жөрмөлөп чыгыш үчүн баарыбызга жеңил болсун деп жасадым, болбосо ага кимдир бирөө кайрадан кум чачып таштайт!

Н. Носов

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Балдар короого чогулуп алып эмне жасашыптыр?
2. Адегенде аларга аралашпаган Котька кандай туура эмес иш кылды?
3. Ал мунусу менен балдарга уят болгонун кантип билди?
4. Котька жаңылыштыгын билген соң, эмне кылганын аңгемеден таап бергиле.

ЖАМАНДЫК ЭМНЕДЕН КЕЛИП ЧЫГАТ

(Казак эл жомогу)

Адамга жамандык кылуу жаман адамдардын гана колунан келет. Кимдир-бирөөлөрдүн кемчилигин издегенге караганда, анын жакшы жактарын табууга үйрөнгүлө. Болбогон нерселер үчүн досторуңардын көңүлүн оорутпай, кайра жардамдашууга аракет кылуу – эң жакшы сапаттардын бири.

Коркоктук дагы – жаман жана зыяндуу сапат. Жаштайынан коркоктукка көнүп алган балдар улгайган учурда деле ошондой болушат. Бир ишке бел байлап, чымырканып кирише албайт.

Анда эмесе, достор, «Жамандык эмнеден келип чыгат» деген жомокту окуп, баарыбыз биргелешип чечмелеп көрөлүчү.

Илгери бир адам токой ичинде жашаптыр. Андан эч бир жаныбар коркпой, аны менен адамча сүйлөшөт экен. Бир күндөрү баягы киши дарактын түбүнө келип жатса, куштардын баары жыйылып келип, ошол жерге түнөмөк болушат. Анан жаныбарлар менен куштар өз ара аңгеме куруп, бир-биринен: «Бул дүйнөдө жамандык кандайча пайда болот?» – деп сурашат.

Ошондо карга айтыптыр:

– Жамандыктын баары ачтыктан келип чыгат, курсагың ачып, жүрөгүң карайганда туш келгенге урунуп-беринип, эч кимдин сөзүн укпайсың. Ачарчылыктан биздин канча тууган-туушкандар өлдү. Ошондуктан ач болбоонун камын ойлоо керек, – деди.

Көгүчкөн айтты:

– Менин билишимче, жамандык акчачылыктан келип чыкпайт, бир-бирин сыйлабастыктан болот. Эгер биз жалгыздан жашасак, анда эч ким менен ишибиз жок, бирок биз экиден жашайбыз. Өз жубайыңды жакшы көрсөң, чыр-чатак жок. Анын курсагын ток кылып, кийимин жакшылап кийгизүүнү ойлойсуң. Ал бир жакка учуп кетсе, кайра келгенче тынчың кетип жол карайсың. Келбей калса, издеймин деп жүрүп, бир нерсеге урунуп өлөсүң. Ошондуктан жамандыктын баары бирин-бири сыйлабастыктан келип чыгат, – деди.

Жылан сөз алды:

– Менимче жамандык ызакорлуктан келип чыгат. Эгер бир-бирибиз менен таттуу болсок, ызаланбас элек. Эгер бир нерсең көңүлдөгүдөй болбой калса, ыза болосуң, ачууң келет. Ал эми ачуу келгенде эч кимди аябайсың, бирөөлөрдү чагып алсам деп ойлой бересиң. Анан аны чагасың, ал үчүн сени өлтүрөт. Ошентип, менин билишимче, жамандык ыза көрүүдөн келип чыгат, – деди.

Бугуга кезек жетти:

– Менин оюмча, дүйнөдө жамандык корккондуктан болот. Эгер бир нерседен коркпосок, иштин баары өз жайында болор эле. Мен күлүк-мүн, күчтүүмүн, кичинекей жаныбарларды мүйүзүм менен сүзүп жыгам,

чоңдордон качып кутулам. Бирок бактын бутагы кычыраса, жалбырактар шуулдаса, ошондон элеңдеп качып жөнөйсүң. Качып баратып жардан алыс кетип, учуп өлөсүң же ит-кушка жем болосуң. Ошондуктан коркпош керек, баатыр болуу керек, – деди.

Ошондо булардын сөзүн угуп отурган киши мындай деди:

– Ооба, баарыңар тең жамандыктын себебин туура айттыңар. Адам баласы, биз аны жакшы билебиз. Баарыдан да, пейилдин бузулушу жаман. Пейилибиз кең болсо, эч кимибиз жамандык иш жасамак эмеспиз.

Сөздүккө жазып алгыла:

ит-куш – карышкыр, карга-кузгун деген мааниде

Суроолор жана тапшырмалар

1. Токойдогу жаңыбарлар эмне жөнүндө сүйлөштү? Ар биринин сөздөрүн талдап бергиле.
2. Аларга карап адам эмне деген оюн айтты?
3. Жамандык эмнеден келип чыгарын силер айта аласыңарбы?
4. «Пейилдин бузулушу» дегенди силер кандай түшүнөсүңөр?
5. Досторуңар жана башка адамдар менен болгон мамилеңерди чагылдырып, чакан дил баян жазып келгиле.

Макалдардын маанисин чечмелегиле:

Жакшылык жерде калбайт.

Коркконго кош көрүнөт.

Карды ачтан коркпо, пейили ачтан корк.

МУЗ АЯНТЧАСЫ

Жакшы ишке демилге көтөрүү, аны көпчүлүк колдоп, жүзөгө ашыруу кандай жакшы! Андай болсо, бул аңгемедегидей силер да демилге көтөрүп, жакшы иш кылганды үйрөнгүлө.

Кыштакка жакын жерде коктуча жер бар эле. Анын ичи бир кыйла кенен да жана түз да болчу. Бирок ага эч ким көңүл бурчу эмес, эч кимге кереги тийбей жатчу.

Кеч күздүн күндөрүнүн биринде так ушул жерге окуучулар туш-туштан чубап келип жатышты. Алардын бири да куру келген жок, ар биринин колунда кетмен, же күрөктөр бар. Булар физкультура мугалиминин кеңеши боюнча муз аянтчасын курууга келип жатышкан мектеп окуучулары эле.

Мезгил күз болсо да, муз аянтчасын куруу жөнүндөгү кабар көп окуучуларды таң калтырды. Физкультура мугалими муз аянтчасын ушул баштан даярдап коюунун зарылдыгын жана себептерин айтканда бардыгы бир добуштан макул болушту, сүйүнүп да кетишти. Окуучулар тандалып алынган бул жердин чөп-чарын тазалап, даярдап коюшмак.

Кийин күн сууктай баштаганда суу жайып, муз тоңдуруу оңой боло тургандыгы бардыгына белгилүү болду.

Окуучулар белгиленген убакыттан кечикпей келишип, бат эле кызуу иш башталды. Ишке физкультура мугалими жетекчилик кылып, кайсы жерди түзөтүү керектигин көрсөтүп жүрдү. Балдар топторго бөлүнүп алышып, көңүлдүү иштешти. Иштеп жаткан балдардын көз алдында кышында ушул жерге зымыратып коньки тебүү да элестебей койгон жок.

«Муз аянтчасы даяр болду» дегенде бардык балдар мугалими менен бирге түштүк тарабындагы дөнсөөчөгө келип чогулушту.

Деги сонун пландаштырылган экен, тиги аянтчадагы музда балдар коньки тебишет, бул дөңсөөдөн чана тээп ойноого болот. Аянтчага суу жиберип, муз тоңдура турган арыгы да даяр болуптур. Эми балдар кыштын келишин гана күтүп калышты.

Аба ырайы күн өткөн сайын салкындап, суук боло баштады. Көлчүк суулар эртең менен тоңуп калчу болду. Мына, биринчи кар да жаады. Жердин бети тегиз ак шейшепке чулгагандай ак кар жамынды.

Декабрь айынын башталышынан тартып, катуу суук боло баштады. Бул кезде аянтчага суу жиберип, муз тоңдурулган эле.

Окуучулардын бардыгы аянтчанын жанына чогулушту. Декабрьдын суугу балдардын албырган беттерин аймалап, алардын чыдамкайлыгын сынагансыйт. Спорттук оюндарды ойноп, чың денелүү болуп өсүп келаткан, анын үстүнө, кышкы жылуу кийимдерин кийишкен балдар суукту тоготпой, спорттук оюндардын башталышын күтүп турушат.

Спорттук оюндарга мурдагыдай эле физкультура мугалими жетекчилик кылды. Башталгыч класстарда окуган балдар жана кыздар чаналарын сүйрөп келишип, дөңдөн ылдый чана тээп ойношту.

Жогорку класстын окуучулары муз үстүндөгү спорттук оюндар боюнча мелдештерге катышышты. Чоң оюнчулардай болуп, хоккей ойношту. Класстар аралык мелдештер өткөрүлдү. Оюндун кызуусу балдарды ыракатка батырды. Күзүндө физкультура мугалими ойдо жок жерден муз аянтчасын жасоого камылга көрүп, жакшы иш жасаганына балдардын баары ыраазы болушту.

Оюнга кызыккан балдар ызгаардуу суукту тоготпой, кайра аны ызаланткандай болушту. Таза абада ойношуп, денелерин чыңдашты.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Физкультура мугалими кандай демилге көтөрдү?
2. Балдар адегенде ага кандай мамиле жасашты?
3. Алардын эмгеги текке кетпептирби?
4. Силер да ушундай демилге көтөрүп, жакшы бир иш кылдыңар беле?

Макалдарды аңгемеге карата чечмелеп, түшүндүргүлө:

Эмгегин катуу болсо, татканың таттуу болот.

Эмгеги бардын өнмөгү бар.

Эмгек кылбаган ыракаттын баркын билбейт.

БАЙЧЕЧЕКЕЙ

Күн жылый баштады. Кар тоону карай улам өйдөлөп бара жатты. Мына ушинтип кар алдында жаткан Байчечекей баш көтөрдү. Өзүнүн көпкөк көздөрүн ачты.

– Эх, кандай суук! – деди ал бүрүшүп. Назик жалбырактары да калтырай түштү. Жаңы жүргөн жел аны эркелеткендей сылап өттү. Байчечекей ылдый жакка – көк-жашыл тукабадай кулпурган майсаңга көз чаптырды.

Эмне деген кооздук! Дарактар төрсөйүп, бүчүр байлап алыптыр. Мына эми жалбырактарын жазып жиберчүдөй көрүнөт. А тээ тигинде бадал түбүндөгү фиалка гүлү жашырынып калган жылдыздай жылт-жулт этет.

Чөптөр да чыгып калыптыр. Фиалка чымчыктардын тиктегининен уялгансып, башын бир жагына кыйшайтып алыптыр.

– Фиалка! – деп кыйкырды Байчечекей, – сен уялбай эле кой, сен баарынан сулуусуң. Биз баарыбыз сени жакшы көрөбүз.

Фиалка башын көтөргүсү келди эле, бирок ошол замат кайра түшүрдү. Анын адаты дал ушундай.

Арадан бир-эки күн өттү. Байчечекей кубанычтуу кыйкырды:

– Карасаңар, карасаңар, бизге Нарцисс келиптир. Ал кандай назик, кандай жыттуу!

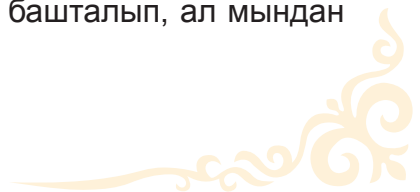
Баары Нарциссти карап калышты. Чын эле, гүлдөп калыптыр.

Көп узабай бажырайып ак гүлдөрү да пайда болду талаанын көркүн ачып, дал эле чөптөрдүн арасында турган Күндөй жаркырады.

Ушинтип күндөр өтө берди, шалбаада улам жаңы гүлдөр пайда болуп жатты. Мына кызыл жибек кийинген Кызгалдак гүлүн ачып, алгачкы аптап менен кошо айланага жыпар жытын чачты. Берешен Күнгө жүзүн тоскон гүлдөр кубанычка батышты. Алар Байчечекейдин өңү өчүп, соолуй баштаганын сезбей да калышты. Алар сезишкен учурда кеч болуп калган эле. Байчечекей өзүнүн кыска өмүрүн жашап бүтүп, жерге суналып жатып калган.

Нарцисс оор үшкүрдү:

– Ал биз гүл ачканда кандай гана кубанды эле! А биз болсок өзүбүз менен убараланып жатып, анын гүлдөп турган учурун көрбөй калыптырбыз. Эми ал биздин жаныбызда жок. Аптап башталып, ал мындан ары жашай албай калбадыбы.

Гүлдөрдүн баары аябай кайгырышты. Алар Байчечекейдин биринчи болуп гүл ачып, жаздын келишин биринчи болуп билдиргенин айтышып гана өздөрүн сооротушту.

Азиза Ахмедова

Сөздүккө жазып алгыла:

нарцисс – гүлдүн аты

аптап – ысык, күндүн ысый башташы

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Күндүн жылышы менен биринчи кар астында жаткан Байчечекей жаралганда айлана кандай эле?
2. Эрте жазда жаратылышта кандай өзгөрүүлөр болду? Өзүңөр да айлана-чөйрөгө байкоо жүргүзгүлө.
3. Байчечекейдин башка гүлдөрдөн өзгөчөлүгү эмнеде?
4. Байчечекейдин башкалардан мурун соолуп калышына эмнеге башка гүлдөр кайгырышты?

БАЙЧЕЧЕКЕЙ

Күн күркүрөйт кайрадан,
Көктүн бети бүркөлүп.
Балдар үйгө чуркашат,
Байчечекей гүл терип.

Татынакай көгүш гүл,
Тамылжытат ажарын.
Байчечекей аркылуу,
Кучактайсың жаз айын.

Обос Апер (Армения)

Сөздүккө жазып алгыла:

көктүн – асмандын

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Күн бүркөлүп жамгыр жаагандан кийин айлана-чөйрө кандай болуп каларын сүрөттөп айтып көргүлөчү.
2. Жазды гүл аркылуу кучактоого болобу?

КҮЗГҮ МЕНЕН МАЙМЫЛ

(тамсил)

Адегенде, адам өзүнүн кандай экенин байкап, андан соң гана башка адамга сын айтуу керек экенин билгиңер келсе, бул тамсилди чогуу окуйлу. Андан кийин аңгемелешели.

Күзгүдөн маймыл өзүн-өзү көрдү,
«Капырай» деп таңыркай түрү өзгөрдү.
Аюуну жанындагы түртүп айтат:
– Карачы, мобул турган жаман өңдү.

Ушундай болобу өң, эмне деген,
Мүчөсү ийри-буйру кыйшык келген.
Ушуга бир мүчөмдөн окшош чыксам,
Арымдан турган жерден өлөр элем.

– Сөзүң чын, ырас айттың, маймыл досум,
Кейпи суук бул жаманды өлүм сорсун.
Күзгүдөн өзүңдү-өзүң таанып кара,
Маймылжан, бир жериңе окшобосун.

Аюунун сөзүн маймыл эске алабы,
Досунун сөзүн сөз деп эске албады.
Жийиркенип маймыл акең басып кетти,
Айтылган тийиштүү сөз жерде калды.

И.А. Крылов

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Маймыл күзгүдөн өңүн көрүп, эмне деди?
2. Досунун адилет сөзүн түшүндүбү маймыл?
3. Өз катчылыгын билбей, башкага сын айткан маймылдай адамдарга эмне десе болот?

БАЛЫК МЕНЕН МЫШЫК

Колунан келсе-келбесе деле, «мен жасайм» дей берген адамдар туура кылабы? Андай адамдар акыры эмнеге кабыларын билгиңер келеби? Ушул туура-сындагы тамсилди окуп, туура жыйынтыкка келгиле да, андай сапаттардан алыс болгула, балдар!

Өтүкчү барып нан жапса,
Аныкын нанчы аткарса.
Экөөнө тең чоочун иш –
Кордук экен бул таза.

Балык туруп ойлонот:
«Мышык болсом не болот?
Мен ушундай ойлондум.
Күндө үстөл үстүндө,
Отуруп такыр оңбодум».

Эшикке чыгып эртеси,
Эрчитмек болду мышыкты,
Барып чычкан кубалап,
Көрсөтмөк болду кызыкты.

Мышык айтат балыкка:
«Эми өзүңдү таанытпа,
Асылып чоочун өнөргө
Уят болбо калкка».

«Жокту айтасың, мышыке,
Эмне, балык айбанбы?
Чычкан эмес, андан чоң,
Жеп жүргөнбүз жаянды».

Анда мышык балыкты
Эрчитип барды данбарга,
Дыркыратып кубалап,
Мышык тойду чычканга.
Кайтып келсе балыкка,
Жаны калган аз гана.

Алы ушу экен кургурдун,
Ачып-жабат тумшугун.
Чычкандар тытып жеп жүрөт
Талекей кылып куйругун.

Көтөрүп алып жөнөдү,
Достугун мышык аткарып.

Жаны аз-аз калганда
Сууга салды алпарып.

Балыгым, эмне арманың,
Өнөр таба албадың.
Акылың болсо экинчи
Мындай кесип албагын!

И.А. Крылов

Сөздүккө жазып алгыла:

данбар – дан сактаган бөлмө

талекей – тамтыгын кетирип

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Балык мактанып эмне кылгысы келди?
2. Ага акыл айткан мышыктын сөзүн уктубу?
3. Курулай мактанып, кыйынсынган кандай күнгө кабылат экен?
4. Эки тамсилди салыштырып, алардан кандай сабак алганыңар тууралуу чачан дил баян жазгыла. Бул таблицаны дептериңерге көчүрүп, толтургула.

Маймыл	Аюу	Мышык	Балык

Бул жашоодо дүнүйөгө, байлыкка тойбогон, каниет кылбаган, өзү тойсо да, көзү тойбогон адамдар арабызда бар. Ошондой адам тууралуу жомокту окуп, анан ой бөлүшкүлө.

КЕМИНЕ КОНОККО КЕЛГЕНДЕ

(Түркмөн эл жомогу)

Кемине кечке жуук бир айылга келип, конуп өтүш үчүн уруксат сурап, айылдагы байдын үйүнө кириптир. Бай мунун үстүндөгү кийими начар экенин көргөндө эле босогодон өткөрбөй кайра кууйт.

– Менин кайырчы-тилемчиге бере турган эч нерсем жок! – деп ачууланат бай.

Ошондуктан Кемине андан чыгып, эң эле кедейдин үйүнө кирет.

– Конуп өтүшкө болор бекен?

– Кир, бери кир... Конокко берер даамдуу тамагыбыз жок болсо да, кондурар ордуу бар.

Кемине жайланып отуруп, казанда бир нерсе кайнап жатканын көрүп, «кечки тамак ушул эмеспи» деп ойлоду.

Убакыт көпкө созулуп, казан тынымсыз кайнап, буу буркурап чыгып, бирок үйдөгү аял казандын капкагын ачпастан, балдарына төшөк салып, аларды жаткыра баштады.

– Балдар эмне үчүн тамак ичпей эле жатып калды? Казанда бир нерсе кайнап жатпайбы? – деди Кемине.

Аял балдары уктадыбы же жокпу деп, аларды карап көргөндөн кийин минтип айтты:

– Мейман, сен биздеги оор илдетти ого бетер күчөтүп салдың. Бизде оозго салар эч нерсе жок. Балдар ачкалыкка чыдабай ыйлап, бизди эң кыйын азапка салат. Балдарды эптеп алдаш үчүн казандагы сууга ташты салып. Жөн эле кайната беребиз. «Козунун эти бышкан жок али, силер уктай бергиле, качан бышкан кезде ойготуп алабыз» – деп жаткырып койсок, ошого алданып уктап калышат.

Кемине муну укканда жаны кейип, катуу кайгыга батты. Үйдөгүлөр бүт уктаган соң, акырын гана сыртка чыгып, байдын коюнан бирди кармап, кедейдикине жетелеп келди.

– Мына бул койду союп, этине балдарды мыктап тойгузгула, – деди Кемине үйдүн ээлерин ойготуп.

Эт бышкан кезде кумганга толтура суу жана бир элек алып, алачыктын үстүнө чыгып кетти.

Балдарды ойготуп, алар колдоруна тийгендерин шашып-бушуп жеп жаткан кезде, үйдүн чамгарагында отурган Кемине балдардын башына электен суу сээп турду.

Эртең менен бай бир кою кемип калганын көрүп коном деп келген кайырчыны түндө кондурбай койгонун, ал анан кедейдикине киргенин эстеп, «менин коюм так ушул кедейдикинде союлду» – деп ойлоду.

Бай кедейдикине жакын басып келип, колун жаңсап, балдарды чакырды:

– Койдун этин жедиңерби силер?

– Жедик, жедик! – дешти балдар.

– Качан жедиңер?

– Өткөн эле түнү... Күн жаап турганда, ошондо көйнөгүбүз бүт суу болду.

Быйыл эң акыркы жаан мындан бир нече жума мурда жаап, ошондон бери таптакыр тамчы тама электигин ойлоп:

– Булар жазында жеген этин айтып жатат, – деди да, бай өз үйүнө куру кол кайтты.

Суроолор боюнча аңгемелешкиле:

1. Кеминени эмне үчүн бай үйүнө кондурбай койду?
2. Балдар эмне үчүн тамак ичпей жатып калды?
3. Кедейдикине Кемине союп берген кой кимдики эле? Анын ордунда сен болсоң, эмне кылат элең?
4. Эмне үчүн чамгарактан суу сээп турду? Бай кедейдикине эмне максат менен келди?
5. Байдын куру кол кетишине эмне себеп болду?

Макалдардын маанисин жомокко карап чечмелегиле:

Кең пейилдин ичинде кени болот,
Тар пейилдин ичинде ташы болот.
Жоомарт болсоң, андан алкыш аласың,
Сараң болсоң, тек каргышка каласың.

ЖЫЛДЫЗ КАРАП ЖОЛ ТАПКАН МЫШЫК

Деңиздеги тогуз арык болуп бөлүнүп чыккан Ак-Бууранын башында жапайы тал, бадалдарга курчалып турган турна моюн аппак үй алыстан көрүнөт. Дарыянын шоокуму беймарал жетип, серүүн шапатасы урган бул тамга быйыл чөп быша элек маалда келдик. Күкүктүн үнү ката элек экен. Үйдү айланчыктап кетпей, улам бир даракка конуп, бир күкүк тынбай таңшып жатты. «Күкүк» деп демигип илеп тарткан сайын өпкөсү көбө түшөт. Анын зар каккандай муңдуу сайрашы жүрөктү зырп эттирип, качанкы унутта калган кусадар сезимди чакырат. Бирок күкүктүн үнүнө берилген көңүлүбүздү ушул үйдүн таргыл мышыгы бузуп ийди. Ал биз отурган мейманканага кериле-чоюла жай басып кирип, баарыбыз менен учурашкандай акырын мыёолоп койду. Маңкайып жүзү ачык, көңүлү кушбак экен. Жүнү кундуздай жылтылдап, агыш келген саңоор жүнү үлпүлдөйт. Сылап-сыйпалап жакшы багылганы көрүнүп турат. Биздин ага көзүбүз түшүп сонуркап карап калганыбызды көрүп, үй ээси сөздү мышыгына бурду.

– Бул мышык дарыядан балык, жылан тутуп келип балдарын багат.

– Койчу?

– Кантип?

– Жеңеңерге айтсам да силерге окшоп ишенбей койду. Анан бир күнү сөрүдө отурганбыз. Ак-Буура жактан жыла басып келатканын көрө калдым. Оозунда туурасынан тиштеген чоң балык. Жаны бар экен, бул-тундап жүрөт. Жеңеңерге көрсөтсөм, «ой, тообо!» деп оозун ачып калды. Ошондон кийин да балык тутуп жегенин көрүп жүрдүк. Анан жылан жегени шумдук. Башын тиштеп коёт экен дароо. Жылан ийрелендеп жүрөт, чычканга окшотуп ары-бери ыргытып ойнойт. Балдары да жыландын этин кыртылдатып жеп коюшат.

– И-ий, баягыда үйдү өзү таап келгенин айтсаң, – деди аялы Сүйүнбай акеге.

– И-ий... – биз да мышыктын таржымалына чындап кызыга баштадык.

– Жылда эки жолудан тууй берип тажатып ийди. Өткөн жылы да туугандан кийин жолду көрбөсүн деп торбого салдым да, машине менен Ошко алпарып, чоң көчөгө таштап коюп баса бердим. Ошо менен кутулдук десем, үч күндөн кийин үйдү таап келиптир.

– Таң атарда келди. Биз баарыбыз уйкуда элек, – деп улады сөзүн аялы. – Жатак бөлмөнүн терезесинин тушунан мыёолойт, мыёолойт...

Акыры төшөктөн турдум. Карасам өзүбүздүн мышык. Жүнү түлөп, арып-аза түшүптүр. Үйгө киришке уруксат сурагансып жалынычтуу тиктеген көздөрү бир башкача сары-жашыл жалын чачып күйүп турду. Терезелер ачык эле мурда ал айнектен секирип кирип-чыгып жүрө берчү. Эми ошентип киришке батынбай жан соога сурап, аянычтуу мыёолоп жатты.

Боорум ооруп кетти. Барып эшикти ачтым. Астанага буту тийип-тиелекте эле балдарын жоктогонсуп безилдеп ийди. Анын үнүн угушары менен мыймыйлары да ыз-тыз болушуп чуркап чыгышты. Үч күндө сагынышкан эне-балдардын учурашканын көргөн адам ыйлагыдай эле. Жарым сааттай томолонушуп-жумаланышып, алышышып эркелешип жатышты. Айбан да болсо бала деген жандалбасы укмуш экен. Мышыктан баласаактыкты, назиктикти үйрөнсөк болчудай...

– Үйдү кантип таап келди экен? – деп сурады меймандардын бири.

– Мышык жылдыз тиктеп жол табат имиш. Күн ачык болгондо ошол түнү эле жетип келмек экен. Асман эки күн бою бүркөө турган. Үчүнчү күнү гана кечке жуук чайыттай ачылган эле. Түнү бою жылдыздар-ды тиктеп жол жүрүп, таңга маал үйгө жетип келген окшойт. Ошого ишенип калдым. Болбосо, Ош деген каякта жатат.

Мышык жөнүндөгү бул аңгемеден кийин аны кайра көрүшкө куштар болдук. Сыртка чыкканыбызда бири-бирибизге айтпасак да ар кимибиз көзүбүз менен аны издеп жаткансыдык. Тээ кыйлада кайдан-жайдан чыкканы белгисиз, кылак эте Ак-Буура тарапка жыла басып баратканын көзүм чалып калды. Байыр алган үйүн кыйбай, балдарына кара-лап, табияттан арга издей билген бул даанышман мышыкты таң кала көпкө карап турдум.

3. Пасанова

Сөздүккө жазып алгыла:

саңоор – жумшак

жан соога – аянычтуу кечирим суроо маанисинде

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Отургандарды мышыктын кандай сапаты таңыратты?
2. Мышыкты эмне үчүн жана каякка таштап келишкен экен?
3. Ал балдары калган үйдү адашпай кантип таап келди?
4. Мышык эненин дагы да кандай сапаттары силерге жакты? Макулук жаныбар болсо да, мышыкка аёо менен мамиле жасоо керек экендигин түшүндүрбү?
5. Өзүңөр билген, уккан жана көргөн ушундай кызыктуу окуяңар болсо, чакан дил баян жазып келгиле.

МАЗМУНУ

1-БӨЛҮМ. Даңктана бер, эгемендүү, өнөргө бай Ата Мекеним!

Кыргыздын Ала-Тоосу. Ж. Бөкөнбаев.....	3
Бишкегим. Э. Ибраев.....	4
Эгемендүү өлкөбүз жана анын символдору	4
Кыргыз туусу. Б. Чотурова.....	6
Герб. А. Кыдыров	7
Силердин конституциялык укугуңар менен милдетиңер	7
Азан чакырып ат коюу	8
Алтын бешик	10
Эне	11
Кыргыз элинин көркөм кол өнөрчүлүгү ...	13
Боз үй.....	14
Улуттук тамак-аштар.....	16
Дасторкон. Г. Казыбай кызы.....	17
Сөз оюндары. Макал айтышуу	18
Элибиздин салттуу оюндары.	
Ордо оюну	19
Ата Журтуна жеткен комуз. К. Жусупов ..	21
Камбар-хан. Ш. Эсенгулов	23
Тулпар кадырын сынчы билет.	
К. Жусупов	25

2-БӨЛҮМ. Ата Журтубузду, тилибиз менен дилибиздин байлыгын коргойлу

Айгүл гүлү	28
Токойдун кереметтери. К. Сабыров.....	29
Барсбек кагандын эрдиги. С. Рысбаев ...	31
Эр Табылды баатырдын эстеликтери.	
К. Баратбаев.....	33
Чолпонбайдын эрдиги. К. Жусупов.....	35
Ата Журтка айтарым. Н. Алымбеков	36
Дүйнөнүн кооз жеринин бири.....	37
Сары-Челек. А. Исаев	38
Адамдын пейили. С. Казыбаев.....	39
Ысык-Көл жөнүндө сөз. К. Жантөшев.....	42
Эне тилибизди урматтайлы, сактайлы!.....	45
Кыргыз тили. Т. Үмөталиев.....	45
Баласагын бабабыздын насаат сөзү....	46
Акылдын күчү	46
Кумурскалар коому. М. Жангазиев	48

3-БӨЛҮМ. Күлкү бар жерде өмүр бар

Акылман апендинин жоруктарынан.	
Укмуштуу ичик.....	50
«Желмогуз». О. Айтымбетов.....	52
Мугалим урушат. Атам менен чогуу же. Урушпайт э? Тыкы-тык. Күндөлүгүм жанымда экен.....	53
Биринчи калп. Экинчи калп.	
Ж. Муканбаев.....	54
Саякат. Чымын. Арстан менен күрөшкөндө. Б. Асаналиев	56
Аты узун бала. С. Казыбаев	57
Сот болгон коён. М. Алыбаев	59

4-БӨЛҮМ. Менин дүйнөм

Ашар – көңүл ачар. Ш. Бейшеналиев.....	63
Бир көчөнүн балдары. К. Сабыров.....	64
Тыт. Б. Абдухамидова	69
Эң эле керек үч нерсе. Т. Үмөталиев	71
Күкүк. К. Акматов.....	72
Торгой акын. С. Казыбаев	73
«Сиз кетирген жаңылыштыкты мен кайталабайын». Б. Абдухамидова.....	76
Кашка. Ж. Жапиев	78
Баарынан эмне таттуу?	80
Биздин майрам эсиңиздеби?	
А. Матисаков	82

5-БӨЛҮМ. Ойлоңулу, изденели, билип алалы!

Телик куш деген кандай куш?	85
Көгүчкөндүн сүтү болобу?	86
Көк кит. Мен көк китмин! Мен балык эмесмин. Сууда чөкпөйм, себеби	87
Сууда жүрсөм да, үн чыгара алам. Сөзүү органдарым кандай? Сууда тумчукпайм. Дагы да билгиңер келсе...88	
«Робот» деген эмне? А. Ашыркулов	89

6-БӨЛҮМ. Элибиздин улуу инсандары

Улуу манасчы – Саякбай Каралаев.	
Ч. Айтматов	91
Алманбет	92
Чубак.....	93
Курманжан датка энебиздин насааты.	

Т. Касымбеков	94
Калк кадырлаган куудул Куйручук атабыз.	
Ж. Жапиев	96
Айдалысы жерге тийбеген Кожомкул	
балбан	98
Ойногун спорт оюнун. Б. Сарногоев.....	99
Жигит өлүмдөн калды!	100

7-БӨЛҮМ. Бабалардан калган сөз

Айкөл Манас баатыр	103
Эр Манастын турпаты	104
Акылман Бакай	105
Семетейдин Таласка келиши.....	105
Сейтек – ата жолун улантуучу	107
Кожожаш мерген	109
Эр Төштүк.....	111
Асан Кайгы бабабыз жана анын	
насааты.....	114
Кыргыздын чечендик сөздөрү	115
Кыргыз элинин тыюу жана буюруу	
сөздөрү	117
Элдик жаңылмачтар	119

8-БӨЛҮМ. Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга

Телибай тентек. Тоголок Молдо.....	121
Алгачкы кадам. А. Токомбаев	125
Мурат. К. Баялинов	127
Карыя калыс айттыбы?	
Д. Сулайманов	129
Булбул менен жылан. Д. Сулайманов..	130

Умай эне. Эне жүрөгү. Б. Сарногоев....	132
Бакыт издеген бала. С. Рысбаев	133
Эрдик. Э. Ибраев	140

9-БӨЛҮМ. Ой, фантастика!

Үчүнчү шар. К. Эсенкожоев	142
Асмандан алыска кат. К.Эсенкожоев...	143
«А-1» самолётун учуруудагы менин	
жаңылыштыгым. Ж. Таштемиров	144
Самолётум кайда? Ж. Таштемиров.....	146
«Цереброскоп-2». К. Бейшебаев	147

10-БӨЛҮМ. Дүйнө элдеринин балдар үчүн чыгармаларынан

Акылдуу дыйкан. Швед эл жомогу.....	150
Цзи Чан жаа тартканды кантип	
үйрөндү? Кытай эл жомогу.....	151
Кар дөбөчөсүндө. Н. Носов.....	154
Жамандык эмнеден келип чыгат.	
Казак эл жомогу	156
Муз аянтчасы	157
Байчечекей. Азиза Ахмедова.....	159
Байчечекей. Обос Апер (Армения).....	160
Күзгү менен маймыл. И.А. Крылов	160
Балык менен мышык. И.А. Крылов....	161
Кемине конокко келгенде.	
Түркмөн эл жомогу.....	162
Жылдыз карап жол тапкан мышык.	
З. Пасанова	164

**Рысбаев Сулайман Казыбаевич
Ибраимова Кенже
Абдухамидова Батма Абдуакимовна**

АДАБИЙ ОКУУ

Кыргыз орто мектептеринин 4-класстары
үчүн окуу китеби

Рецензент: *С. О. Байгазиев*
Корректору: *Ж. Кубаева*
Сүрөтчүсү: *А. Садыкова, Р. А. Кытапов*
Компьютердик калыпка салган: *Е. Д. Елфимова*

Терүүгө ---.2015-ж. берилди. Басууга ---.2015-ж. кол коюлду. Офсеттик кагаз.
Офсеттик басма. Форматы 70х100^{1/16}. Көлөмү 10,5 накта басма табак.
Нускасы 69 417. Буйрутма №

Версткасы «Аркус»
басмаканасында даярдалган
720031, Кыргыз Республикасы
Бишкек ш., Кулатов көч., 8/1

«ST.art Ltd»
ЖЧК типографиясында басылды
720040, Кыргыз Республикасы
Бишкек ш., Тыныстанов көч., 199

